Людмил *Спасов*

Дамян *Борисов*

Мина *Маринова*

СТОПАНСКА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ, ЕВРОПА И СВЕТА XV – XX ВЕК

Част първа **БЪЛГАРИЯ**

ИВРАЙ
София 2016

© Людмил Йорданов Спасов, автор
© Дамян Борисов, автор
© Мина Маринова, автор

© Дизайн и графично оформление – ***ИВРАЙ ООД***

© Дизайн на корицата – ***Георги Флоров***

Редактор – ***Райна Константинова***

Печат: ДАЙРЕКТ СЪРВИСИЗ ООД

Първо издание, 2016

ISBN 978-954-9388-70-1

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ 5

ИКОНОМИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ КАТО ЧАСТ ОТ ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ 7

д-р Дамян Борисов

1. РЕСУРСЪТ. ЗЕМЯТА И ХОРАТА 8
2. ОРГАНИЗАЦИЯ 15
3. ПАЗАРЪТ 34
4. ПАРИТЕ 38
5. ПРОМЕНИТЕ 47

ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО 61

проф. д. и. н. Людмил Спасов

1. СТОПАНСКИ И СОЦИАЛНИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ XVIII В. – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В. 62
2. ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ 50 – 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. 79

СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ В КНЯЖЕСТВО/ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ 1878–1912 Г. 90

проф. д. и. н. Людмил Спасов

1. ВРЕМЕННО РУСКО (ОКУПАЦИОННО) УПРАВЛЕНИЕ. АГРАРЕН ПРЕВРАТ. ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА 90
2. РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО 94
3. ИНДУСТРИЯ И ИНДУСТРИАЛЕН ПРОТЕКЦИОНИЗЪМ .100
4. ТЪРГОВИЯ, БАНКОВО ДЕЛО, ДЪРЖАВНИ ФИНАНСИ, ВЪНШНИ ЗАЕМИ 110
5. ТРАНСПОРТ И СЪОБЩЕНИЯ 117
6. РОЛЯТА НА МОНАРХИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ 122
7. ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ 124

БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНИТЕ 1912–

1918 ГОДИНА 130

проф. д. и. н. Людмил Спасов

1. ЗАПАЗВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКА СТАБИЛНОСТ 1912–1913 Г. 130
2. СТОПАНСКА РАЗРУХА ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 135

ИКОНОМИКАТА БЪЛГАРИЯ 1919 –1934 Г. 143

проф. д. и. н. Людмил Спасов

1. СЛЕДВОЕННАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА 1919–1923 Г. . 143
2. СТОПАНСКАТА ПОЛИТИКА НА БЗНС 1919–1923 Г. .. 149
3. ОСОБЕНОСТИ И ПОКАЗАТЕЛИ НА ИКОНО-МИЧЕСКАТА СТАБИЛИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ 158
4. СТОПАНСКА ПОЛИТИКА НА ПЪРВИЯ СГОВОРИСТКИ РЕЖИМ 164
5. ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА НА ПРАВИТЕЛСТ-ВОТО НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ 173
6. ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА 1929–1934 Г. 187
7. АНТИКРИЗИСТНАТА ПОЛИТИКА НА НАРОДНИЯ БЛОК 1931–1934 Г. 192

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО В ЕРАТА НА БЕЗПАРТИЙНОСТТА 1934–1944 Г. 203

проф. д. и. н. Людмил Спасов

1. „ДИРИЖИРАНАТА ИКОНОМИКА” 1934–1939 Г. 203
2. ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ 1939–1944 Г. 217

СТОПАНСКА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ (1944 – 1989 Г.) 226

д-р Мина Маринова

1. СТОПАНСКАТА ПОЛИТИКА НА ОФ ПРАВИТЕЛСТВАТА . 226
2. УСКОРЕНО РАЗВИТИЕ ПО СЪВЕТСКИ ОБРАЗЕЦ 231
3. УСИЛИЯТА ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РЕФОРМИ ПРИ ЗАПАЗВАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМА 240
4. КРИЗАТА ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ. БЪЛГАРСКОТО „ПРЕУСТРОЙСТВО” И СЪВЕТСКАТА „ПЕРЕСТРОЙКА” 249

ПРЕДИСЛОВИЕ

„Стопанската история" е сравнително ново научно направление. Тя се заражда като естествена необходимост в средата на XIX век, след като тогавашните исторически и икономически изследвания не могат да дадат точни и верни отговори на нарастващите въпроси, генерирани от създателите и потребителите на разрастващото се пазарно стопанство. Въпреки че в различните държави тази дисциплина носи различни названия, тя присъства в програмите на всеки уважаващ себе си университет, в който съществуват икономически специалности.

Стопанската история развива система от знания, които се ползват не само от икономиката, но и в историческата методология на познанието. Тя все повече се разглежда като форма на „приложната икономика". Не случайно част от нобеловите лауреати за икономика са много тясно свързани с проучвания в историята на икономическите процеси[1].

Настоящият учебник се опира както на натрупания опит в изследванията, така и върху новите прочети на проблематиката. Авторите развиват своите проучвания в тясна връзка с икономическата теория и историческата методология. Те не само успяват да потвърдят верността на определени твърдения, но и подлагат на критичен анализ други, постигайки това чрез задълбоченост, систематизиране и проанализиране на натрупания емпиричен материал. Широко се използват модерните концепции и изследвания на икономическата история на света, Европа и България, а също и постиженията на икономическата мисъл и историята на държавата и правото.

Върху основата на историко-типологичния и историко-систематичния подход в учебника се разкриват зараждането и развитието на пазарната икономика, започвайки се с първите ѝ проявления през XV век в епохата на ранното Ново време и се стига до съвременната история с разпадането на социалистическата система в края на 80-те години на XX век.

Приятно и полезно, лесно и интересно четене!

Симеон Кацаров

---

[1] Саймън Кузнец (Simon Kuznets) – 1971 г., Милтън Фридман (Milton Friedman) – 1976 г., Мъртън Милър (Merton Miller) – 1990 г., Робърт Фогел (Robert Foge)/ – 1993 г.

ИКОНОМИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ КАТО ЧАСТ ОТ ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (ДО НАЧАЛОТО НА ВЪЗРАЖДАНЕТО)

Дамян Борисов

Този кратък ескиз върху социално-икономическата история на Османската империя с акцент върху българските земи няма за цел да я опише с клишето, което я лишава от смисъла да бъде представена като теоретичен модел на система, променяща се в дългия и сложен път, през който всяка такава минава, понякога до степен, която я представя като същностно нова. В над шествековната си история османската държава извършва големия си преход от малоазийски пограничен бейлик през класическа империя чрез адаптиране и приспособяване към вековните традиции в политическата организация в балкано-анатолийския цивилизационен ареал до второстепенна политическа структура, по-често обект, отколкото субект в сложния политико-дипломатически Източен въпрос, поставящ под условие нейното съществуване. Първите три столетия (XIV – XVI) от историята на османския бейлик, превърнал се по-късно в Османска империя, са наречени в турската историография „класически" – определение, с което се обяснява стратегическата перспектива пред държавата, построена върху принципите и структурите на „традиционализма", изведени именно от адаптацията на балкано-анатолийския цивилизационен модел. Перспектива, която е използвана максимално заради рационалния подход към нея.

Бавният и мъчителен разпад на класическите принципи на управление, базирани на класическите форми на организация, продиктуван от липсата на адекватна синхронизация с променящия се свят през следващите две столетия, наречени от „класическа" оценъчна гледна точка (пак оценъчно) „време на застоя" (XVII в.) и „време на отстъплението" (XVIII в.), представлява по същество предефиниране на организационни структури, елити и социални групи, което неизбежно се контекстуализира и политически. Прекият ефект от което е практическият разпад на държавността през втората половина на XVIII в., трудно преодолян едва през 20-те – 30-те год. на XIX в., когато започва периодът, познат като Танзимат (Реорганизация), официално промулгиран чрез Гюлханския хатишериф.

Все етапи, оставили своя дълбок отпечатък върху десетките поколения на близо 80 народа, които за по-кратко или по-дълго време са поданици на империята и чийто живот се определя от големите (не)промени в принципите и рамките на нейното съществуване. Както навсякъде. Както винаги.

⁂ ⁂ ⁂

В доиндустриалния свят, определен от Ф. Бродел като „едно огромно село", земята е базисният стопански и екзистенциален ресурс, който изхранва 80 – 90 % от населението на планетата. В този смисъл напълно логична е и другата му констатация, че календарът – благосклонен или не, – определящ качеството и количеството на реколтата, „е истинският господар на живота".

РЕСУРСЪТ. ЗЕМЯТА И ХОРАТА

Въпросът за собствеността (dominium fundi, rakaba[1]) върху земята е централен за социално-икономическата история на Османската империя не толкова заради историографската дискусия дали политико-социалният порядък в нея може да бъде назован феодализъм или не, колкото заради това, че произтичащите от тази база отношения и тяхната институционална регулация, респективно липсата на възможност за такава, определят пряко както ежедневието и живота на поколения хора, така и политическото развитие на държавата.

Шериатската норма при трактовката на този въпрос, намерила своето превъплъщение и в Османската империя, определя три категории земи, по същество три варианта на правоотношение, в мюсюлманските държави, които, назовани със специфичната терминология, са: *йошри (юшурие)*, *хараджи* и *мири*. Тази информация е известна от отдавна публикуваните и нееднократно коментирани и анализирани тълкувания на *шейх юл-ислям-а*[2] Ебуссууд ефенди и други правоведи върху правни въпроси относно законите на султан Сюлейман I (1520 – 1566), регламентиращи статута и принципите на ползване на приходите от земята.

Земята, категория *йошри*, ако дадем думата на Ебуссууд, е онази, „която при завладяването е била разпределена от султана между тези, които са участвали в завладяването ѝ; или тези земи, на които всички жители преди завладяването са приели исляма и султанът е оставил земите в техните ръце… облага се само с десятък (юшур)". Т. е. земите от тази категория са пълна собственост за непосредствения производител, който плаща само десятък от земеделското си производство – данък, който, отново по цитирания правовед, „има смисъл на религиозно задължение". Такъв статут е имала земята в османските провинции Хеджаз (Арабския полуостров) и Басра (частично дн. Ирак).

---

[1] Съответно латинският и арабският правен термин, назоваващ т. нар. „гола собственост".

[2] Върховната правно-религиозна номенклатура в Османската империя.

Земята, категория *хараджи*, е „тази, която при завоеванието ѝ е оставена в ръцете на неверниците; те я владеят като собствена" – пише отново Ебуссууд и добавя, че непосредствените собственици на земята се облагат с десятък от производството (подоходен данък), който обаче е наречен с термина харадж-и мукассеме, т. е. използван е термин, с който се назовава парично плащане (въпреки че се взима в натура), тъй като, да припомним, само няколко изречения по-горе същият правовед разяснява, че десятъкът е платим само от мюсюлмани. Другият данък, който се плаща от тези земи, има смисъла на поземлен и се нарича харадж-и мувазаф, познат в османската действителност като *испенче* (за немюсюлманите) и *ресм-и чифт* (за мюсюлманите), който вече е в пари. И, разбира се, *джизие* (също назоваван и *харадж*) – основният данък, плащан от немюсюлманите монотеисти в ислямския тогавашен свят. Земя от тази категория има в Ирак, Сирия, Египет; след превземането на о-в Крит от Венеция през 1669 г. земята там също е обявена за хараджи; както и на п-в Пелопонес в началото на XVIII в. и в ограничен хинтерланд около Одрин, впрочем, за кратко – отново по същото време – ако и земята в европейските провинции на империята (и в Анадола) да е отдавна и винаги третирана като държавна.

Нейното название е *мири* и не само по пряк превод на термина, с който се определя, но и по същество означава държавна земя. Както току-що се каза, европейските владения на османците още от XIV в., в резултат първите стъпки за реорганизирането на този банален, до този момент, тюркски бейлик в концептуална държава, са обявени за собственост на *бейт-юл мал-а*, т. е. на държавата. И въпреки това, цитираните по-горе тълкувания на *шейх-юл ислям-а* са всъщност отговори на въпроси, смисълът на които може да бъде сведен до един: чия е собствеността върху земята в Румелия[3]. Колкото и парадоксално да звучи. Над век и половина след *кадъ аскер-а* Кара Халил Чандарлъ[4], който разделя личната хазна на владетеля (хазине-и хасса) от държавната (бейт-юл мал) и по този начин задава посоката за създаване и регулация на аграрните отношения, към шейх-юл ислям-а са отправяни въпросите: „Какво е според свещения шериат арз-и хараджие (земя хараджи) и арз-и йошри (земя юшрие)? Да се благоволи и поясни подробно." И пак: „Да се даде пояснение законно ли е съгласно свещения шериат кадиите да издават хюджет (т. е. решение) за земя йошрие (?!), която раята притежава в Румелия… и която **съгласно съществуващия обичай между хората** (п/ч – авт. Д. Б.) може да се продава, залага…" И неизменните отговори на Ебуссууд: „... земите, които раята владее (в Румелия – пояснение авт. Д. Б.), не са нито хараджи, нито йошри… те са арз-и мемлекет (държавни земи)". И още: „...продажбата и покупката на тези земи, която се практикува между населението… е съвършено нищожна, ако се върши без знанието на спахията…", „...ако кадиите издадат хюджет, той се счита за нищожен…" Откъдето научаваме две неща: очевидно е имало практика хора да сключват сделки като реални собственици на земята, а не като нейни ползватели (какъвто е духът на османското законодателство). И второ: очевидно кадиите – хората, които на места са прилагали закона, т. е. по подразбиране би трябвало да го познават, – са заверявали тези сделки. Евентуален отговор на този парадокс бихме могли да получим, ако отново дадем думата на Ебуссууд: „…във великолепните стари регистри не са представени подробности за състоянието на земята на богоупазената империя… йошрие ли, или хараджи, както и владелците ѝ собственици ли са… предполагайки, че земята е тяхна собственост, почнали да я продават един на друг… кадиите и валиите (в най-общия смисъл – висшата държавна провинциална номенклатура) издавали худжети противошериатски, с което причинявали голям безпорядък в работите на хората и държавата."

---

[3] Първоначално с названието Румили (в буквален превод – ромейска, т. е. християнска, земя), с познатия му вариант Румели (от тук – Румелия), се назовават първите европейски завладени територии на Балканите, в голяма част съвпадащи с българо-византийската политко-културна контактна зона тук. По-късно е обособено бейлербейство (еялет) Румили, в което териториално е организирана голяма част от Балканския полуостров (вкл. бълг. земи), чийто център е София. Завладяването на нови европейски територии определя появата и на други еялети, администриращи Северозападните Балкани, Унгария, п-в Крим и Северното Причерноморие, п-в Пелопонес и др.

Позволихме си да цитираме в тази част от изложението по-дълги пасажи от доктриналните мнения на един от най-подготвените и активни правоведи в историята на османската държава, не само за да смекчим ефекта от представянето на сложни термини в сложна интерпретация и анализ, но и да представим информацията от първоизточника – като съдържание и форма – така, както я получава всеки, който реши да осмисли елементите и същността на османската действителност, опитвайки се да я представи в сравнително строен разказ. И най-важното, разбира се: да представим де визу основния въпрос (кому принадлежи собствеността на земята в Румелия?), който, въпреки категоричния си отговор (на държавата!), сякаш винаги остава отворен – не само в историографските му интерпретации, но и в османската социално-икономическа практика (последното впрочем определя първото).

---

[4] Фамилията Чандарлъ има основополагаща роля за политическата организация на ранната османска държава. Първият неин представител в този контекст е споменатият Кара Халил, който е и член на ранния Диван (съвет).

ХОРАТА. Фундаменталната дихотомия в социалния порядък на Османската империя е аскери-рая – дискурс, в който минава животът на поколения хора столетия наред. И веднага добавяме необходимите важни уточнения: социалният контекст на термин рая с буквално значение „стадо” внася друга семантика в него – хората, огромното мнозинство от хора в империята, чийто труд върху земята формира приход, който издържа държавата – с по-прости думи: селяните. И да подчертаем задължително: рая са както мюсюлманите, така и християните (това пък е фундаменталната политико-културна дихотомия в Османската империя). Произвеждащият от земята човек в европейските и малоазийските провинции на империята не е собственик на индивидуалния си стопански базис, производствено организиран в селското землище, от който прехранва семейството си и плаща данъци – „тя (земята – пояснение авт. Д. Б.) се дава под наем на онези, които я владеят”. Което съвсем не означава, че няма право на собственост – такава са домът му, дворът му, стопански постройки и градини в него или такива в непосредствена близост до селото, т. е. всичко онова, което е в регулация, обяснено по съвременен начин. Собствеността обаче на поземления фонд около селището, както беше посочено, е на държавата. Всъщност в случая става дума за, ако трябва отново да използваме модерния правен термин, възмездно учредено ограничено вещно право (т. е. право на ползване) върху държавна собственост. Това е и смисълът на данъчното облагане, наречено ресм-и чифт/испенче, елемент от отчисленията, формиращи годишното възнаграждение на спахията. Но тъй като за това ще стане въпрос допълнително, на този етап ще се ограничим с това обяснение. Точно това право раята може да предава в наследство или да продава (със съгласието и заверката на спахията). Раята притежава и свободата да напусне населеното място, в което живее, за да се засели в друго или в град – в този случай се плаща такса, която компенсира спахията заради пропуснатите взимания (докато не бъде отдадено на друг) от индивидуалното стопанство. И друго: до XVIII век (прието е да се твърди, че тогава започва да се случва голямата ментална промяна, водеща до появата на нова идентичност, реализираща и реализирана в контекста на период, който познаваме като Възраждане) рая се схваща като нищо повече от рая; пейоративният му отсенък се появява именно през цитираното столетие. Или: рая в никакъв случай не означава роб – нито по смисъла на античното схващане – „говореща вещ” (именно такова впрочем робство съществува в САЩ до 1865 г., в Бразилия – до 80-те години на XIX в.; подобно впрочем е положението и на руските селяни – мужици, до 60-те год. на същото столетие), – нито по смисъла на домодерното европейско време (пък и не много малко след неговото започване), когато голяма част от хората са със статут, познат като крепостничество. Още по-малко по смисъла на статута си в османската държава. А още по-малко логично е емоционалното (а не рационалното) основание за такова твърдение. Не че робство в Османската империя е нямало (тук се изкушаваме да кажем, че основният му аспект е т. нар. система кул – буквално роб, – релативна към военноадминистративния елит в държавата, реализиращ нейното управление), просто огромното мнозинство от хората са били свободни (правото на собственост, правото да бъдеш потребител на учредено ограничено вещно право върху държавна земя – т. е. право на ползване, – което храни теб и семейството ти, непрекъснатите вътрешни миграции, обилно засвидетелствани в османските документи, свободният достъп до съдебна инстанция например, в която селяните могат да съдят и осъдят своя „господар” спахия, та дори и това, че плащаш данъци, са част от аргументите, които поставят в съвсем не-робска позиция раята християни и мюсюлмани); и ако все пак трябва да бъдат назовани непременно с етикет, то най-коректно би било да бъдат назовани „държавни селяни” – така се произнася и османското законодателство, разбира се, идентифицирайки държавата със султана. А тук е мястото да припомним риторичния въпрос, с който В. Мутафчиева провокира читателя на един от своите историографски текстове: каква е всъщност разликата между това някой да нарича хората паство, а себе си пàстир, и това някой да нарича хората рая, а себе си техен господар? Това винаги необходимо във всяка социално-икономическа действителност уточнение – кой колко има право (и възможност) да взима от тях.

В света на исляма, за да бъдеш част от *ехл-и сейф* (хората на меча, т. е. военен), задължително трябва да си мюсюлманин. В Османската империя тази група се нарича аскери – посочено беше вече. Разбира се, важи и нормата, представена току-що. Но съвсем не в първите две цели столетия – четиринадесетото и петнадесетото (а и известно време след това) – от историята на османския бейлик, трансформирал се именно тогава в османска империя. Точно тук се крие и отговорът на въпроса как се случва това – съвсем накратко: гъвкава (ре) организация на ресурса (земя и хора) в завладените територии. Принцип, прилаган, разбира се, в Балкано-Византийския и Анадолския доосмански свят и използван отново от османците, за да компенсира липсата на достатъчно човешки потенциал, който да бъде използван не само при реорганизация на армията от традиционно опълчение в ефектив, гарантиращ стратегическо им предимство на фронта (да припомним: едновременно Балкански и Анадолски), но и да бъде инструментализиран при формализацията на тяхното династично лидерство над анадолските бейове, воюващи (на този етап) редом с тях не като подчинени, а като съюзници. Точно през 60-те – 70-те години на XIV в., освен обявяването на завладените територии за собственост на държавата (*бейт-юл мал*), както бе посочено, се въвежда и практиката *хумс* или *пенчик* (т. е. ислямизирането на всеки пети военнопленник, който става част от новата войска – на турски йеничари), развила се понататък в системата *девширме* (от турския глагол devşirmek – набирам, събирам), позната като кръвен данък, осигуряваща на държавата ресурс не само за персонално вярната само на султана боеспособна армия, еталон за ефективност, поне до края на XVI в., но и за висшата столична и провинциална номенклатура (цитирана по-горе като кул), осъществяваща реалната власт в държавата.

Очевидно е, че още в хода на завоеванията в Европа част от балканската провинциална аристокрация (и то съвсем не малка), отчитайки реалните политически перспективи и своето място в тях, предпочита да приеме курс на колаборация със завоевателите, което не довежда до силни сътресения в техния статут – това са т. нар. спахии християни, т. е. християни, които участват в конната армия на османците. Тяхното често присъствие в османските описи през XV в. чрез записи от типа на „Мустафа и Петрос, негов брат, синове на Микре – служат по ред” и рязкото им изчезване в неговия край говори в посока, че статутът им е маргинализиран по усмотрение на държавата или за масов религиозен конвертизъм сред тях, в резултат на което няма как да бъдат разпознати по-късно сред спахиите мюсюлмани.

Все към края на 70-те години на XIV в. по инициатива на втория *бейлербей* (букв. бей на бейовете – номенклатура, създадена отново в контекста на предефинирането на османския бейлик) Тимурташ е създаден и войнушкият корпус – това е най-дълго съществуващата чрез юридикодефиниран статут социална група (до 1876 г.!). Обикновено, когато става дума за войнуците, се изтъкват нотoрните, превърнали се в такива в резултат на богата – като съдържание и спектър – документираност от XVI в., факти: терминът *„войнук”* е вокално турцизираната форма на българославянската дума „войник”, което се счита както за индикация за респондентния статут на тези хора в българското доосманско общество, така и за категориалния статут на войнуците в османски контекст; от шестнадесетото столетие нататък войнуците се използват като логистичен ефектив в мирно или военно време. Както сочат категорично законите за войнуците, за своите задължения те са получавали в селищата, които населяват, данъчно облекчен производствен базис, наречен „бащина”, съдържащ като компоненти ниви, лозя, зеленчукови и/или овощни градини, ливади, хармани, понякога и воденици; били са освобождавани от данък върху овцете, ако стадата им не надхвърлят 100 глави, както и от поголовния данък *джизие (харач)*, с който са облагани християни и юдеи в Османската империя. И да отбележим, че организацията на войнуците на локално ниво се извършва от лагатори и примикюри – номенклатури от провинциалната доосманска административно-политическа листа.

Дервентджиите (от персийски derbend – проход) са друга категория хора, инкорпорирани в османския политически, но и социално-икономически ред. Срещу данъчни преференции те имат задължения да живеят точно в определени селища (не рядко създавани по утилитарни съображения от държавата), ситуирани непосредствено или близо до труднопроходими места, и да обезпечават безопасността при тяхното преминаване. За отбелязване е, че именно дервентджийските християнски селища в българските земи (старопланинските например: Котел, Елена, Габрово, Трявна, Дряново, Калофер и т. н.) са икономически центрове по време на Възраждането.

Мартолоси и *власи* (последното трябва да се схваща като професионим, назоваващ християните номади в българския северозапад и сръбския изток, които именно заради своята мобилност са интегрирани в османската военна система с основно задължение да извършват разорителни набези в Унгария, поради което и данъкът, изискван от тях, е във филури, т. е. унгарски монети; власите имат изключително добре изразена вътрешно-общностна йерахия, начело на която стоят кнезове, организираща живота ѝ; статутът на власите е отменен в последните десетилетия на XVI в.) са пример за други социални групи, интегрирани в една или друга степен в османската военнополитическа система.

Към изброените до тук трябва да прибавим и големите социални групи, специфично професионализирани в производство, считано от държавата за стратегическо. От тях да отбележим най-вече *джелепкешаните*, които специално в българските земи се считат основателно за едно от протоядрата на социалната група, лидираща процеса на осмисляне и случване на новия обществен проект (нация – в нейния етнокултурноцентричен, а не граждански вариант) на българите по време на Възраждането – буржоазията. Джелепкешаните са организатори на овцевъдство – изключително важен сегмент в османската икономика, поради, разбираемо, културното табу върху консумацията на свинско месо. Веднъж годишно са били задължени да транспортират до определени места и продадат на определени цени определен брой животни. Срещу това си задължение са освобождавани от други данъци. Доста доходно занимание, джелепкешанството ангажира хора с различни професии (в т. ч. и съвсем не малко свещеници, както ясно личи от отдавна познатия Джелепкешански регистър от 1576 г.), като създава възможност за акумулиране на капитал, превръщащ заетите с него в заможна прослойка.

Накратко: близо 25 са различните категории население в Османската империя, обособени още в хода на първите завоевания на Балканите или след това по тактически или стратегически – най-общо казано, утилитарни – причини, статутът (но и статусът) на които е причина в историографията те бъдат назовавани „привилегирована рая" – историографски конструкт, с който биват оразличени от останалата рая. Тяхното наличие се привежда като аргумент против тезата за общата и масова нивелация на балканските общества, очертавайки частично вертикалната им обществена рекреация.

ОРГАНИЗАЦИЯТА

Индивид,алното стопанство на селянина

Организирани териториално и функционално в общото селско землище, тези базисни екзистенциални структури са стопански фундамент далеч преди осмисленото им интегриране (един от семантичните аспектите на определението **овладяване** на завладяното пространство) в османската икономическа система. Назовавани с термините чиф(т)лик (пряк превод на гръцкото зевгар – имот, обработван от впрегатна двойка) или бащина (очевидна заемка от славяноезичния балкански койнон), тези икономически единици са инициализация не само за адаптивността на османската държава, но и за запазване целостта на вековния аграрен европейски средиземноморски цивилизационен модел, част от който е и балканският, а в частност – и българският ареал. Фундаменталното изследване на Цв. Георгиева на тази проблематика напълно логично обвърза и доказа виталността на тези стопански обекти с традицията (съвсем не дори от няколко века) в тяхната организация и пълноценното им фунциониране чрез селищата и мрежите, в които те се групират, като доказа ненарушения от османското завладяване и по-сетнешна действителност (овладяване – в смисъла, посочен по-горе) ритуал (в най-общия смисъл на понятието) в общуването между земята и хората. Отчитайки изключителната важност на индивидуалното стопанство като базова организация на стратегически ресурс за държавата, османското законодателство е категорично в стремежа си да го запази индивидуално (разбирай семейно), отчитайки риска то да бъде раздробено, като категорично дава приоритет на потенциално по-активното стопански биологично поколение. Това личи от нормата в правото на наследяването му, според която: „Ако рая… която владее земя или ливада, умре и остави син, то владените земи и ливади преминават без тапия (т. е. без заплащане на такса) върху сина му. Ако не остави син, а остави дъщеря, преминаването (на правото – пояснение авт. Д. Б.) става върху дъщерята… ако не остави дъщеря, а брат по баща, преминаването става върху брат му; ако не остави брат, преминаването става върху сестра му, която живее в неговото жилище; ако не е оставил сестра, а има баща, земите преминават върху баща му; ако няма баща, а е оставил майка… преминават върху майка му…”

Накратко: един от пшеничните острови на Европа, което обяснява защо в тях няма епидемичен глад, българските земи (в аграрен смисъл), организирани като стопанска база чрез селищата и хората, живеещи в тях и носещи традиционен социален опит, интегриран от своя страна чрез т. нар. чифт-хане система (т. е. обработваната от едно домакинство земя) в османската държава, представят както ненарушен вариант на европейски цивилизационен модел, така и, доказвайки ефективността му, довеждат до промяна на чуждия за Балканите такъв – процес, кодиран в историографското определение аграризация на османците.

В класическите европейски феодални общества политически „васалът на моя васал не е мой васал”, а юридически собствеността върху земята е на феодала, откъдето произтичат неговите финансови, административни и съдебни права (съвкупно наречени ескусия). По този начин, без да се включваме директно в дискусията дали османската социално-икономическа система е феодална, или не, ще въведем централната тема на изложението, представяща т. нар. аграрни институции или аграрни отношения, по същество представящи принципите на функционална организация на целия ресурс (хора и земя), обезпечаващ военноадминистративните функции на държавата, както и създаването и поддържането на маркерите за културния алтеритет, правещ европейските владения на империята – в частност и българските земи – разпознаваеми и утилитарни за мюсюлманите.

Тимарската система

С това определение се назовава всъщност трикомпонентна структура на данъчни отчисления (от гледна точка на държавата) или приходи (от гледна точка на прекия бенефициент), фиксиращи и регламентиращи годишните възнаграждения на походния състав, средния и висш команден ешалон на *спахийската* конница, началото на създаването на която също се търси през втората половина на XIV в. като елемент на политиката за създаване на войска, лоялна (чрез зависимост) от създаващата се централна власт. Терминът *тимар*, с персийски произход, категориално осмислен и приет според турската историография в Селджукския султанат, а от там – в османската държава, съответства напълно и на византийската *прония* (масово развила се през XII в.); както и на институцията *икта* в Арабския халифат, терминологично и категориално също възприета в Селджукския султанат. Обикновено тези термини се обясняват в историографията като служебно земевладение, което декодирано би трябвало да означава получаване на земя срещу определени задължения (най-вече военни) към държавата. И веднага да фокусираме вниманието върху въпроса: получаване на земя или праворазпореждане с приходите от нея? Великият везир на Селджукския султанат Низам ал-Мулк (1018 – 1092), четири столетия преди османския *шейх-юл ислям* Ебуссууд, пише по повод декларацията на селджукските воини „Иктите са наша собственост и ще минат у нашите деца по наследство. Затова сме и надеждна войска” следното: „Царството и народът принадлежат на султана!”. И още: „Онези, които притежават икта, нека знаят, че по отношение на народа не трябва да вършат нищо друго, освен събиране на почтено законните данъци, които са им предписани. Когато те съберат това имущество, жените и децата на народа трябва да са в безопасност и владелецът на икта няма какво повече да изисква от тях. Ако някой от народа желае да се оплаче в двореца, да не му се пречи. На онзи, който постъпи иначе, да му се отнеме иктата и да бъде наказан за пример на другите.” Ще рече и тук, както в цитираните напред коментари-отговори на Ебуссууд, прозира разминаване в интерпретацията на въпроса за собствеността.

Ако се върнем на тимара, да продължим, че причината да назове цялата система, е фреквентността му (честотата на употреба) спрямо останалите два нейни компонента – *зиамет* и *хас* – в османските описни регистри от XV и XVI в. Тази номинативна доминация е и причина тя да се тълкува като един от аргументите, че именно тимариотът (т. е. бенефициентът на прихода) е олицетворение на османския феодал; към което се добавя в допълнение и щрихът с назоваването му като господар на земята и господар на раята. Установено е всъщност, че зад последното се крие не собственост или власт, а задължение да осъществява мониторинг, ако използваме един модерен термин, над стопанското фунциониране на индивидуалното стопанство на раята (нещо, от което той по подразбиране би трябвало да има интерес, тъй като това гарантира годишното му възнаграждение), както и наследяването и покупко-продажбата на тапията, т. е. на документа, „нотариално" удостоверяващ движението на правото на собственост на индивидуалното стопанство. Това, както и липсата на всеки един от останалите, изброени елементи на класическия феодализъм като прерогатив на спахията, съвсем не го прави феодал, пак в контекста на класическия феодализъм. Тезата впрочем за спахията-феодал е отхвърлена в българската историография още преди шест десетилетия от Б. Цветкова. По презумпция с годишен размер до 19 999 акчета (основната монетна единица в империята до края на XVII в.), тимарът рядко надхвърлял 3000 – 4000 акчета, което в общия случай означава, че с тези пари той трябва да поддържа бойната си екипировка и господарския си статус; когато цената на една воденица например, с два камъка по цитираните от В. Мутафчиева данни от кадийските регистри в София от XVI в. струва 5200 акчета, къща в града: между 1000 – 4000 акчета, жребец – 1500 акчета и т. н. Тук се изкушаваме да представим и следния факт: през 1550 г. българинът войнук (за които стана въпрос по-горе) Милчо Радослав платил на не-войнука Михаил Радул „откуп" в размер на 1000 акчета, за да го замести в предстоящ поход, който откуп по-късно последният бил принуден да върне от кадията, тъй като не изпълнил задължението си. Този пример, предвид това, че се проследява като фактология през официални документи, т. е. има институционална санкция, би следвало да се схваща като индикация за тенденция, а не като изолиран случай. Ако разположим цитираните 1000 акчета, които войнукът е готов да плати (вероятно без да излага на риск съществуването на семейството си, например през цитираната фискална година) като откуп на фона на информацията, приведена по-горе, положително се създава възможност за интересни аналогии.

Или ако трябва да обобщим: *тимариотът* (спахията – редовият конник в османската армия, осезателно присъстващ в нея поне до края на XVI в.) не е нито собственик (такъв е държавата), нито наемател (такъв е селянинът) на земята; има право да събира определен вид данъци в точно определен размер, което представлява годишната му заплата, срещу което той изпълнява военните си задължения, когато е призван; което пък го превръща по-скоро в обект, отколкото субект в правния мир по времето на Сюлейман I (1520 – 1566) например – по сполучливия израз на В. Мутафчиева.

Зиамет е годишното възнаграждение както на прекия команден състав (заими) на спахийската конница – алайбей, санджакбей (последната номенклатура – натоварена и с провинциалноадминистративни функции – управител на санджак), така и на висши централни административни позиции. Размерът на зиамета е в размер от 20 000 до 99 999 акчета, формиран, в общия случай, също от данъчни приходи от населението, обработващо земята в своите селища. И да уточним отново: заимът също не е нито собственик, нито наемател на земята, от обработката на която получава прихода си; нито на раята.

„Тимарският" хас е годишното възнаграждение както на бейлербея (най-висшата провинциална военноадминистративна номенклатура, свързана с организацията за спахийството), така и на най-висшите централноадминистративни позиции – велик везир, останалите везири от Дивана, част от останалите членове на Дивана. Неговият размер е над 100 000 акчета и в общия случай отново формиран от данъчните приходи на раята. И тук към направеното на два пъти по-горе уточнение да добавим и някои общи пояснения: *тимарът, зиаметът* и *хасът* са финансов обем, формиран от данъци, върху който някой получава праворазпореждане въз основа височайшата воля на върховния разпоредител със собствеността – държавата (султана). В известен смисъл изключение правят тимарите, които са с размер до 5000 акчета, които може да се конституират от бейлербея, т. е. в този случай той изпълнява делегирана функция от държавата. Данъците, формиращи парадигмата на системата, платими от раята, са едни и същи – различен е техният обем, съставящ трите компонента на коментираната система.

⁂ ⁂ ⁂

Преди да продължим нататък с прегледа на аграрните категории в първите столетия на османската държава, да довършим накратко разказа за тимарската система, тъй като от втората половина на XVI в.

тя престава да има относителна тежест в османската военна, социална и икономическа действителност – да подчертаем: не относителната тежест, която е имала до момента, а относителна тежест изобщо. Въпреки че номинално (и съвсем формално) термините тимар и тимариот (в най-общото значение – получаващите възнагражденията си от тимар) се срещат чак до 1833 – 1844 г., когато поетапно тимарската система е официално и окончателно ликвидирана като част от общия реформен пакет на Танзимата.

Паричната криза[5] в държавата, която все по-чувствително започва да се усеща от средата на XVI в. и достига пика си през 70-те – 80-те му години, фактически обрича тимарската система, тъй като приходите от нея са номинално фиксирани. По една или друга причина държавата не полага грижи, за да компенсира този негативен ефект, чийто първи и най-съществен удар, разбираемо, понасят спахиите, които просто престават да се явяват на походи. Това, от своя страна, довежда до увеличаване числения състав на пехотата (тези проблеми ще бъдат по-съществено разгледани нататък), което пък има сриващ фискален ефект. Перманентното действие на последния в контекста на криза в паричното обращение е и причина за спорадичните опити през XVII в. тимарската система да бъде, ако не ревитализирана, то поне стабилизирана. Те обаче са безуспешни; стига се и до промяна на съществуваващата до споменатото столетие структура на провинциално управление, построена изцяло върху тимарската система – постепенно бейлербействата и санджаците престават да съществуват като функционална форма на организация, а тимариотите, които имат възможността, се включват, както ще видим, в новите доминиращи форми на организация на ресурса и възможностите, които те предлагат, но самата система, както бе посочено, съществува до 30-те – 40-те години на XIX в.

⁂ ⁂ ⁂

Продължавайки със следващата категория, стигаме до т. нар. + (*хасха*-и *хумаюн* – букв. височайши хасове). За тях в историографията, специализирано фокусирана върху социално-икономическите отношения в империята, намираме: „техните приходи се вливат в хазине-и хасса (частната му (на владетеля – пояснение авт. Д. Б.) хазна).“ – В. Мутафчиева; „…следва още веднъж да се подчертае: султанските хасове не пълнели личната султанска хазна, а представлявали главният източник на средства за държавната.“ – Евг. Радушев; „…императорски

---

[5] Виж частта от изложението, посветена на парите.

[хас], което може да значи и държавен, тъй като султанът е абсолютен господар на страната." – Б. Недков. Каквато и да е същността и колкото и да са различни цитираните интерпретации, приходите от султанските хасове често се формират от преки данъчни постъпления от земеделие, но по-често от косвени данъци, обособени от пазарната възможност (което ще илюстрираме по-надолу); или такива, които не са формирани от земеделие – с други думи, и съвсем разбираемо: султанските хасове са парични обеми, формирани най-често от най-приходоносните стопански дейности. Обяснението за това е, че тези приходи не само се разходват за персоналната издръжка на владетеля и неговото семейство (както и за многобройния персонал в двореца). Именно с тях той плаща заплатите на платената войска – еничарите и шестте платени полка, обяснени като гвардейската му конница. С хасове от тази категория се издържат в общия случай и членовете на владетелското семейство, без, разбира се, да имат задължения срещу което. *Да обобщим:* височайшите хасове – владетелски и фамилни – са също обособен финансов обем, разходван в голяма степен също утилитарно; въпросът за собствеността върху земята, в случаите когато тези хасове се формират от земеделие чрез раята, ще оставим без коментар.

Тук е мястото да се спрем на едно общотеоретично положение, приемано често като аксиома в историографията. То е изразено във въпроса какво е съотношението на всяка от изброените по-горе аграрни институции (към които ще добавим мюлка и вакъфа – категории, които ще бъдат разгледани по-долу) към другите? Обикновено отговорът му е: 1/3 от завладените земи (т. е. 1/3 са тимарски земи, 1/3 – мюлкови и вакъфски, 1/3 – султански хасове). Това обаче ни насочва към първи уточняващ въпрос: този за отношението на завладени земи (т. е. общ поземлен фонд) към обработваеми земи, понеже всяка от изброените форми на организация на земята и хората практически оперира с приходи от използвана земя, а не от целия наличен в империята поземлен фонд. Което ни води пък към втори уточняващ въпрос: земя или приход от земя? Валидността на този се доказва от факта, че в историографията изведените цитирани по-горе квоти се търсят чрез калкулация на брой домакинства *(ханета)* рая, живеещи в брой села, което на практика означава опит за реконструкция на парадигмата за реалната производителност, имаща финансово отношение към всяка аграрна институция. Наблюдения, които като че ли са съотносими по-скоро към стопанското (като вариант на културното) овладяване на пространството чрез хората, групирани в селищните мрежи, проектиращо и демографската категория “гъстота на населението” и произтичащата пряко от тук производствено-финансова ситуация, отколкото към географския контекст на понятието пространство.

През втората половина на 20-те години на XVI в. държавата инициира мащабна кампания по описването на хора (с различен статут и задължения), селища, приходи и тяхното разпределение, вероятно във всички провинции, резултатът от която е съставянето на няколко тома (може би 7) обобщена статистическа информация, представена в съкратените описи (т. нар. иджмал дефтери) от 1530 г. Един от тях е със сигнатура BOA, TD 370, в първия том на който са описани *казите* (базовите форми на провинциалноадминистративната организация в Османската империя, подведомствени на кадии) от т. нар. дясно крило на *санджака*[6] Паша (с център София), териториално обхващащ южните и централните части на българското землище в широките му граници. Без да утежняваме изложението с излишна информация за този първокласен османски извор, само ще споменем, че той дава възможност за сравнително прецизна снимка на цялостната структура на османската политическа, социална и икономическа система към споменатия момент. Изкушаваме се да зададем и следния въпрос: какъв атестат за държавата е провеждането на тази кампания при равнището на транспортно-комуникационна съобщителност в Европа (пък и не само) към този период? В представената по-надолу обобщена информация, струва ни се, за пръв път в историографията ни ще се поставят в конкретен фактологичен контекст повдигнатите по-горе въпроси, с което ще въведем и темата за мюлка и вакъфа, не само за да завършим описа на доминиращите през разглежданите столетия категории, но и в контекста на тезата, че те са маркерите на частното земевладение в Османската империя (от която база се потърси също османският феодал), твърдение, което ще анализираме през изведената до тук методология при представянето на разгледаните аграрни институции.

Ограничавайки се само в териториите на съвременната българска държава, и то частично, наблюдаваме: в *казите* Къзъл агач (Елхово), Загра-и Ески хисар (Стара Загора), Филибе (Пловдив), Татар Пазаръ (Пазарджик), Самако (Самоков) и София са регистрирани 793 села (християнски, мюсюлмански и смесени), 7 града (към изброените административни центрове прибавяме и Ихтиман), 38 208 neferan[7] (натурални показатели); БВП в тези области е в размер на 5 662 864 акчета.

---

[6] Втората (след бейлербейството/еялет) в низходящ ред провинциално-административна форма на организация, подведомствена на санджакбей.

- „Хасовете на падишаха закрилник на света", каквато е традиционно формулата, използвана в документите, е в размер на 2 157 301 акчета (38.1% от БВП); от тях 1 879 536 акчета (87%) са формирани от оризовите мукатаи (категория, която ще бъде обяснена надолу; на този етап – нает приходоизточник) от добива на чист ориз в Пловдив и Пазарджик. Останалите 13% са от данъчните приходи на 50 села (6.3%) – по подразбиране от земеделие – и 2 града (комбинирани, но всякак с превес на различни от земеделие стопански обекти). Натуралните показатели, формиращи хаса на султана, са 3777 (9.9%).
- Тимарската система (тимари, зиамети и хасове). В разгледаните примери чрез нея са организирани 631 села (79.5%), от които 83 формират само хасове; 4 града, приходите от два от които формират само хасове; 27 480 neferan (72%), от които 7584 (27.6%) само хасови. Приходът, разпределян в нея, е в размер на 2 312 754 акчета (40.8%).
- Мюлкове и вакъфи. Селищата, организирани чрез тези аграрни категории, са 631 села (14.2%) и един град (Ихтиман); натуралните показатели – 6951 (18.1%); приходи – 1 192 802 акчета (21.1%).

Или: съотношението хас на султана – тимари – мюлкове/вакъфи имат следното реципрочно обобщение: в селищен аспект – 6.3%: 79.5%: 14.2%; в демографски аспект – 9.9 %: 72 %: 18.1 %; във финансов аспект – 38%: 40.8%: 21.1%. Най-голям приход, формиран от най-много хора, живеещи в най-много села (което означава най-голям дял на еднотипен стопански произход) се разпределя в тимарската система; вторият по размер приход (султански хас) се формира в размер по-малък от 13%, като такъв с еднотипен стопански произход (хора – села – приход; да допълним, че част от султанският хас се формира от самокови в Самоков и други елементи на градската му икономика); най-малкият приход от еднотипен стопански произход е разпределен между мюлковете и вакъфите (да припомним, че част от неговия общ обем включва и такъв, който е от градската икономика на Ихтиман). От казаното до тук можем да направим следния извод: цитираното квотно разпределение (3/3) е аналитично и презентативно уязвимо в съотносителен аспект, защото е такова и в същностен – поради наблюдението, че единствените константно сравняеми в синтагматичен[8] порядък показатели от султанските хасове, тимарите и вакъфите, т. е. т. нар. аграрни институции, са приходите от тях.

---

[7] С този термин в османската регистрационна практика се назовава аритметичният сбор на регистрираните глави на домакинства (хане), неженени, вдовици, различни категории хора, духовни лица и т. н. Важно е да се знае, че той не представя общ брой хора (в нашия конкретен случай 38 208), а брой регистрирани, т. е. демографските му проекции представят значително по-големи числови стойности. Например зад всеки регистриран мъж – глава на домакинство (хане), е прието да се счита, че са кодирани средно още четирима души (брачна двойка с три деца); всяко регистрирано вдовишко хане логично се разгръща демографски в четири души и т. н.

Мюлкът

Терминът, известно е, се среща още в Арабския халифат със значение на недвижима собственост (най-вече на земя), признато от шериата. С течение на времето, още в Халифата, еволюира по-скоро обхватът, отколкото семантичното му поле – от собственост на непосредствения производител до собственост върху територии и селища, в които живее и работи непосредственият производител, приходите от труда на който ползва *мюлк сахибът* (владетелят на мюлка). Според османските правоведи *мюлкът*, като терминът се употребява за безусловна частна собственост, е разделян на две категории: истински (сахих), намиращ се, както беше казано, в регулация на селището или в непосредствена близост до нея, придобит чрез шериатска покупко-продажба, в което отношение продава хазната. Втората категория е неистински (гайр-и сахих) мюлк (буквално преведено – неистинска безусловна частна собственост – практически, оксиморон[9]), конституиран върху земя, по дефиниция държавна и придобит с изрично дарение чрез *мюлкname*, познато и като *темликнаме* – документ, изразяващ изрично волеизявление като акт на благоволение от страна на владетеля, без да се ангажира владетелската институция. Положение, демонстрирано и контролирано чрез *мукакрернамето* – документ за изричното признаване на права на мюлксахиба при всяка интронизация – в този смисъл той (о)става действителен, ако получи потвърждение за правата си. Конституирането и на двата вида мюлк е налице още в епохата на османските завоевания. Въпреки че статутът на истинския мюлк е ясен, нека затвърдим представата си за него чрез прочит на епизода за възстановяването на Истанбул след превземането му (май 1453 г.), разказан от хрониста Ашъкпашазаде: ”Градът започна да се възстановява, но къщите бяха раздадени на собствениците като мукатаа (т. е. **правото на ползване срещу наем** – пояснение авт. Д. Б.). Това се отрази тежко на народа и започнаха приказки: ”Защо ли ни докараха от родните места и ни настаниха в тези невернически къщи?” Така говореха някои, прибираха жените и децата си и забягваха. Намери се един умен везир, на име Кула Шахин (Шихабеддин паша – пояснение авт. Д. Б.), който се обърна към падишаха със следните думи: ” Хей, честити султане, баща ти и дядо ти завладяха толкова земи и не даваха на хората на мукатаа. Това е достойна постъпка и за моя султан.” Падишахът прие неговите думи и нареди къщите да бъдат раздавани като мюлк (т. е. като **безусловна частна собственост** – пояснение авт. Д. Б.).

---

[8] От гр. σύνταγμα – в смисъл на линеен порядък. В юридически смисъл – сравняване на различни закони.

[9] Стилистична фигура, при която се свързват логически изключващи се понятия. Което ни кара да предположим, че дефиницията е “изработена”, за да се намери компромис между интенциите на светската власт и предписанията на шериата, правно статукво, често срещащо се при османците.

Неистинският мюлк, наречен първо от Б. Цветкова „гази мюлк” (с ясна препратка както за времето, когато се конституира масово, така и за бенефициентите на това право[10]), а впоследствие „поземлен мюлк” от В. Мутафчиева, заела от турската историография това определение, подчертавайки, че по този начин се изразява цялата му, а не частична същност, е, особено през XIV в., но в съвсем не малък период и от XV в., цената, която османската династия плаща за формализирането на лидерството си над останалите анадолски бейове. Дотолкова, доколкото такива мюлкове се конституират и през XVI столетие, когато централизмът – също доколкото е налице практически – е вече случен, на хора извън владетелското семейство, то те са очевиден израз по-скоро на върховно благоволение от страна на монарха, потребител на което е заслужил към държавата висш администратор. Емблематичен в това отношение е, да кажем, случаят с мюлка на великия везир Ибрахим паша (1523 – 1536)[11], плътно присъстващ в описа от цитирания съкратен регистър със съвсем не малък приход от десетки села – само в казата Филибе той представлява приход в размер на 35 356 акчета от данъчните приходи на хора в 14 села. Да поясним: мюлкът на Ибрахим паша е различен от хаса му, също добре документиран. След смъртта му селата от мюлка му не преминават у потомците му като наследство, а са одържавени, по-право – възстановена е пряката държавна собсвеност над тях и продуктът, който формират; а 20 години по-късно вече съставляват стопанската база, респективно приходите от нея, на огромния вакъф на самия Сюлейман I, учреден за финансиране на строежа и издръжката на комплекса „Сюлеймание” в Истанбул. Учреден със статут фактически близък до абсолютна частна собственост, мюлкът, конституиран върху държавна земя (т. нар. поземлен мюлк), бил винаги неистински, защото, както твърдят османските правоведи, „въз основа на темликнаме (мюлкнаме) не се получава истински темлик (мюлк)”.

---

[10] Визират се ранните бейове, воюващи с османските в Европа през XIV в., наричани гази, т. е. победоносни бойци на исляма.

[11] Грък по произход, попаднал в двореца чрез системата на девширмето, Ибрахим паша е една от най-значимите фигури в политическата история на Османската империя. Велик везир при Сюлейман I (1520 – 1566) от 1523 г., негов зет и фаворит (заради което е наречен и Макбул, т. е. Любимият), Ибрахим паша е екзекутиран по заповед на султана през 1536 г., традиционно прието да се твърди заради политическите интриги, инспирирани от любимата жена на владетеля Хюррем султан, заради което е наречен и Мактул (т. е. Убитият).

Важен документ, свързван с поземления мюлк, е и *синурнамето*, наричано още *худудname*, но и в двата случая със значение на документ, очертаващ границите на поземления неистински мюлк. Наличието му, релативно само към поземления мюлк, и съдържанието му се използват като убедителен наистина аргумент, че то регламентира (за разлика от тимара например) обособяването на земя (в териториален смисъл), върху която има учредено правоотношение (в юридически смисъл). В крайна сметка обаче в общия случай казусът винаги се свежда до това колко средства от колко ханета, живеещи в колко селища ще формират някакъв доход, върху който някой ще има определено право. Ако приемем валидността на такава гледна точка при тимара, ситуацията е сходна – колко ханета, обработващи земята и в повечето случаи живеещи в селищата си, чиито землища са ограничени от периметъра на мерата, ще добиват и ще плащат данъци, част от които ще бъдат обособявани като заплата (тимар). В този ред на мисли и в двата случая би могло да се приеме, че се касае за отчислен приход в нечия полза срещу определени, но различни преки и косвени задължения. Различна е степента на правото на разпореждане с формирания приход, предпоставено и гарантирано от различния му статут. А различната степен на право е повлияна много често, дори не толкова от “вертикалния” (юридикосоциален) статут на този, върху когото то е делегирано, колкото от утилитарни или “меритократични”[12] съображения – като цяло функция от преценката на суверена, понякога формирана и от интенциите на висшата оперативна администрация.

И за да завършим: и двата вида мюлк може да бъдат вакъфирани, но при неистинските поземлени мюлкове това става по-често и по-бързо, най-вероятно защото се отчита палиативният характер на дарението, което провокира стремеж да се повиши сигурността му чрез шериатската защита на вакъфския статут.

---

[12] Меритокрация (от гръцки) – управление на заслужилите.

Вакъфът. Раздаването на милостиня е свещенотекстова норма и в исляма, както в християнството. Поведенческият модел в тази насока е формиран от самия Мохамед според хадисите – преданията за делата, думите и намеренията на Пророка. Трите форми на мюсюлманската благотворителност, както е известно, са *садака, зекят* и *вакъф*. Първата от тях има незадължителен, но препоръчителен характер, и е свързана с милосърдие, щедрост, блгодеятелност, религиозно усърдие и т. н. Зекятът, първоначално идентичен със садаката, постепенно се развива в задължителен “душеочистващ” данък за възрастните и дееспособни мюсюлмани, смисълът на който го представя почти като индулгенция – плащащ за пречистване на душата от ползването на богатството, което лесно може да те тласне към един от големите грехове и в контекста на християнската етика – сребролюбието.

Що се отнася до вакъфа, прието е, когато става дума за него, принципно да се започва с представяне на теософско-правното му определение, представата за което дава възможност да се има предвид същността му. Съобразно което: **вакъфът** е фондация, разполагаща с мавкуф – фактически статут на собственост, респективно – на приходите от нея, която е изведена от обръщение (extra commercium): по вид – вариативна (от свещи за осветление в молитвен храм през книги, животни, роби до инцидентни или регулярни – често пъти огромни – парични суми, например приходи от обработването на големи поземлени фондове или приходи от експлоатацията на мини), а по предназначение – богоугодна и благотворителна (строеж и поддръжка на сгради със строго култов или по-широк социален профил, създаване и поддръжка на инфраструктурни съоръжения, издръжка на служителите на култа, осигуряване на ежедневен екзистенциален минимум за най-бедните членове на ислямската община – умма – и пр.). Установено е впрочем, че тази практика на целево фондово обособяване и обосноваване има не само предосмански, но и предислямски характер – съществува като know how във Византия по времето на Юстиниан I (527 – 565).

Видно е, че възможностите за избор варират според възможностите и намеренията на завещателя, което прави функционалния спектър на вакъфа доста широк: от заобикаляне нормите на шериатското наследствено право чрез изрично посочване на бенефициентите на вакъфа (условие, задължително по процедура и смисъл) при вакъфиране на частна собственост, до превръщането му в универсален инструмент, чрез който се конституира, генерира и целево разходва паричен, най-често, фонд – било за строежи, било за откупуване на пленници, било за заплати, било за плащания на формално нерегламентирания, но традиционен – практически – бакшиш от страна на централната власт при възшествие на нов владетел (разбира се, най-вече на еничарите, за които липсата на такъв често е основателна причина за бунт), било за попълване на фискални липси. Тези практики, между другото доста разпространени в османски контекст, където чрез тях се създават правни прецеденти, довели до осмислянето в историографията на определението "османски вакъф" със значение не толкова "вакъфът в Османската империя", колкото "османизиране на ислямския вакъф".

По дефиниция консервативни и вечни, в зависимост от това дали произлизат от истински или неистински мюлк, вакъфите също се делят на истински, които възникват без разрешение и санкция на централната власт, и неистински, за които е задължително съгласие и потвърждение от държавата. Както се вижда (и е отбелязано), основанията за това разграничаване съвсем не зависят от това дали вакъфът оправдава същността си, или не.

В зависимост от бенефициентите си той се разделян от шериата отново на два вида – "хайри" (благотворителен, наричан и "асъл вакъф") и "ахли", при които приходите се завещавали на лица – било на култа, било на такива, упоменати от завещателя (включително и неговите потомци). Възможността за наличието на втория вид вакъфи, и по-точно на тези, при които от тях се ползват хора от рода на вакъфсахиба (буквално – владетелят на вакъфа), довежда до религиозно-правни спорове още в Халифата с основен аргумент, че се нарушава неговата същност (вечност, доколкото поколението би могло да изчезне, и благотворителност, доколкото като бенефициенти на вакъфа не се ползват възможно най-много членове на ислямската общност). Компромисът е постигнат с решението след изчерпване на потомството на завещателя, вакъфът да се ползва от бедните членове на общността. Този вид вакъфи, познати в Османската империя като "евлятлък" (потомствени), не само намират широко разпространение, но и дават възможност за това голяма част от приходите на фондацията – доста значителни понякога – да бъдат управлявани семейно. Това особено важи за т. нар. поземлени вакъфи, произлезли от неистинските мюлкове върху приходите на десетки понякога селища. Евлятлък вакъфът, всъщност е негова модификация, при която тевлиетът (управлението на вакъфа) е родово опосредстван. Ще рече: реално вакъфът е "хайри", т. е. насочен към създаване и поддържане на архитектурни, културни и общностни маркери, но управлението му се осъществявало чрез длъжността на мютевелия (номенклатурата на тевлиета), предавана по наследство. Което, от своя страна, дава възможност на последния не само да прибира постановената от шериата 1/10 от прихода, но и незнайно още каква част от него.

Паралелно с това съществуват и огромни вакъфи, чиито титуляри са владетелите или членове на династията – преки или сродени. Последните, наречени и държавни, по подразбиране са благотворителни и насочени към строеж на комплексна архитектура или инфраструктура. Тевлиетът при тях е поверяван на висши османски администратори, в това число и на великия везир. С изключение на султанските, „държавните" вакъфи се обособяват пак върху приходи от земя мирие чрез първоначално издавано темликнаме, последвано от вакъфнаме (завещателния акт, който съдържа стандартни реквизити, превръщащ мюлка във вакъф). Историята на тези варианти на вакъфска институция в османски контекст е известна вследствие проучванията основно на В. Мутафчиева и Евг. Радушев. Поради което тук само ще припомним някои по-основни характеристика.

Възникващи още в хода на завладяването, осмислени като "Троянски кон" на османското завладяване и овладяване, съществуващи до поетапното ликвидиране на османската власт, вакъфите допринесят в крайна сметка за създаването на поредния сегмент в Балканския метисаж. Възможността за тяхното създаване, особено на поземлените, е широко използвана както от самите владетели, така и от техните ранни, на практика – съюзници, а по-късно – представители на висшата държавна администрация. И духовенство, разбира се. Практика, която постепенно набира сила и разширява периметъра си (в географски аспект). Проследяването на последното чрез по-общ преглед на териториите (наричаме ги база/източник), върху които се обособяват неистинските мюлкове и възникващите от тях вакъфи, както и на бенефициентите им (обект, към когото е насочен вакъфът), дава възможност за прочит на интензивността при структурирането и разпространението на тази двукомпонентна система, свързана най-вече с гарантиране и маркиране на коридор за трансфер на културно-религиозния алтеритет.

Запознаването в детайли със „сборника с документи", както нарече В. Мутафчиева издадената през 1952 г. монография на турския изследовател М. Гьокбилгин, посветена на *мюлковете, вакъфите* и *мукатаите* в *санджаците* Одрински и Паша през XV – XVI в., дава възможност да бъдат представени следните обобщени наблюдения: за период от половин столетие (1354 – 1402 г.) в европейските владения на османците (към този момент главно териториите на средновековната българска държава, както и в Източна Тракия, Македония, частично Албания) са засвидетелствани документално 31 мюлкове (поземлени) и вакъфи, от които само 4 са владетелски. За следващия 50-годишен период (1402 – 1453 г.) пак в споменатия географски ареал са налични 92 мюлкове и вакъфи, от които султанските са само 6. Т. е. за втория половинвековен период вакъфите на владетелите ***нарастват с два***, а останалите мюлкове и вакъфи ***нарастват над 3 пъти***. Практическата имобилизация на такъв сериозен ресурс, комбиниран с недостатъчната по традиция наличност на сребро в държавата[13], е и причината Мехмед II (1451 – 1489) да проведе през 60-те години на века мащабна акция по секуларизацията на поземлените вакъфи, т. е. на ресурса, който те акумулират (но не на всички), пренасочвайки го към тимарската система.

От казаното до тук да обобщим: неистинските поземлени мюлкове и произтичащите от тях неистински поземлени вакъфи, конституирани в периода 1350 – 1450 г., са очевидно modus vivendi в сложните и съвсем не гладки в много случаи отношения между османската династия и коментираните няколко пъти вече техни съюзници. Ако и форми на аграрна организация, те са по-скоро политически инструмент (в т. ч. и за тези, които са техни бенефициенти), прилаган от османските владетели където осмислено, където поради невъзможност да не бъде приложен в сложния процес на структурирането на държавата в този ранен етап, фундаменталният елемент на което е превръщането ѝ в османска, т. е. държава на династията. Продължавайки схематичния разказ за историята на неистинските мюлкове и вакъфи, при Баязид II (1489 – 1512) – приемника на Мехмед II, ощетените от баща му вакъфсахиби са реабилитирани чрез възстановяване вакъфския статут на селища и потвърждаване на правата им върху формираните от тях приходи; въпреки че е прието да се счита, че през XVI в. в общи линии практиката за конституиране на поземлените вакъфи се преустановява, примерите за такива (и броят им) от XVII в. съвсем не дава основание те да бъдат подведени под известното правило за изключенията. Ще рече, вакъфът (като ресурс) не загубва позиции като относителна част от социално-икономическата структура на Османската империя. Само че съществува в друг контекст, наречен в турската историография “мукатаалашма” (от *мукатаа*), което буквално преведено означава арендуване или отдаване под наем. А това ни води до основните въпроси, поставени по-нагоре:

---

[13] Виж частта от изложението, посветена на парите.

колко поземленият мюлк – по дефиниция неистински – и произтичащият от него – по дефиниция неистински – поземлен вакъф (без султанските, разбира се, които видяхме, че по подразбиране са държавни) е частна собственост? И каква е тяхната същност; с др. думи, какво пречи при поземления мюлк и поземления вакъф да се говори за финансов обем, т. е. за приход от земя (а не за земя), върху който се получава правоуразпореждане по една или друга причина. Отговор на втория въпрос би могло да ни даде сравнителното реципрочно представяне по-горе на цитираните регистрови данни от 1530 г. и коментарните бележки върху тях. Отговор на първия би ни дал отговорът на следния въпрос: колко държава има във вакъфите и какво произтича от това?

Държавното присъствие във вакъфския сектор (става дума само за поземлените вакъфи) се осъществява на две основни нива, които, да кажем, са пряко обозрими – конституентно и перманентно. Първото ниво включва юридическата санкция, реализирана чрез темликнамето, което, ако приемем гореизведената логика, бихме могли да разбираме и като дефиниращо правото на разпореждане с ресурс, който впоследствие се превръща във вакъфски. Следва стриктен контрол чрез издаваното с намеса на кадиите (винаги смятани за опора на централизма в провинциите) худудname, дефиниращо териториално периметъра на производствения ресурс, който чрез хората се превръща във финансов, както и дефиниция на вида му, идентичен като номенклатура и размер с този, който е извън мюлково-вакъфския периметър. В перманентното ниво разполагаме периодична юридическа санкция на валидността на статута чрез мукарернамето и осъществявания мониторинг на вакъфския сектор. В зависимост от големината на вакъфа в неговото управление са ангажирани не само мютевелиите. Назначаван е и назър, следящ дали условията по вакфиета се спазват. Той, както и другите служители на фондацията, веднъж годишно се събират, за да преценят качеството в управлението на вакъфа. Един от доайените на турската историография – Х. Иналджък – твърди, че “тази група можело да поиска уволнението на мютевелията”. Държавата проверява и балансите на вакъфа отново чрез кадията или назначен нарочен инспектор. Паралелно с това периодично е инициирано, пак от държавата, съставянето на описи, фокусирани само върху мюлковете и вакъфите, т. нар. Vakiflar Tahrir Defterleri (характерни най-вече за XVI в.), които, да отбележим, по съдържателна изчерпателност не се различават от описите на тимарските селища. Всъщност за времето, за което те са съставяни, е придобивана подробна информация за това кога, къде и с колко точно ресурс разполагат вакъфите. Анализът на която вероятно е причината за държавното опосредстваване на голяма част от поземлените вакъфи. Понякога рязко и радикално, какъвто е случаят с Мехмед II, а от края на XVI в. – пак толкова радикално, но не така рязко. Динамичната инфлация от втората половина на XVI в. (проблем, който ще бъде разгледан по-подробно надолу) довежда до създаването на гъвкави практики при управлението и използването на вакъфа. Част от тях са инициирани от вакъфсахибите, част – от държавата. Най-известната и разпространена от които е *мукатаа*, т. е. откупуването срещу наем. Обяснено е: срещу наем, плащан на вакъфа, наемателят ползва негова собственост (или правото му на собственост върху юсфрута, формиращ вакъфа?), от която би следвало да печели. Фактически как – очевидно незадоволявайки се с прихода, прибиран от вакъфа до времето преди сключването на сделката. По такъв начин вакъфът отново разполага със средства, които обаче като вид (пари или натура) вече той договаря. Инициативността на вакъфсахибите има правно (допустима от шериата възможност за краткосрочен наем на вакъфски приходоизточник) и вероятно формално основание (приходите все пак трябва да бъдат насочвани към поддръжка на обекта; доколко това е ставало, е друг въпрос). Краткосрочното наемане обаче не е атрактивно за наемателите, поради ограничения му период, което не гарантира тяхната печалба. Пречка, която е преодоляна със създаването на прецедент, довел до въвеждането на т. нар. двоен наем (иджаретейн), познат преди всичко при градските вакъфи. През 1591 – 1592 г. в Истанбул избухват няколко големи пожара, вследствие на което изгарят вакъфски обекти. Вакъфсахибите заявяват, че не са в състояние да възстановят обектите, поради което искат те да бъдат предложени за дългосрочен наем, с идеята това да бъде сторено от наемателите, след което при ползването им те да спечелят от направените инвестиции. По казуса с разпореждане в тази посока излиза централната власт, вследствие на което се създава практика, непозната в другите мюсюлмански общества. Същността на двойния наем се състои в еднократно платима вноска за придобиване правото на разпореждане с вакъфския приходоизточник и регулярно платими вноски, съответстващи на прибираното от вакъфа преди наемането и третирани като подновяване на договора. От тук нататък, издължен към контрагента си, всеки допълнителен приход би следвало да остава за наемателя, което се превръща в предпоставка за въвличане в оборот на вакъфските приходоизточници, нарушавайки по такъв начин статута им.

Държавата, от своя страна, започва да администрира голяма част от съществуващите поземлени вакъфи чрез създаденото през 1586 г. Управление на харемейн вакъфите начело с *дар-юс саадет агасъ* (агата на черните евнуси – началник на султанския харем). Първоначално, осъществяващо управление над харемейн ***вакъфите***[14], неговата юрисдикция се разпростира впоследствие над султанските вакъфи, тези на членове на династията или такива с наследствен тевлиет, останали без потомствен мютевелия. Разрастването на това административно звено довежда до неговото структуриране – образувани са 4 отдела: 1. Инспекторат, осъществяващ административния надзор; 2. Счетоводство за водене на сметките; 3. Отдел “Мукатаа”; 4. Деловодство. Практически не само султанските вакъфи, които можем да наречем държавни, но и тези, които попадат в това управление, се менажират като фискални постъпления отново чрез познатата практика за отдаване под наем не само на обособен вакъфски приходоизточник, но и на самия тевлиет. А постъпленията от тези наеми се разходват по конюнктурни съображения. Втора стъпка към уплътняването на държавното присъствие във вакъфския сектор е преминаването през 1758 г. на част от харемейн вакъфите под разпореждането на Държавната монетарница, която ги обособявя като обекти, върху които има възможност за обособяване на право на пожизнен наем. Още при наддаването за неговото придобиване и предварителните вноски се формира финансов обем, който влиза в държавната хазна, а ежегодната вноска, която спечелилият търга плаща, е така изчислена, че една част да покрива разходите по поддръжка обектите на вакъфа или заплати на негови служители, а друга да влиза в Държавната монетарница. Постъпленията, които се формират, са разходвани отново за нужди на държавата, а оперативността на тази схема дава основание да се твърди, че тази структура играе роля на втора държавна хазна, оперираща с приходи само от вакъфите и пренасочваща ги целево за нужди на държавата.

През 1826 г. се създава т. нар. Министерство на вакъфите, под чиято юрисдикция попадат и тези, администрирани преди това от Управлението, и тези, с които се разпорежда Монетарницата. А вакъфите, принципно, са категоризирани от гледна точка на финансово-административна целесъобразност: евкаф-и мазбута – категория, включваща всички фондации под разпореждане на Министерството; евкаф-и мюлхака, където са включени вакъфи със запазен наследствен тевлиет, но при пряк контрол от държавата; третата категория – евкаф-и мюстесна – включва фондации, съществуващи по волята на техните учредители.

---

[14] Формата “харемейн” е двойственото число в арабски език на съществителното “харем” и буквално се превежда като “двата харема”. Имат се предвид храмът „Кааба” в Мека и свещеното тюрбе (гробът) – „Равза-и Мутаххара” – на пророка Мухаммад в Медина. Тук е кодирана като че ли неприкосновената интимност (в най-широк смисъл) в отношението на мюсюлманите към двата града Мека и Медина.

⁂ ⁂ ⁂

ПАЗАРЪТ

Градът

Витрина на османската власт по определението на Цв. Георгиева, градът е мястото, където видимите проекции на новия политически и културен контекст в българските земи (и не само, разбира се) са най-отчетливи. Голямата промяна в мрежата на заварените антични и средновековни балкански градове, допълнена със създаването на не малко нови, възникнали спонтанно или съвсем целенасочено по интенции на централната власт, е наречена с обобщаващото определение османо-левантийска урбанизация. Сегментите на нейната матрица са много – от новия урбанистичен профил, експониран през архитектурни единици и ансамбли (по правило поддържани от вакъф), очертавайки културния алтеритет като част от ежедневието на поколения хора, през преформатиране на политическия му такъв и се стигне до извеждане на икономически акцентиран – градът става най-вече пазар. По дефиниция различна (представена най-вече от занаятчийство) от селската, икономиката в града съвсем не изключва от себе си и земеделието. Просто неговият продукт, формиран от непосредствения му хинтерланд, е относително доста по-малък от производството и преработката на суровини. Икономическата си функция градът-пазар реализира на две нива: ежедневно на чаршията – икономическия център на града, чиято пространствено-функционалана организация османците възприемат от персийския вариант на мюсюлманския град чрез Иконийския (Селджукски) султанат, – и ежеседмично на градския пазар, където става контактът-обмен (не само в стопански смисъл) със селската му околност. Кануннаметата (законниците), посветени на градската икономика и нейния продукт – тематично или зонално ориентирани като обхват – дават ясна представа както за широкия ѝ занаятчийско-преработвателен спектър, което, освен всичко друго, индикира и сериозна връзка с местната суровинна база и традиции, така и за обемите на пазарната ѝ мобилизация; както и за изключително стриктния контрол от страна на централната власт върху нея чрез въвеждането на стандарти (политика, принципно определяна в историографията като рестриктивна мярка, задържаща развитието ѝ). Само няколко реда от отдавна познатия (и за това често цитиран) законник на султан Селим I (1512 – 1520) доказват всичко, казано до тук: „Да се проверят майсторите на ботуши. За пурпурните и червени ботуши от най-добро качество да не се взимат повече от 30 акчета; за тези от средно качество – до 20, а за най-долнокачествените –

до 18. Ако пантофите и други обувки се развалят, преди да са изтекли 2 дни, има виновник: да го накажат или порицаят; да взема глоба по едно акче за два удара с тояга… Да бъдат проверени казанджиите. Казаните и дръжките на казаните да не бъдат от желязо, а от бакър… Да бъдат проверени златарите… Да бъдат проверени търговците на сено… налбантите… железарите… свещарите… бояджиите… лекарите… хлебарите…” и т. н., и т. н. с неизменното „да продават до толкова акчета” и „ако… то вината е на; да се накажат с…”. Пазарното мито (бадж), както и съвкупността от различни пазарни такси (ихтисаб), така и таксите от дейността на различни действащи стопански структури в градовете, формират прихода от градската икономика, много често значителен като обем. И последно: хората, живеещи и произвеждащи в градовете (чието съотношение към останалите Н. Тодоров определи в рамките на 7% – 8%), не са рая – най-вече по дефиниция и всеки елемент на техния статут (и статус), произтичащ от това.

Данъците. Администрирани от Дефтерхането (протообраз на финансово министерство), чиято основна задача е да контролира непрекъснато „кой колко дава на хазната или кой колко получава от нея”, данъците, които раята плаща в Османската империя, се групират в две основни направления: данъци, плащани на държавата директно, и данъци, върху които държавата конституира нечие правоуразпореждане, като по този начин фактически изплаща възнаграждения (и/или осигурява издръжка) частично на армията и различните нива на провинциалната или столичната администрация, както и на вакъфите. С други думи: данъците, които хората плащат от земеделие, са едни и същи; разгледаните по-горе аграрни институции, като форма на организация на ресурса, просто маркират различни вектори на отчисляването им. В османската практика данъчният субект е домакинството; единствено данъкът джизие от 1691 г. е индивидуален.

Основните данъци, НЕпостъпващи в държавната хазна, а осигуряващи функционирането на тимарската система, формиращи султанските хасове и фондовете на поземлените вакъфи, са следните:

• ресм-и чифт (за мюсюлманите; в размер на 22 акчета) и испенче (за християните; в размер на 25 акчета[15]. Това плащане, наричано в историографията „лично поземлен данък", а от Ебуссууд – харадж-и мувазаф, подчертавайки шериатската му същност, е фактически плащането за учредяването на ограничено вещно право върху земята, която е обявена за мирие. При мюсюлманите този данък е диференциран съобразно това дали платецът е неженен пълнолетен (мюджеред), обработващ по-малко от един чифт (бенак), или обработващ цял чифт земя. При християните диференцирането е в зависимост от това дали домакинството е пълноценно (въпреки не дотам коректното му название в историографията) или вдовишко – това е и причината последните да бъдат нарочно отбелязвани в регистрите;

---

[15] Разликата от три акчета на годишна база, практически нищожна, е един от начините, по който държавата създава илюзорната представа у селянина мюсюлманин за неговия доминиращ (изведен от религиозния му статус, разбира се) над селянина християнин статут, чрез която трябва да се игнорира ефектът от социалния му статут.

- десятък (юшур, харадж-и мукассеме):[16] данъкът ее събира в натура; в сравнително редки случаи (например, когато се отчита риск от компрометиране на следващата земеделска година от липса на зърно за посев) – и в паричната му равностойност. Десятъкът е подоходен данък, с който се облага предимно аграрното производство – зърно, плодове, зеленчуци, др. култури, – но и отглеждането на копринени буби, пчели;
- ресм-и тапу – буквално такса за издаването на тапия – документът, чрез който се извършва фактическият ввод на селяните в учреденото вещно право.
- ресм-и асиаб – такса, която собственикът на воденица плаща и която е различна в зависимост от това дали тя работи целогодишно, или не;
- ресм-и арус – такса, заплащана при женитба – за мюсюлманска двойка 60 акчета, за немюсюлманска – 30;
- такса за отглеждането на добитък[17];
- различни такси и глоби за нарушения и престъпления.

Основните данъци, които се плащат на държавата:

- джизие (харадж). Шериатски данък, с който се облагат пълнолетните мъже монотеисти немюсюлмани (юдеи и християни) в Света на исляма (Дар юл-ислам), т. е. в ислямските държави. Въвеждането му се приписва на пророка Мохамед още при завладяването на град Наджран в Йемен през 631 г., с християнското население на който е сключен т. нар. „пакт зимма", т. е. обявени са за покровителствани с гарантирани религиозни и културни свободи, при положение че признаят политическата му власт. Седем години по-късно (638 г.) същото се случва и с юдео-християнската общност при превземането на Ерусалим от халифа Омар. В Османската империя това е регулярен основен данък в структурата на фискалните приходи, с който се облагат дееспособните мъже (от 15 до 75 години) и чийто размер, от 40 – 80 акчета през XV – XVI в., нараства в пъти с обезценяването на акчето, започнало интензивно през 70-те – 80-те години на XVI в. В средата на XVII в. относителната му част в структурата на фискалните приходи достига ¼. До 1691 г., когато е извършена финансова реформа, джизието се събира на база хане (домакинство), след което започва да се събира персонално (т. е. от всеки пълнолетен мъж християнин или юдеин) с диференцирани, съобразно материалния статус на облагания, ставки: висша, средна и низша. В много редки случаи държавата оставя този данък в полза на поземлени вакъфи (от тях изключваме, разбира се, тези на владетеля или членове на семейството му, които нарекохме държавни). И една интересна подробност – циганите в Османската империя плащат джизие независимо дали са християни или мюсюлмани;

---

[16] Интересно е да напомним, че според Ебуссууд „десятъкът има смисъл на религиозно задължение и неверникът (т. е. немюсюлманинът) не е достоен за подобно нещо. Разбира се, че [той – неверникът, пояснение авт. Д. Б.] се облага с харадж".

[17] Основният тук е ресм-и агнам или адет-и агнам – облагане върху отглеждането на овце, – който принципно е част от структура на фискалните отчисления, но понякога е компонент и на разглежданите тук данъци.

• извънредни данъци. Назована със събирателното авариз-и divание ве текялиф-и йорфие (държавни данъци и повинности), в ранните столетия на османската власт с тази данъчна група – с преобладаващо парични и частично натурални плащания – се наричат инцидентни (във връзка с военни кампании най-вече), а от XVII век – регулярни плащания към държавата.

(Именно през XVII в. с постепенната маргинализация на тимарската система Дефтерхането изоставя практиката по съставянето на тимарски и вакъфски регистри от категорията tapu tahrir (традиционно превеждани като кадастрални описи), какъвто е и разгледаният тук частично със сигнатура TD 370, и се фокусира изцяло върху администрирането на джизието и авризите, проекция на което са и доминиращите от тук нататък съставяни джизие и авариз регистри).

• пазарните такси и мита в общия случай също представлявали част от фискалните приходи, администрирани често под формата на мукатаа, т. е. прогнозен финансов обем от тези приходи представлява начална тръжна цена на правото да бъдат събирани за кратък период от време; окончателната, достигната на търга цена, влиза в държавната хазна, а спечелилият търга получава правото да събира тези такси за определения период;

• сборни такси от конфискации на имущества или от такива, които нямат наследници (или е невъзможно те да бъдат открити);

- ежегодни вноски на трибутарно зависимите провинции и държави.

От казаното до тук може да се направят различни наблюдения. Едно такова, направено от В. Мутафчиева и базирано на изчисления, е, че през XV – XVI в. за погасяване на данъчните си задължения селяните отделят 50% от зърнения си добив; в следващите столетия – 50% от цялото си производство. Формулирана по този начин обаче, констатацията не отговаря на въпроса колко остава като разполагаем техен доход[18].

От казаното до тук биха могли да се направят и различни заключения. Едно от тях е, че османската икономика е монетарна, а не натурална.

ПАРИТЕ

Основен елемент на пазара (във функционален смисъл), парите и флуктуациите в тренда на тяхната стойност и обращение, обуславят тенденциите и в другия определящ сегмент на стопанството – производството (икономиката). В този смисъл не винаги е задължително криза в производството да доведе до криза в пазара (ако не приемем, разбира се, дефицитът, който прави пазара агресивен при константно потребление за криза). Обратното обаче, финансовата криза и основните резултати от нея – инфлация (обезценяване на парите, вследствие повишаващи се цени) и дефлация (съкращаване на парична маса в обращение спрямо наличните стоки, т. е. повишаване стойността на парите) – винаги оказват влияние върху производството чрез потреблението – свързващото звено между пазара и производството.

---

[18] Понеже аналогията е един от подходите, които дава възможност за добиване на историческо знание, се изкушаваме да припомним следната информация, която дава контекст на гореказаното: до въвеждането на пропорционалното облагане (т. нар. плосък данък) в България със ставка 10%, данъчната система в страната ни е построена върху прогресивното подоходно облагане, чиито ставки в зависимост от размера на месечния доход варират в порядъка 20 – 22 – 24%, като последните два етажа обхващат разликите между самите тях; към последните два етажа се добавят и фиксирани суми – съответно 10 лв. и 87 лв.

Към 2011 г. в Германия (с формула при данъчното облагане) най-високата ставка в прогресивното подоходно индивидуално облагане е 53%, в Австрия ставките варират между 10 – 50%, във Великобритания – между 20 – 40%, в Холандия маржът е 5.05 – 60%, в Швеция има единна ставка от 32%, в Дания (където се плаща и църковен данък) максималната ставка е 56%. Нарочно обърнахме внимание на примери от държави и общества, които трудно бихме могли да наречем бедни, за да подчертаем, че високото данъчно облагане в никакъв случай не означава по подразбиране задължително обричане на данъкоплатците и че единствено комплексният аналитичен подход към фактологична ситуация може да очертае реалните ѝ параметри.

Сравнително детайлното проследяване и анализ точно на случващото се с парите дава възможност за ако не точно (още по-малко точен) отговор, то поне опит за максимално доближаване до същността на всяка социално-икономическа история (като организация на ресурс и разпределяне на неговия продукт), която определя, впрочем, често и много от аспектите на политическата.

Правото на монетосечене винаги е било схващано като атрибут на суверенитета. Това, разбира се, важи в пълна сила и в ислямския свят, където то, познато като сикке, е комбинирано с произнасяне името на владетеля при петъчната молитва (хутбе). Прието е, че пръв османският бей Орхан (1326 – 1362) започва да сече сребърни монети, наречени акче, при които, ако и в голяма степен имитация на селджукските, се наблюдава много силно влияние на илханските монетни дворове[19]. Този им дизайн в общи линии се запазва до 60-те години на XIV в., когато е променен от Мурад I (1362 – 1389). Всъщност още тук да заявим: до началото на XVII в. сребърното акче е основната парична единица в османската държава, към което време, ако и с компрометирана покупателна стойност вследствие силното си обезценяване от 80-те години на XVI в., е все още разплащателно средство за дребни и средни разплащания; след това, до финансовата реформа от края на столетието – по същество деноминация, – то има по-скоро разчетна стойност (по традиция).

Липсата на ценни метали (най-вече сребро) в средиземноморската обменна координата не прави изключение от общите тенденции в централно- и западноевропейската такава. Ефектът от нея довежда и до сребърните кризи в европейския свят: първата, продължила около 10 години, в самото начало на XV в., а втората, породена от почти едновременното изчерпване на сребърните мини в Чехия и Унгария и продължила близо 30 години, започва от средата му. Извън обсега на последната дълго време остава Венеция, която се снабдява със сребро от Сърбия и Босна от 1370 г., но след превземането им от османците през 50-те – 60-те години на XV в. също усеща нейния ефект. Както е известно, отговорът, който Атлантическа Европа намира – Великите географски открития, построява първо светове икономики по израз на Ф. Бродел, а впоследствие света икономика, в който живеем днес. Няколко месеца преди Колумб да открие първите острови в Карибския басейн, финансиралите кампанията му Фердинанд Арагонски и Изабела Кастилска издават „едикта на нетолерантността” (наша аналогия с промулгирания през 311 г. от император Константин Велики „Едикт на толерантността”, с който се признава християнството за равноправна религия в Римската империя), с който се дава начало на етническото прочистване на Иберийския полуостров от евреи и маври, независимо че част от последните (мориски) са християни. Обръщаме внимание на този факт, защото огромни групи евреи, прогонени от Испания (сефаради) и Централна и Западана Европа (ашкенази), се заселват в големите градове на Османската империя и, носители на своя опит, се включват активно в стопанския ѝ живот.

---

[19] Да припомним само, че по времето, когато това се случва, а и преди това – от 1243 г. – тюркските бейлици в Анадола, изникнали на мястото на разпадналия се след цитираната година Селджукски султанат – са зависими по-скоро от Илханската монголска династия, обединила политически голяма част от Централна Азия. Това статукво окончателно се формализира след убийството на последния селджукски владетел Масуд III през 1307 г. В този смисъл монетосеченето, започнало при Орхан, се схваща като политическа еманципация на османците.

В Османската империя тези тенденции също имат своите отражения, които лесно биха могли да бъдат проследени чрез представяне в диахронен план на количеството акчета, изсичани от 1 дирхем сребро (т. нар. тебризки дирхем – от името на град Тебриз в Иран, който е равен на 3.78 грама): при Орхан (1326 – 1362) от 100 дирхема сребро се изсичали 269 акчета, а при Мехмед I (1413 – 1421) – 266.5 акчета, т. е. за този период от време се наблюдава стабилност, която може да бъде обяснена не толкова със стабилна държавна икономика (ако въобще може да се говори за такава в този ранен етап от развитието на османската държавата, към което да добавим и фактическата ѝ липса в периода 1402 – 1413 г.), колкото с факта, че към този момент в държавата активно циркулират и монетите, традиционно в обращение в Егейския басейн, превръщайки го в конвенционално нормиран пазар. При Мурад II (1421 – 1451) количеството изсичани акчета нараства на 320, 300, 304.8 от 100 дирхема сребро; при Мехмед II съотношението е 100/400, а при Баязид II (1481 – 1512) – 100/426.5. Т. е. през този втори период се наблюдава тенденция на плавно, но устойчиво намаляване на количеството сребро в монетите. Интересно е да се отбележи, че специализираната литература говори за политика на девалвация, съзнателно провеждана от Мехмед II, без да има все още обяснение за която, фиксирана чрез операцията *тедждид-и сикке* (обновяване на монетите), проведена, документирано чрез различните емисии, през годините 1460 – 1461, 1470 – 1471, 1478 – 1479, 1481. Т. е. през цитираните години държавата периодично изземва старите акчета и през курс 1:1 ги сменя с нови, които са по-леки (с по-малко съдържание на сребро, без да е компрометирана самата проба). Както бе посочено, причините за тази политика са неизяснени –

предполага се, че може и да са повлияни от общите тенденции в Европа, които османците не успяват да компенсират чрез добива от мините в Сърбия. Но така или иначе, фискалният ефект е положителен – най-опростено казано, среброто в хазната се увеличава.

От втората декада на XVI в. до 1566 г. – управленията на Селим I (1512 – 1520) и на сина му Сюлейман I (1520 – 1566) – съотношението варира от 100/457 (при Селим и част от управлението на Сюлейман) до 100/533. Ако трябва да синхронизираме случващото се в Османската империя с тенденциите в Европа, част от която вече активно използва ресурса на Новия свят, трябва да отбележим, че от средата на XVI в. започва масово навлизането на евтиното[20] сребро от Америка[21], което води до познатата „революция на цените”[22], същността на която се изразява в повишаване цените на дребно на основните стоки заради обезценяването на среброто (от тук и на сребърните номинали), вследствие на наличността му. Тази тенденция се наблюдава на целия континент, но е с низходящ тренд в посока запад-изток. Най-голямо покачване на цените, съвсем логично, се наблюдава в атлантическите колониални страни: Испания и Англия (последната, между другото, на този етап все още на фаза пиратски набези срещу испанските галеони, връщащи се натоварени със сребро от Америка) – 4.6 пъти, Холандия – 3.5/5.8 пъти, Франция – 6.2 пъти. Тези цифри показват и друго: формирането на зонален атлантически пазар (при цялата условност на определението) с еднакви флуктуации. Най-малко било покачването на цените в Русия и на Балканите (по това време част от Османската империя) – 2/2.5 пъти, което обаче едва ли може да се обясни със зонални, а по скоро с варианти на автаркистични пазари, оставащи в европейската периферия, не само по географски смисъл.

От 1566 г. (краят на управлението на Сюлейман I) до края на XVI в.

---

[20] Ниската му себестойност, разбира се, се дължи на факта, че испанците например не влагат нищо в неговия добив. Първоначално, просто заграбвано от индианците, впоследствие среброто (и златото) се добива в резултат от организирането на неговия добив, при което се използва принудителният труд на индианците. През 1545 г. испанците за пръв път започват мащабно разработване на сребърните мини в Мексико и Боливия.

[21] Само за сравнение: в периода 1520 – 1544 г. средногодишното добито в Европа количество сребро е 59 тона, а средногодишното внесено от колониите – 31 тона; в периода 1545 – 1560 г. съотношението достигнало показатели 62 към 249 тона, а в периода 1581 – 1600 г. – 41 към 377 тона. За цитираните периоди добивът на злато в Европа се задържа константен – 1 тон, – а вносът от Америка варира от 5.6 през 7.5 до 6.3 тона.

[22] От средата на XVI до началото на XVII в.; след което, до края на последното столетие се наблюдава относителна стабилност.

количеството изсичани акчета в Османската империя рязко се повиша; особено след смъртта на сина му Селим II (1574 г.). От 100 дирхема сребро се изсичат 800, дори 900 акчета (при 533 към 1574 г.). Да припомним: към този период все още се говори за по-скоро доминация на качествени над некачествени (с компрометирана проба) монети. Логичният извод, който може да бъде направен, е, че растящият брой на изсичани акчета, отразяващ намаляване на тяхното тегло), който се нарича инфлация, е всъщност резултат от дефицита на сребро в османската държава. Потвърждение намираме и в информацията, че още в самия края на управлението (и живота) на Сюлейман I, когато по подразбиране се приема, че държавата е в апогея на политическото си могъщество, пряко интересуващият ни аспект от което е гарантираният – като поток и обем – приход от завладените територии и трибутът на зависимите държави, при подготовката на похода срещу Австрия (1566 г.) сребърните и златните съдове на двореца се изпращат за претопяване с оглед осигуряване на ресурс за провеждането му. Както и твърдението, цитирано в нашата от турската историография: „…централната османска власт си давала сметка, че при състоянието на паричното обращение (след средата на XVI в. – пояснение авт. Д. Б.) в държавата данъците не могат да бъдат увеличени, защото населението просто няма откъде да вземе пари."

Да обобщим казаното до тук: през XV в. (особено от втората му половина) и в Европа, и в Османската империя се чувства недостиг на сребро. Атлантическа Европа отговоря на това предизвикателство с Великите географски открития, османската държава – с понижаване теглото на основната си разплащателна и разчетна единица – при Мехмед II няколко пъти. Въпросът обаче, който до сега не е задаван, поради което не е и търсен отговор: това автоматично ли означава обезценяване на акчето? Отговорът на който ще бъде даден, ако се отговори и на този: как това отразява реална промяна в съотношението между номинал и единица стока?

От средата на XVI в. в Европа нахлува американското евтино сребро, което води до обезценяване на относителната му (спрямо стоките) тежест, проектирано в „революцията на цените". В османската империя продължава дефицитът на сребро, което води до непрекъснато повишаване броят на изсичаните монети от стандартна база. Това реално е фискален стремеж да се осигури обем монети в обращение (в същото време да припомним приведеното по-горе заключение, цитирано от турската историография). А това би осигурило сравнително функционираща система, ако се запазва някакво съотношение между покупателната им способност и цените. В същото време имаме податки, че това не е така (виж частта за тимарската система; да припомним и цитираните по-горе параметри на повишаване на цените на Балканите с уговорката, че не е ясно за кой точно времеви отрязък от шестнадесетото столетие се отнасят).

Твърди се, че от 80-те години на XVI в. американското сребро от Испания през Венеция навлязло широко и в Османската империя. По същото време е маркирана и най-острата фаза на финансовата криза в нея, проследима чрез повишаване броя на изсичаните акчета. На пръв прочит процесите са идентични с тези в Европа. На втори обаче изниква малко парадоксален въпрос: при наличието на повече сребро в държавата, което е процес, обратен на коментирания до сега, защо се стига до изработването на повече монети от държавните монетарници – инструмент, чрез който тя принципно до сега се справя с дефицита на сребро? Да припомним, че в същото време започват да доминират и монетите с компрометирана проба. В известна степен опит за отговор се дава с обяснението за спекулативните операции, при които откупвачите на данъци (виж частта за муакатаи и маликяне) в съюз с евреите сарафи разделяли монетите с висока сребърна проба, след което първите внасяли в държавната хазна такива с ниска. От своя страна, държавата пускала в обращение монети не само с намалено тегло, но и с компрометирано качество.

През XVII в. обезценяването на акчето продължава с интензивни темпове до там, че то се превръща в разчетна единица, без никаква относителна стойност; дори в историографията ни е цитирано мнението на големия познавач на османската финансово-стопанска история Ш. Памук, според когото от 40-те години на века на практика спряло сеченето на акчета, теза, оборена с аргумента от наличието на такива в колективни находки в българските земи. Не е обяснено обаче защо държавата не реагира фискално на тази тенденция, с изключение на ограничените емисии на бешлици и онлици. А на въпроса с какви пари се извършва ежедневния оборот при повишени цени и ограничена циркулация на акчета, по презумпция, практически без стойност, е отговорено с интересна теза от К. Кръстев. Позовавайки се и на други източници, изследващи западноевропейската монетната циркулация в европейските провинции на Османската империя (в т. ч. и в българските земи), той предлага като отговор талера на държавите от Свещената Римска империя (най-вече Австрия) и холандския му вариант льовенталер (името на който според него народната етимология превръща в лев и левове; в Румъния – леу/леи), без да става ясно, между другото колко (и къде) такива образци са открити и дали те са достатъчни, за да се структурира такава теза. Със сигурност западноевропейски монети са циркулирали в Османската империя (и съвсем не от XVII в.) и са инструменти на пазара (и като системен компонент, и като тържище), но ни е малко трудно да си представим, че тези монети, освен всичко друго – и с тегло 28 – 29 грама сребро, са циркулирали в планинско котловинните български селищни системи, например. А нали там живеят данъкоплатците. Което ни води до въпроса: ако акчето изчезва, с какви пари са плащани данъците? И заплатите – да речем на платената войска.

В края на 80-те – началото на 90-те години на столетието започват серия от данъчни и финансови реформи, част от които е и въвеждането на нова сребърна монета, наречена гуруш, която, комбинирана с новия меден мангър, стабилизира паричната система, окончателно оставяйки в историята акчето.

Когато започват серията институционални реформи при Махмуд II (1808 – 1839), финансовата палата (Дефтерхането) е заменена с Финансово министерство (1835 г.). Пет години по-рано се пускат в обращение за пръв път и книжни пари (кайме), които се изработват ръкописно под формата на държавни бонове. Появата на фалшификати, които ги обезценявят обаче, довежда до емитирането на нови, този път – печатни бонове през 1842 г., а през 1849 г. е основана и „Цариградска банка”, на чието място по-късно се основава „Османска банка” (Osmanlı bankası; Banque Ottomane).

⁂ ⁂ ⁂

Време е да предложим възможността да проследим (и проверим) казаното до тук през един от основните индикатори, който би ни дал възможно най-пълнокръвен (и в буквалния смисъл, в известна степен) отговор на въпроса каква е микроикономическата конюнктура – демографският тренд. Демографските изследвания, при все интерпретационните рискове, които съдържат техните заключения, са изключително важни при комплексния историографски подход към всяка значима тема, свързана с историята на обществата. Техният анализ са онази оптика, която дава възможност за поглед по-близо до хората в тяхното ежедневие. От друга страна, той дава и много отговори в търсене на предпоставки за процеси, които се регистрират документално и обяснението на които в повечето случаи е трафаретно формално. За да се контекстуализира за конкретния период (и съвсем не само) тази информация, да напомним, че именно чрез раждаемостта (естествено контролирана и чрез брачната възраст по принцип) и пряко произтичащия от тук стандарт на живот на членовете на домакинствата, човешките общности и общества реагират на фундаментално ниво на условията на живот (най-обобщено и опростено казано).

Без да навлизаме в обременяващи изложението методологически детайли, в които са кодирани споменатите рискове при интерпретацията на данните, ще предложим в едри щрихи резултатите от обобщаващо изследване на демографския тренд на територията на съвременната българска държава, изведено от превода и анализа на данни от близо 250 османски регистъра за периода 1530[23] – 1691[24] г.

Към 1530 г. общото население (преобладаващо християни и мюсюлмани, каквото е и традиционното деление в османските документи) в съвременните държавни граници на България[25] е приблизително 1 100 000 души, от които християните (не само българи) са близо 73% (около 803 000). За сравнение – към същия момент населението на Португалия е близо 1 200 000 души, а на Белгия – 1 300 000 души. Най-многобройно е населението в територията на запад от мислената линия Козлодуй – Гоце Делчев; тук то е и преобладаващо християнско, което още веднъж доказва изведения в резултат на изследванията на Цв. Георгиева модел на българската селищна мрежа. Зоната между Враца на запад и Шумен на изток, ограничена на север и юг съответно от Дунав и Стара планина, е следваща в низходящ ред, в която броят на населението е значим (около 280 000, от които близо 220 000 са християни, живеещи в селища, директно унаследени от българското доосманско средновековие). В Североизточна България (третата зона) християнското население е концентрирано около морския бряг, а в почти празната в българското средновековие Добруджа са депортирани от държавата или заселили се собствено мюсюлмани (в доста голяма степен татари). В четвъртата зона, обхващаща Горнотракийската низина, Странджа, Сакар и Родопите (до демаркационната линия на Западната зона), населението е най-малобройно – твърдение, което подлежи на уточнение: общите ниски стойности на броя и гъстота на население в така цитирания географски периметър се дължи на относителната тежест на тези параметри за територията на изток от Чирпан; на запад от града населението е не просто многобройно, но е и един от регионите в българските земи, които са най-гъсто заселени.

---

[23] За съжаление изворовата база преди тази година (цитирана вече в изложението чрез коментирания регистър със сигнатура BOA, TD 370) е недостатъчна, за да се пресъздаде детайлната картина, която следва да бъде представена.

[24] Данните са представени в публична лекция, базирана на собствените му проучвания, на д-р Григор Бойков: **Бойков, Гр.** Промените, процесите и хората: историческа демография на България (XV – XVIII в.). Лекция в рамките на програма Advanced Academia на Център за академични изследвания София (CAS Sofia), подкрепена от Фондация „Америка за България" и Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft, 28. април 2015 г.

[25] Разбира се, абсолютна прецизност в административно-териториален смисъл е изключително трудно постижима; в този смисъл демографските данни от едно или няколко села, които към настоящия момент са от едната или другата страна на границата, няма да повлияят съществено върху общите наблюдения.

В периода 1530 – 1570 г. общият брой на населението се повишава с 47%, т. е. в началото на последната четвърт на века то е около 1 500 000 души – изследването на селищата и системите, в които те се групират, показва, че това увеличение е резултат както на естествени демографски процеси, така и на механичен прираст (миграции на преселници от Анадола). В западната зона прирастът е най-слаб, докато в останалите три се движи между 55 – 65%. Обяснението за това е, че процентът на прираст в Западната зона фиксира лимита на пренаселените котловинни полета, в резултат на което започва миграция на изток, формираща част от цитираните проценти прираст в останалите зони[26].

В периода 1570 – 1590 г. демографският прираст продължава, за да изведе към края на столетието общия брой хора до около 1 800 000 души.

От началото на XVII в. общият демографски тренд се превръща в негативен – до 70-те години на столетието той стагнира сравнително равномерно като абсолютно число с различни вариации обаче в различните дефинирани по-горе зони. За разлика от останалите три, южната – и по-конкретно Тракия – запазва стабилност, а на моменти дори увеличава населението – на фона на общия спад тук върви процес на българизация на равнината, извършена чрез миграции по-вероятно от съседните планински котловини, достигнали предела на селищно и стопанско овладяване в контекста на демографски прираст; предположено, общото население намалява до под 1 000 000.

Ако оставим настрани изведените в изследването цифри, в които, ако някой се съмнява, трябва сам да провери, изследвайки 250 регистъра, броят на населението намалява. Централен въпрос е защо. А е централен, защото отговорът му нито може да бъде, нито е еднозначен, още по-малко – един, а най-малко – категоричен. Но част от него биха могли да бъдат следните: отливът на мюсюлмани номади от Европа към Мала Азия като рефлекс на опитите на държавата да ги аграризира, Малкият ледников период (както наричат XVII столетие от втората му половина насам заради общото застудяване и понижаването на средните температури в световен мащаб), прякото въздействие върху ежедневния живот на който никак не е за подценяване[27] и др. А важната констатация, която ни интересува е, че по-малко хора означава по-малко данъци в обезценени пари, които държавата събира от по-малко производство; а това – на фона на растящи разходи, извършвани отново с обезценени пари. И в парадигмата стопанска стагнация – демографска стагнация – финансова стагнация е трудно да бъде определено кое е причината и кое следствието. Не е трудно обаче да се прецени, че такава рамка оказва вторично въздействие върху човешките общности. И друга важна констатация: локални, регионални и транс, миграциите са друг универсален инструмент на човешките общности и общества за преодоляването на кризи.

---

[26] Тази теза – безспорно нова и интересна – е очевидно документално проследена, за да бъде конструирана, но е и дискутабилна. Най-малко в зоналното разпределение на този миграционен поток. В Северна Тракия например, особено в зоната на юг и запад от Марица, много по логично е (а и засвидетелствано) да се приеме, че миграционният поток е в посока от Родопите (където за това време също се проследява демографска екстраполация) към равнината.

ПРОМЕНИТЕ

Описаните до тук варианти на организация на ресурса (аграрни категории) са доминиращи през т. нар. Класически период (1300 – 1600 г.) от развитието на османската държава. Което, разбира се, съвсем не означава, че са единствени; нито че по-късно изчезват изведнъж – както видяхме, тимарската система например, като една от класическите категории, продължава съществуването си до XIX в.; поземленият вакъф също – използван по целесъобразност (което не винаги е тъждествено със законосъобразност) като обособен финансов обем.

Пример за такава пък се среща като термин (респективно – вариант на ресурсна организация) през разгледаните столетия, макар и с ограничен периметър на обхват, а от XVII в. и особено XVIII в. – като една от основните форми, е споменаваната вече на няколко пъти и съвсем кратко обяснената *мукатаа*.

---

[27] Този фактор, често пренебрегван, очевидно оказва голямо въздействие върху „структурите на ежедневието” (по Ф. Бродел). Холандският османист М. Кийл представи прекия му ефект през преструктурирането на стопанството в част от Централна Гърция, където за дълъг период от време през XVII в. производството на лен е заменено с обработка на вълна например.

Мукатаа

Тя се извежда етимологично, както и споменатата икта, от арабския глагол „кат" (режа, отрязвам) и през целия разглеждан от нас период терминът има значението на наем. С времето обаче драстично се променят нивото на организацията му и неговият обхват. В първото столетие и половина от създаването и структурирането на османската държава с него се назовава преди всичко отдаване под наем на недвижима собственост (пълна частна собственост) в населените места (главно в градовете); впоследствие с него започва да се назовава структуриране и правоотношение от по-висок порядък, което постепенно започва да променя профила не само на стопанската действителност в държавата, но и този на социалната ѝ структура, а това,рано или късно има и своя политически резонанс.

Ако трябва да бъде обяснена съвсем разбираемо, *мукатаа-та* е обособен (отрязан, отделен) държавен приход, администрирането на който държавата отдава под наем за определен срок – практика между другото също позната и във Византия през XI – XII в. С други думи приходът, който държавата получава директно от определени плащания, или прогнозен такъв, е началната тръжна цена на правото наемател да администрира (събира) този финансов обем срещу задължението да плати на хазната достигната на търга цена. Най-ранните сведения за откупуване на *муката-и* са от 1455 г. за пловдивските оризища[28]. Тази практика се нарича илтизам (задължение, дълг), а наемателят – мюлтезим (по правилата на арабското словообразуване – изведено от илтизам). Задължително трябва да се отбележи тук, че през XV в. съвсем не малък финансов ресурс има в старите византийски и балканославянски аристократични фамилии, както и в евреи и арменци. Това обяснява как през 1468 г. мюлтезимите Комнинос и спахията Хъдър наели *мукатаа* в Солунско и Серско при дялово съотношение при вноската към държавната хазна над 2700 акчета за Комнинос и 25 акчета за Хъдър. Пример, който илюстрира не само горното твърдение, но и че вероятно това е моделът, по който християните са развивали стопанска активност с висока доходност. От края на XVI в. религиозният профил на мюлтезимите се променя, предположено и заради активна религиозна конверсия като рефлекс за запазване на икономически възможности. По същото време обаче започва и агресивната стопанска инициатива на провинциалните еничари, започнали да се заселват в провинциите плътно от средата на XVI в., встъпвайки неофициално в брак, право, което получават официално с фермана на султан Мурад III (1574 – 1595) от 1593 г., довело до следващата интензивна вълна на този процес.

---

[28] Да си спомним и основното перо в структурата на султанския хас в разгледания тук пример от 1530 г.

Еничерите

Време е да спрем вниманието си върху тях не толкова като войскова единица, колкото като социална група, икономическото и политическото присъствие на която в ежедневието на държавата често пъти резонира с изключителна острота.

Беше посочено вече, че възниква през втората половина на XIV в., когато Балканите представляват активен фронт, практиката пенчик (хумс), трансформирала се по-късно в регулярни рекрути, осигурява на османската държава в ранните десетилетия от трайните ѝ завоевания в Европа – време на активното ѝ преструктуриране – както необходим човешки ресурс за чисто венните ѝ нужди, така и инструмент, чрез който династията преформатира бейлика в опит да го превърне в централизирана държава, главна опора на която е капъ кулу,[29] както от по-късно се нарича платената пехотна войска, позната и като еничарски корпус. Така е до средата – втората половина на XVI в., при все податките за спорадичните прояви на очевидно осъзналия се като незаобиколим още тогава политически фактор еничарски корпус. След средата на същото столетие започва процес на постепенната му деградация, пагубно и парадоксално на пръв поглед съчетан с увеличаване броя на еничарите. Основната причина за това е тежкото отражение на финансовата криза, набираща инерция по същото време, върху тимарската организация, чиито фиксирани приходи, прогресивно обезценяващи се, я обричат като функционираща надеждна армия и от тук – форма на организация. Към това да прибавим и политическите фактори (следствие или причина от гореказаното?) – включването на спахиите в бунтовете на принцовете Мустафа и Баязид през 50-те години на XVI в., което окончателно компрометира тимарската система пред централната власт. Компенсирането на дефицита на бойния ефектив става именно чрез увеличаване броя на платената войска. И за да илюстрираме това, предлагаме следните данни: към 1566 г. номиналният (списъчен) брой на еничарите е около 12 000 души, двадесет години по-късно (1585 г.) – 27 000, към 1592 г. – приблизително 49 000, през 1641 г. – 60 000, през 1698 г. – 70 000, през 1728 г. – 81 000, а малко преди унищожаването му (1826 г.) – около 140 000 души. Към това да добавим и следното – става дума за хора, които, ако и роби по дефиниция, са най-привилегированата (в правен – и всичко произтичащо от тук – смисъл) социална група, която винаги е имала съзнание, че е основен политически фактор в държавата. Привилегирован означава, че освен султанът, чиито персонални роби са еничарите, ако и да са десетки примерите, че точно те организират бунтове за детронирането (а и убийството) на някои от тях, и агата на еничарите (военачалникът на еничарския корпус) никой няма юрисдикция над тях. Този им статут практически ги превръща в „държава в държавата", ако трябва да използваме банален трафарет с всички произтичащи от тук последствия. В икономически аспект – възможност да участват активно в икономическия живот в държавата, което в конкретика означава преди всичко включването им в бързо- и високодоходни непроизводствените икономически сегменти (търговия и лихварство); еничари впрочем, индивидуално или групово, са много често и мюлтезими на мукатаи, както и на комасирани такива, представляващи сбор от мукатаи от даден регион, наречени оджаклък. Приходите от последните покриват заплатите преди всичко на гарнизоните по Дунавския лимес. Това означава най-малко 2 неща: от обособен приход тази практика се превръща де факто във финансово-административна институция (до толкова, доколкото основна функция на държавата е администрирането на данъците), съвсем не в орбитата на централната власт; и, второ: чисто психологическия аспект на усещането за липса на държава, чието локално и регионално представителство се изчерпва реално с формалното представителство на администрацията, изпращана от държавата; и още: възникват условия за създаване на локално и регионално неформално лидерство, намерило формалния си израз в института на *аяните* от XVIII в.

---

[29] От турски kapı kulu – роби на Портата.

В турската историография XVIII столетие, беше споменато, се нарича риджатдеври (Времена отстъплението). Познато и с определението Голямата анархия, а най-острата ѝ фаза като Кърджалийско време[30], то се определя, ако пак трябва да се върнем на дискусията за феодализма в Османската империя, като кулминация на процесите на феодален сепаратизъм и децентрализация. Това дали ще приемем или не определението на последните процеси, по никакъв начин не обезсилва факта, че от втората половина на XVIII в. държавата започва да губи трайно (на места почти за столетие) какъвто и да е контрол над голяма част от провинциите си. На Балканите, и в българските земи в частност, този процес е особено осезателен. И защото е такъв, в картите на западноевропейци тази част от Европа е наречена „Румелия – ничия земя". И така се стига до парадокса да говорим за османска (в смисъл – държавна) социално-икономическа история, при положение, че на места държавата дефакто не съществува. И понеже тази част от разказа беше за еничарите: съвсем не е необходимо да проследяваме детайлно кой от споменатите по-горе аяни е с еничарско потекло, за да покажем доколко еничарите са свързани с Анархията – достатъчно е да назовем само две от емблематичните ѝ имена: Осман Пазвантоглу – еничар трето поколение, за когото В. Мутафчиева доказа, че е с български произход, – който не само контролира Българския Северозапад и Сръбския Изток и провежда своя данъчна политика, но и прави опит да се еманципира политически чрез усилия за провеждането и на външна политика, търсейки легитимация от Наполеон Бонапарт; и Мустафа Байрактар (Алемдар[31] Мустафа) – русенският аянин, който от ожесточен противник на централизма в лицето на султана-реформатор Селим III (1789 – 1807) се превръща в негов покровител в качеството си на велик везир, разбирайки, че това е единственият начин да се предотврати окончателният разпад на държавата в контекста на Руско-турската война (1806 – 1812 г.).

---

[30] Изцяло и само в колективната памет на българите.

На 16 май 1826 г. султан Махмуд II (1808 – 1839), около 20 години след възшествието си (почти осуетено от столичните еничари впрочем), намира ресурс и политически консенсус за унищожаване на еничарския корпус – не само като институция, а и физически. След масовата екзекуцията на еничарите в столицата следва масов погром над тях и в провинциите; дори се забранява произнасянето на думата „еничар". Защото, съвсем просто обяснено от Цв. Георгиева, „над четири столетия еничарският корпус е основната част на османската военна машина и в тази дълга отсечка от време той преминава сложна парабола, която го превръща от елитна ударна сила в социална язва, разяждаща всичко и всички в османската държава."

Ев. Радушев в своето значимо изследване върху османските аграрни институции през XVII – XVIII в., построено върху значителен обем и собствени документални проучвания, цитира интересно изложение, публикувано в турската историография, което става основание за въвеждането на нова форма на организация на ресурса в държавата (нова аграрна институция) с надеждата, че тя ще въведе ред както във фиска, така и в администрирането на мукатаи-те. През 1695 г. висши столични администратори изготвят изложение до султана, в което описват деградирането на *мукатаи-те* до форма на извънреден натиск върху преките производители, плащащи данъци, в резултат на което те прибягвали до услугите на лихвари, в резултат на което „раята оставала без прехрана и посев до следващата година." (да напомним, че стремежът на всеки мюлтезим е да извлече печалба от *мукатаа-та*, която е наел, т. е. да изплати на държавата дължимото и да реализира печалба)[32]. Предложението на администрацията е това изкривяване да се коригира чрез въвеждането (и търгуването) на пожизнено право на откупуване на мукатаи, т. е. пожизнено нечие право за събиране на данъци, по презумпция от името и в полза на държавата. Така се стига до издаването на ферман през същата година, с който Мустафа II санкционира тази „институция" официално. Тя получава името ***маликяне***. Не само от съвременна гледна точка това политическо решение с неговите потенциални проекции е компрометирано изначално. Така и не става ясно защо държавата е преценила, че пожизненото право на откупуване на данъци ще мотивира хората, върху които то е делегирано след търг, разбира се, и задължение ежегодно да внасят определена сума в хазната, да организира и гарантира провинциална система, която да не „оставя раята без прехрана и посев до следващата година". Вероятно е преценено, че временният мюлтезим на *мукатаа* не е достатъчно мотивиран (поради временния характер на учреденото му право) в тази посока. Или пък: въвеждането на маликяне е наложено от определена социална група (свързаната с двореца висша администрация) като решение на централната власт с ясната идея, че то не просто няма да реши фискалните проблеми, но ще даде възможност за движение на финансови потоци съвсем не в полза на държавата.

---

[31] Знаменосец в еничарско подразделение.

Терминът ***маликяне***, е персийски и етимологично се извежда до арабската дума малик, което означава владетел, господар. Етимологията, да подчертаем също, на разгледания от нас вече термин, с който се назовава отношение в по-ранния период от историята на Османската империя – мюлк – е същата. Не само заради това обаче се наблюдава аналогия между тях (по-конкретно – поземления мюлк и произтичащия от тук поземлен вакъф), съвсем не формална. В единия случай мюлсахибът въз основа на изрично благоволение от страна на владетеля получава право по меритократични (най често) съображения – до живот или докато по усмотрение на властта държавата не го отмени – да се разпорежда с приходите (данъците), формирани от хората от земеделие върху държавна земя. В другия случай маликянджията (какъвто термин е приет в историографията) получава правото (пожизнено или докато държавата не реши да го отмени) въз основа на това, че е платил за него след провеждане на търг, който е спечелил, да администрира от името на държавата събиране на приходи (данъци) – пак, в общия случай, формирани от хора от земеделие върху държавна земя – с възможност за реализиране на печалба. Самите маликянджии, много често свързани със столицата, преотстъпвали вторично правото си (разбира се, с печалба) на мюлтезими в провинциите (също с намерение за реализиране на печалба) – практика, ефектът от която не е нужно да бъде задълбочено проучван, за да бъде разбран. Описваното дава възможност да се проследят „на терен" дълбоките промени, които настъпват в провинциите, в резултат на което се появява нов елит – първо като статус, после като статут (аяните). Комбинирано с рухването, освен на всичко друго, и на психологическата връзка център-провинция както у елита, така и у непосредствения производител, чиято представа за реална власт (а не номинална) е персонифицирана от човека (или групата хора), свързан плътно и ежедневно с живота му, а не от държавния служител, който присъства формално в него, това се превръща в предпоставка за сериозни политически промени, без особено значение (освен за гледната точка) дали ще бъдат назовани естествени, криза, анархия, кулминация на феодализацията и т. н.

---

[32] Интересен въпрос между другото, който не е поставян: при положение, че данъците са определени (разгледахме основните от тях по-горе) и нетрансформирани как точно държавата си е мислила, че мюлтезимът ще реализира печалбата си след изплащането на финансовия обем към хазната, който по презумпция би трябвало да е сборът на данъчния такъв – от земеделие в дадена област, да кажем, или приходи от градската икономика.

Въпреки положителния фискален ефект от въвеждането на малкянетата до началото на XVIII в., през 1715 г. системата е отменена. Обръщаме внимание върху това не само в стремеж да проследим „календарната" история на институцията, но и за да обърнем внимание, че дефектът ѝ проличал едва 20 години след въвеждането ѝ; както и върху друго – това е, както с поземлените вакъфи при Мехмед II, par exllence демонстрация на върховната разпоредителска воля на държавата. Две години по-късно обаче маликянетата отново са възстановени, но с увеличени годишни задължения към фиска и не навсякъде (!), т. е. в райони, в които откупвачите особено засягат държавните интереси, те са премахнати окончателно. Въпреки това тази категория продължава да се развива именно през XVIII в., доказателство за което са и следните данни: към 1697/1698 г. държавата води отчет за 220 мукатаи, от които 115 са пожизнени (маликянета); към 1770 г. съответните числа са 680 и 514, т. е. виждаме не само увеличаването им като абсолютни числа, но и драстичната промяна на съотношението между тях.

И завършвайки – институцията пожизнена *мукатаа* (маликяне) обхваща най-вече провинциите в Анадола, Близкия Изток и частично Северна Африка. В Румелия – и в българските земи в частност – тя също се разпространява, макар и по-ограничено и като брой, и като съотношение спрямо мукатаите, – но оказва своето реципрочно влияние върху всички коментирани до тук процеси.

Да обобщим за *мукатаа-ите* и техния пожизнен вариант (маликяне): без да представляват поземлено владение, те се наричат аграрни структури, защото в общия случай след времево ранен друг контекст на мукатаа-ите администрират данъци от земеделие, които не се различават като номенклатура от тези от по-ранния период; без въвеждането в правото да администрира тези данъци да означава право на друго, мюлтезимът засилва данъчната преса (в количествен, не във вариативен смисъл) в стремеж към максимална печалба; правото да администрира данъци като муката не означава съдебна юрисдикция. С други думи: формирането на финансови обеми у определена социална група, злоупотребявайки с или просто неспазвайки правната норма, съвсем не означава, че тя е феодална – не само по формални критерии.

Чифлиците

Те са последният вариант на организация на ресурса в късната османска социално-икономическа действителност (назовавани също аграрна институция), на който ще спрем вниманието си накратко както да предадем завършен вид на фактологичния разказ за нея, така и защото те представляват в голяма степен функция на описаните до тук отношения.

Терминът чиф(т)лик присъства неизменно в общата експозиция на аграрните отношения в историята на османската държава през вековете, но с различно съдържание във всеки един период от нея. Първоначално, заемка от византийската аграрна система, с него се назовава т. нар. индивидуално стопанство на мюсюлманската рая, намерило израз и в поземления данък, който тя плаща – ресм-и чифт (с разгледания диференциран негов вариант). Чифликът, като целево организирано стопанство, базирано върху комасиране на производствен базис чрез покупко-продажба, прехвърляне или просто присвояване на коментираното вече ограничено вещно право, санкционирано с документ, започва да се появява в империята спорадично от втората половина на XVI в. около румелийските (европейски) и анадолските брегове на Мраморно море; както и в централен Анадол, където обаче те се свързват изцяло с животновъдство – ще рече, обезпечават тази дейност като логистика (стопански постройки) и пасища и в този смисъл съвсем не е задължително (каквито са и примерите) чифликът да бъде „комасиран” (ако използваме с цялата условност този термин за казаната ситуация) – един или няколко терена (възможно и с различни локации) служили за логистика, един или два терена (пак с възможни различни локации) били отредени за пасища. Чифликчийство (от коментирания вид) в Румелия започва да се разпространява след средата на XVII в. и добива сравнително масов вид в Македония, Босна, Подунавието (Видинско, Русенско) – региони, където впрочем се наблюдава и силно еничарско присъствие. През XVIII в. чифлиците присъстват осезателно в стопанската снимка на империята, но се налагат едва през първите десетилетия на XIX в.

До XVII в. чифлици възникват върху земи, производството и приходите от което обезпечават тимарската система. Това става преди всичко чрез коментираната по-горе покупко-продажба на тапии, която реално представлява прехвърляне на учреденото върху раята ограничено вещно право, а чифликчиите изплащат данъците (които по принцип раята плаща), произтичащи от държавния (мирийски) характер на земята. Един ферман на султан Ахмед I (1603 – 1617), публикуван в турската историография и цитиран от Ев. Радушев, дава предства за социалния профил на чифликчиите към този момент. Там четем, че такива са „бейлербейове, мюдериси[33], кадии, еничари… и други хора на заплата и тимар.” Низшият ешалон на тимарската система – самите спахии – участват в този процес също, но не масово – изключение от тази констатация прави Босна, където спахийските чифлици са масови, а раята, работеща в тях, е много често от Черна гора и Херцеговина.

През XVII – XVIII в. чифлиците започват да възникват върху земи, производството и приходите от което съставят *мукатаа-ите* и в този смисъл наемателите на мукатаи (мюлтезимите) са и най-често организатори на чифлиците; а техният социален профил, както беше казано, се извежда много често, без да генерализираме, разбира се, от средите на провинциалното еничарство.

В обобщение на казаното до тук ще предадем, макар и в телеграфичен вид (което в никакъв случай не отнема от точната му оценъчност; дори акцентира върху нея), направеното от Ев. Радушев наблюдение: *„чифликчийството представлява частна стопанска инициатива върху държавна земя”*.

А в заключение: чифлиците оказват много силно влияние върху традиционната социална структура, инициализирано чрез появата на т. нар. чифлишка рая. Това са всъщност селяни, продали или изгубили по друг начин учреденото им ограничено вещно право, които, без да престават да бъдат държавни (по дефиниция), се превръщат в наемна работна ръка, много по-силно свързана персонално с чифликчията, отколкото с държавата – не само когато чифликчията изплаща райетските данъци, но и в по-късен етап от развитието на институцията, когато самите селяни изплащат райетските данъци на държавата от заплатите, които получават от чифликчията – компонент (финансовият данъчен обем), който задължително е включван в договаряне на възнаграждението.

---

[33] Преподаватели в медресета – образователни институции, надграждащи първоначално придобитото в началните училища (мектеб) образование, в които се подготвя т. нар. улема – религиозно-правният елит в Османската империя.

Разпространението на чифлиците оказва ефект и върху вътрешните миграции – през XVIII в., и особено през последните му две-три десетилетия, когато много голямо влияние има и вътрешнополитическата конюнктура (почти ежедневно разбойническо насилие, анархия и неспособност на държавата да се справи с това), в резултат на т. нар. обезземляване (което, видяхме, не означава физически да загубиш земята си, тъй като никога не си бил неин собственик, а да загубиш правото си да я ползваш или просто да избягаш) се променя и демографската и етническата структура на много от градовете в българските земи, а това е, безусловно, много важен момент при формирането на предпоставките те да определят същностно и процесите от XIX в., които съвкупно очертават талвега на Българското възраждане.

И друго – съвсем не са малко случаите, когато в чифлици възникват цели нови села (чифлишки села), жителите на които са ангажирани производствено с тях. По този начин чифлиците влияят и върху плътността на регионалните селищни системи, а от тук – и върху регионалната гъстота на населението и интензитета на овладяването на невключения в обращение аграрен ресурс.

⁂ ⁂ ⁂

Без да бъде, разбира се, в никакъв случай конституция в правния смисъл на термина, Гюлханският хатишериф, официално обнародван на 3 ноември 1839 г., е базисен документален текст, който се опитва да представи, но и да създаде обществен и политически консенсус за нови измерения на обществено-политически проект, облегнат върху гарантирани от институционалната функционалност права на всички поданици; прави се заявка дори за изработването на „органически закон (т. е. конституционален текст) върху горните въпроси за сигурността на живота и имота на гражданите и размера на данъците."

(Съвсем друг е въпросът доколко тези намерения са реализирани; но този текст е законовата основа на много от стартиралите процеси, оформили Българското възраждане).

И давайки си ясна сметка за наивността на следващия цитат, представляващ „преамбюла" на Хатишерифа, все пак избрахме да завършим този историографски разказ с него – не само заради обобщената фактология: „Всекиму е известно, че в първите времена на османската държава славните предписания на корана и на законите на империята бяха винаги почитани. Вследствие на това империята цъфтеше по сила и по величие и всички поданици без изключение се радваха в най-висша степен на благополучие и напредък. От сто и петдесет години обаче една непрекъсната верига от случайности и различни причини доведе до неспазване на свещените закони и на правилата, които произтичат от тях, и миналата сила и напредък се замениха със слабост и обедняване: когато една империя престане да спазва своите закони, тя изгубва своята здравина и сигурност."

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Беров, Л. Стопанска история. Икономическо развитие на света от древността до наши дни. София, 2008.

Борисов, Д. Вакъфската институция в Родопите пре през XV – XVII в. (непубл. докторска дисертация), 2008. Текстът е достъпен на https://uniplovdiv.academia.edu/DamianBorisov.

Борисов, Д. Войнуците в Асеновград през XVI в. – В: Стенимахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието в социално-икономическата и духовна история на града и региона. Асеновград, 2014, 157-195.

Георгиева, Цв. Еничарите в българските земи. София, 1988.

Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите XV – XVII в. София, 1999.

Георгиева, Цв., Н. Генчев. История на България XV – XIX в. София, 1999.

Иванова, Св. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи, XVI – XVIII в. (документи, участници, институции). – В: Исторически студии, 5, 2003, с. 7-110.

Иналджък, Х. Османската империя: Класически период 1300 – 1600 г. София, 2002.

Мутафчиева, В. В сянката на Азия. С., 1993.

Кръстев. К. Политически и икономически аспекти на кризата в османската империя в периода 1585 – 1648 г. (по нумизматични данни). Шумен, 2015 г.

Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история (изследвания). София, 1999.

Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Т. 1, София, 1966.

Първева, Ст. Османските „поземлени" регистрации от 17 в. – първите десетилетия на 18 в. Извор за историята на аграрните структури и социалните отношения. - В: Из практиката на османката канцелария. София, 2011, 106-117.

Радушев, Ев. Аграрните институции в Османската империя XVII – XVIII в.София, 1995.

Тодоров, Н. Балканският град XV – XIX в. София, 1972.

Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм. – В: ИИИ, 5, 1954, с. 100-143.

Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София, 1958.

Цветкова, Б. Проучавния на градското стопанство през XV – XVII в. София, 1972.

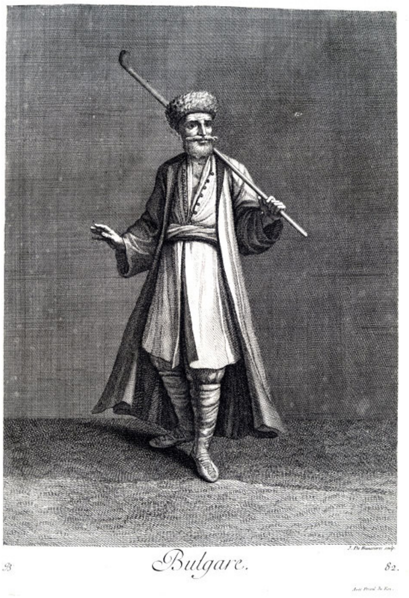

Българин, гравюра Jacques de Franssieres, 1714 г.

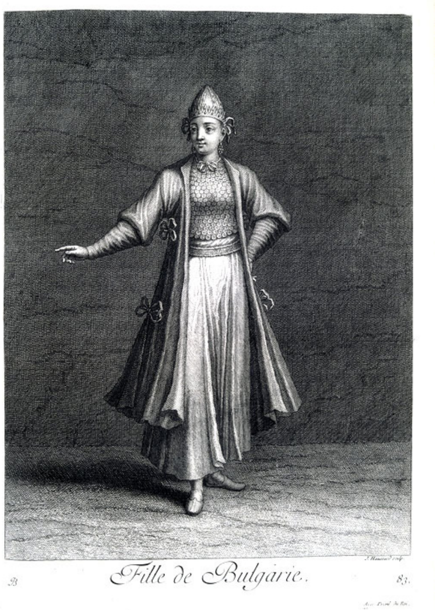
Fille de Bulgarie.
83.

Българка, гравюра Jean-Baptist Haussard, 1714 г.

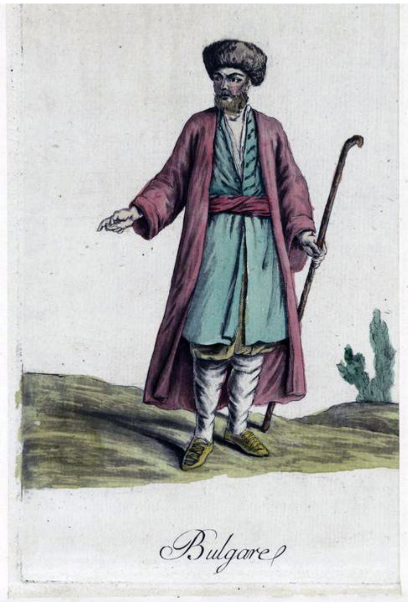

Българин, гравюра, автор неизвестен, 1787 г.

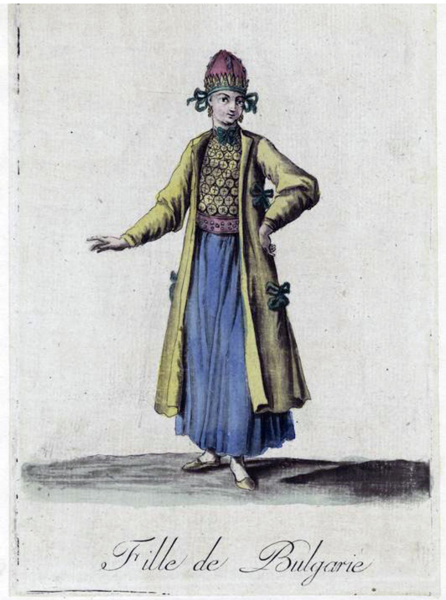
Fille de Bulgarie

Българка, гравюра, автор неизвестен, 1714 г.

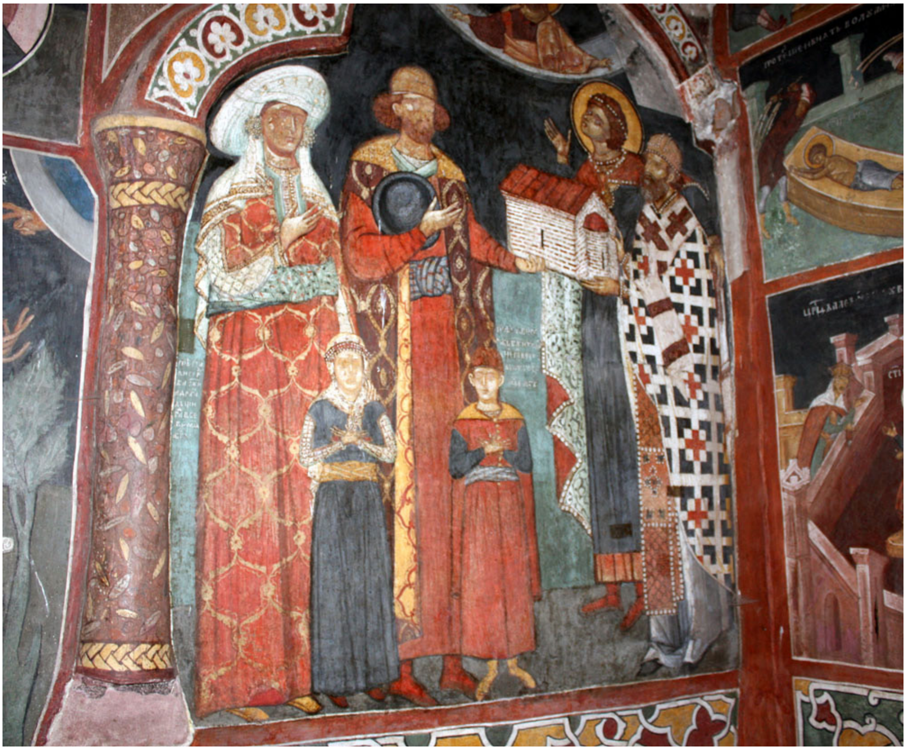

Ктиторът на Кремиковски манастир Радивой със семейството си, стенопис, 1493 г.

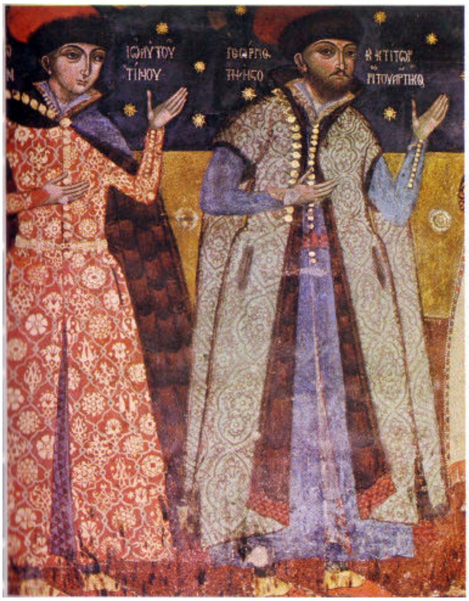

Ктитори на Бачковски манастир стенопис, 1643 г.

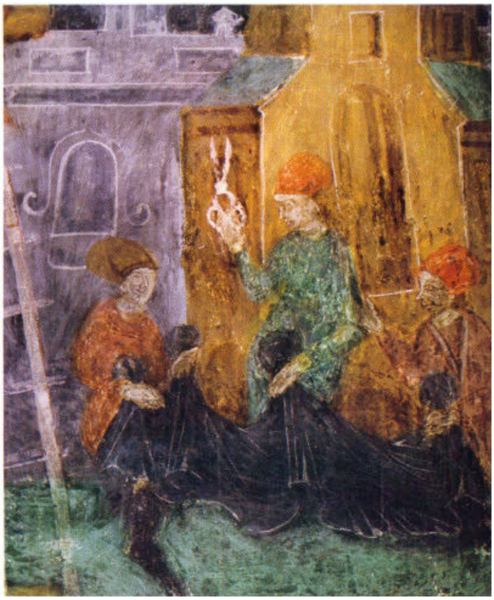

Ктитори на Арбанашки манастир стенопис, 1649 г.

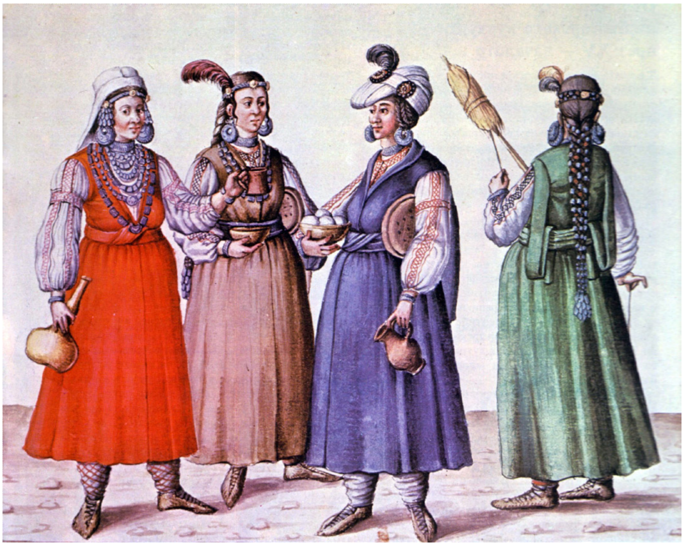

Български жени, Х. Бек, 1586 г. Австрийска национална библиотека, Виена

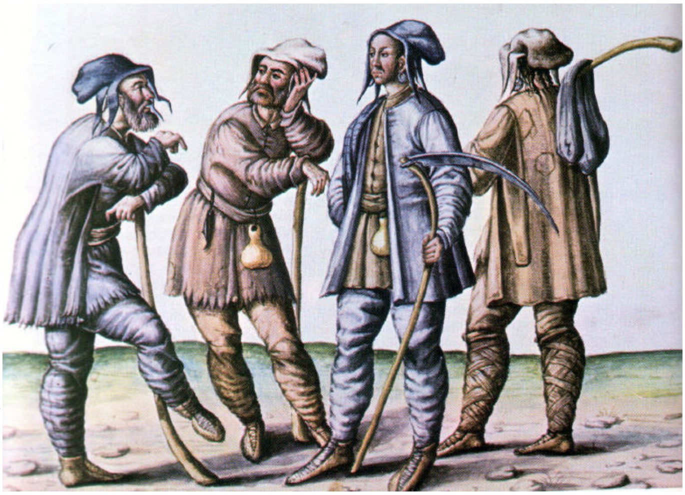

Български селяни, Х. Бек, 1586 г. Австрийска национална библиотека, Виена

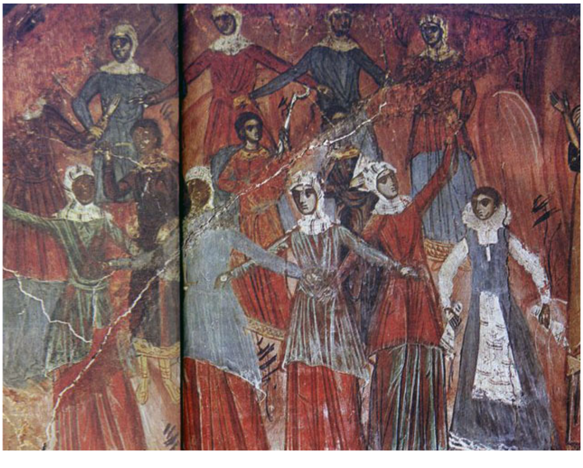

Хоро, стенопис от църквата "Рождества Хриктово" в Арбанаси, XVII в.

ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Людмил Йорданов Спасов

В многовековната история българският народ има периоди на величие и падение, на стабилно държавно присъстие и съществуване без държава. Възраждането е епоха на духовното пробуждане, националното самоосъзнаване и политическото съзряване на българите под чуждо иго. То е епоха романтична, героична, богата на големи личности и ценности, пред които днес се прекланяме с умиление и чувство на национална гордост.

През годините на Възраждането се осъществява преходът от Средновековие към Ново време, от феодални (натурални) към капиталистически (стоково-парични) отношения. С него се поставя начало на новата българска история. Българското възраждане е част от Европейското възраждане, в развитието на което ярко се открояват три степени – Ренесанс, Просвещение и Буржоазни революции. Но за разлика от Европейското, Българското възраждане протича в условията на турско политическо и духовно потисничество, на засилен балкански национализъм и непрестанно изострящ се Източен въпрос, в който всяка една от Великите сили преследва свои користни цели.

По отношение на Европейския ренесанс Българското възраждане закъснява с близо три века. По време то съвпада с епохата на Просвещението и националноосвободителните движения и буржоазнодемократичните революции в Европа. Българското възраждане ползва опита на Европейското възраждане и същевременно е самобитно и уникално. У нас за разлика от европейските народи, разполагащи със свои държави, подготвяната революция е не само буржоазнодемократична, но и националноосвободителна.

Съдържанието на възрожденската епоха се обуславя от промените в живота на българите в различните области. В стопанската област те се свеждат до разлагане на турската феодална военно-ленна система и утвърждаване на буржоазните стоково-парични отношения. В социалната сфера най-значимият резултат е зараждането на българската буржоазия и налагането ѝ като водеща сила в българското общество. През епохата на Възраждането българларският етнос се трансформира в нация с *"модерно самосъзнание"* на основата на народността, националния пазар, новобългарския език и общия духовен и психически облик.

Съвременната българска историческа наука приема за начало на Българското възраждане края на XVII – началото на XVIII в., а за горна граница Руско-турската освободителна война 1877 – 1878 г. Възрожденските процеси протичат през три фази – Ранно възраждане – XVIII и началото на XIX в.; Същинско възраждане 20-те – 50-те години на XIX в. и Късно възраждане от Кримската война 1853 – 1856 г. до Освобождението 1877 – 1878 г.

СТОПАНСКИ И СОЦИАЛНИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ XVIII – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.

Деградация на османския феодален модел и опити за реформирането му

В края на XVI в. Османската империя е обхваната от криза. Корупция разяжда държавния и обществения живот. Всички постове стават обект на покупко-продажба. На еничарите се разрешава да се женят, а впоследствие да постъпват в него и възрастни мъже. Разрухата засяга и провинциалната спахийска конница. Тимарите и зиаметите се раздават на близки и роднини на управляващата върхушка или срещу подкуп на хора, нямащи връзка с армията. През 1683 г. се въвежда порочната система на откупуване на данъците и се прибягва до девалвиране на паричната единица – акчето, с цел покриване на дефицитите на държавния бюджет.

В същото време под въздействието на ренесансовите и просвещенските идеи западните държави се обновяват и развиват на буржоазна основа. Те се възползват от великите географски открития от края на XV в. и началото на XVI в. и постиженията на техническия прогрес, основан на напредъка на естествените науки – математика, физика, механика, през XVI в. – XVIII в., и създават манифактурни предприятия, търговски компании и солидни търговски пазари.

От западноевропейския напредък произтичат две злини за османската военно-феодална система. Първо, със своите модерни и силни армии те се превръщат в непреодолима бариера за по-нататъшната османска експанзия. През 1683 г. османските войски са разбити при Виена. По-късно те претърпяват поражение при Сента на р. Тиса (1697 г.). На 26 януари 1699 г. с подписването на Карловацкия мир Османската империя отстъпва на Австрия Унгария,Трансилвания, Бачка и голяма част от Словения и с това се поставя началото на изгонването на османците от Европа. През XVIII в. – първата половина на XIX в. Османската империя губи водените войни с Австрия и Венеция (1714 – 1718), с Русия (1768 – 1774), с Австрия и Русия (1787 – 1791) и само с Русия (1806 – 1812) и (1828 – 1829). Военните неуспехи превръщат кризата в хронична и поставят на сериозно изпитание държавнополитическата и икономическа структура на Империята. Обстановката допълнително се усложнява от демографския взрив в османските земи. През XVI в., само за 6 десетилетия, прирастът на населението се увеличава с 41%. През следващите столетия се оказва невъзможно проблемът да бъде решен чрез разширяване на териториите.

Второ, деградацията на османския феодален модел се ускорява и в резултат на постепенното въвличане на Империята в системата на европейската и световната търговия. През 1535 г. Франция сключва търговски договор с Османската империя за внос на стоки с мито до 3%. През 1581 г. подобни капитулационни изгоди са предоставени на Англия, през 1600 г. на Холандия. В началото на XVII в. капитулациите са подновени с Франция – 1606 г., с Англия – 1607 г., с Холандия – 1612 г. През 1616 г. към държавите, сключили капитулационен търговски договор с Османската империя се присъединява и Венеция. През XVIII в. Империята подписва търговски договори с още 10 европейски държави. Търговският обмен с Европа съдейства за разширяване и утвърждаване на стоково-паричните отношения в Османската империя, създаване на местни национални пазари, т. е. за задълбочаване и ускоряване на процеса на разлагане на излинялата феодална военно-ленна система.

През XVII в. се появява аянската институция. Аяните не са паши, не са спахии, а *“нов тип феодали”*, излъчени от забогателите с корупция и насилия местни първенци. Те влизат в конфликт с представителите на централната власт – паши и спахии, за завоюване на местната политическа власт и се превръщат в носители на децентрализма и сепаратизма. В края на XVIII в. в европейските части на Империята се зараждат разбойнически движения на кърджалии и даалии. Обикновено това са участници в аянските частни войски, които след приключване на водените от Империята войни остават без препитание и се отдават на грабежи. В кърджалийското движение се включват и българи. Кърджалийските дружини често са използвани от сепаратистите в борбата им срещу централната власт. В края на XVIII в. Али Тепеделенли, главатар в продължение на 20 години на разбойническа дружина в Албания и Тесалия, е признат от централната власт за паша на Янина. Султан Селим III не е в състояние да се справи и с поставилия си за цел да се обяви за независим владетел в Северозападна България и Източна Сърбия Осман Пазвантоглу. След няколко неуспешни обсади на Видин през 1799 г. узурпаторът Пазвантоглу е утвърден за видински паша. Той остава начело на Видинския пашалък до смъртта си – 27 януари 1807 г.

Тридесетгодишният кърджалийски вилнеж изпепелява до край спомена за някогашната мощ и величие на Османската империя. Налага се да се предприемат действия за реформиране на военнофеодалната система. В края на XVIII в. султан Селим III се опитва да формира наборна армия по френски образец. Но през май 1807 г., преди да е завършена реформата в армията, янаците – еничари, охраняващи фортовете на двата бряга на Босфора, го свалят от власт. През 1826 г. при султан Махмуд II, дошъл на престола през 1808 г. благодарение на Мустафа паша Байрактар, еничарският корпус и свързаните с него от векове духовни и обществени организации – орденът на Бекташите, корпорациите на водоносците, пожарникарите, хамалите и др., са ликвидирани и е създадена редовна армия. По-късно, през 1834 г., се пристъпва към изграждане на мюсюлманска полиция – редифе, която се издържа от държавата само по време на война. Четири години по-късно в Истанбул е открито Общоармейско училище, по примера на френския колеж Сен Сир.

През втората половина на XVIII в. се вземат мерки за стабилизиране на икономическото и финансовото състояние на Империята. Султан Мустафа III издава ферман за закрила на занаятите (1773 г.), а султан Селим III създава специално Министерство на продоволствието и хазната. През 1838 г. Високата порта подписва търговски договор с Англия. С него се премахват държавната регламентация, монополите и принудителните покупки, и се прокламира правото на свободна търговия за османските поданици и чужденците.

През 1834 г. се създават пашалъците, обхващащи няколко града с околните села, начело с паша, назначен от централната власт, но за разлика от преди сега той притежава само гражданска власт, военната се упражнява от командира на разквартирувана военна част. Нова важна териториална единица са мюселимлиците. Тези от тях, които не влизат в състава на пашалъците, са приравнени с тях и управителите им се назначават от Истанбул. Войводлъците са съставна част на мюселимлиците, състоят се от неголям град с прилежащите към него села. Те се делят на агалъци – от по няколко села. Преструктурира се и централната администрация. Премахва се длъжността велик везир и везират. Създава се Министерски съвет начело с министър-председател.

С ферман се регламентира статутът на държавните чиновници.

Въвеждат се реформи в социалната и просветната област. През 1838 г. Военномедицинското и Хирургическото училище, разкрити в края на 20-те години, се обединяват във Висше медицинско училище. Отначало то подготвя лекари за нуждите на армията, а впоследствие и за обслужване на обикновените граждани. През 40-те години влиза в сила Закон за светското образование, предвиждащ тристепенна система на обучение. През 1846 г. се пристъпва към изграждането на Истанбулския университет, официално открит едва през 1870 г.

Султан Махмуд II налага т. нар. стил *"леля деври"*, свидетелстващ за стремежа на управленската върхушка за приобщаване към европейската култура. По европейски образец се променят облеклото, обзавеждането на жилищата и начинът на дворцов живот. По подобие на Версай се организират разточителни балове и пиршества. Новият стил оказва отражение и върху развитието на духовния живот – литература, изкуство, архитектура.

Промени в селското стопанство

През ранното Възраждане в областта на селското стопанство се забелязват две тенденции. Първата се свежда до разпадане на класическия османски модел на земевладение, а втората – до зараждането на частнособственически отношения в българското село. Увеличава се площта на обработваемите земи. Нараства обемът на производство на зърнени храни и технически култури – памук, тютюн, коприна и пр. Разраства се и екстензивното скотовъдство.

Специализация на селскостопанското производство

В резултат на проникването и утвърждаването на стоково-паричните отношения в селското стопанство се обособяват специализирани райони. През XVIII в. Сярско се специализира в отглеждането на памук. В края на века производството на памук в Сярската долина достига 7 000 000 оки годишно на стойност 7 000 000 пиастра. През втората и третата четвърт на XIX в. поради внос в Европа на по-висококачествен памук от Северна Америка, Индия и Египет, производството му рязко намалява.

Земите между Вардар и Места (Драма, Кавала, Кукуш, Неврокоп, Петрич, Енидже Вардар) и Източните Родопи се специализират в отглеждането на тютюн, Тетовско на овощни насаждения, Мелнишко на лозя и производство на вино. Добруджа се обособява като най-значим зърнодобивен район. Подбалканските полета – Казанлък и Карлово се специализират в отглеждане на рози, Пловдивско и Пазарджишко – на ориз.

Чифлишките стопанства

Възникнали през втората половина на XVII в., чифлиците добиват най-голямо разпространение през втората половина на XVIII и началото на XIX в. Проф. Страшимир Димитров изнася следните данни за развитието на чифлишкото земевладение в Русенско: през 1657 г. имало 3 чифлика, 80 години по-късно техният брой нараства на 45. В тези чифлици, чиито владетели са само мюсюлмани, работели 814 души или средно по 18 – 19 души във всеки един от тях. В края на XVII – началото на XVIII в. във Видинско, Ломско, Кулско и др. са създадени 174 изключително мюсюлмански чифлика. През XVIII в. в Добруджа, Русенско и Видинско относителният дял на чифлишките стопанства в общия обем на обработваемата земя се изравнил с тази на мюлковата и вакъфската.

Чифлиците възникват по различни начини – чрез насилствена комасация, покупко-продажбата на тапии, изграждане върху големи хасовски владения или върху мирийска земя, усвояване на необработваеми масиви и пр. В Северозападна България чифлиците възникват върху хасовски владения за разлика от някои останали райони, където обикновено спахийски феодални стопанства се трансформират в чифлици. В студията си “Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII век” проф. Христо Гандев отбелязва съществуването на три групи чифлици – малки, състоящи се от жилище, лозе, градина на стойност между 140 – 400 гроша; средни, разполагащи с пълен комплект селскостопански сгради, ливади, гори, воденици на стойност от 1000 до 1500 гроша и големи, обхващащи големи площи с цели села, със стотици глави животни и огромен стопански двор, на стойност над 2000 гроша.

В Македония чифлиците се създават върху плодородна и равнинна земя около по-големите градове – Солун, Битоля, Скопие, Сяр и др. През XIX в. в сравнение със Северна България в Македония чифлиците са много повече. Това се обяснява с факта, че областта се намира в центъра на европейските владения на Османската империя и през XVIII – XIX в. в нея не достигат чужди войски. През 1853 г. в Битолската каза (околия) от 165 села 87 са чифлишки, в Скопската от 150 – 78, в Прилепската от 131 – 61 и т. н.

Относно характера на чифлишките стопанства през Възраждането в научната литература са изказани противоречиви тези. Според акад.

Жак Натан чифлишките стопанства са свързани със средновековния тип отношения, с присъщите за османския феодален модел черти. Проф. Христо Гандев и акад. Д. Косев отдават превес на капиталистическите форми на производство в чифлишкото стопанство. Според акад. Христо Христов чифлиците са едри селски стопанства, в които се прилагат типични за феодалния и капиталистическия начин на производство елементи. Те са *„преходна форма на феодално земевладение, в което се заражда капитализмът"*. Чифлиците са *„свързани и зависими от пазара, от развиващото се стоково производство и парична размяна"*. *„В тях селяните са лишени от правото на владение на земята, която обработват; те са безземлени и работят земята по волята на господаря, като изполичари и ратаи"* – пише акад. Христо Христов. Посочените изследователи обаче са единодушни, че най-важната черта на чифлишкото стопанство е пазарната ориентираност на неговото производство.

През втората четвърт на XIX в. възникват т. нар. господарлъци. Те са създадени с грубо насилие и произвол, главно от спахии, в хода на провежданата от централната власт аграрна реформа, чиято цел е ликвидиране на военно-феодалната спахийска система. Както при чифлиците, така и при господарлъците феодалите се стремят чрез присвояване на тапиите (владетелските документи) да лишат селяните от земя. В една част от господарлъците се използва изполичарски и ратайски труд и те се превръщат в чифлишки стопанства. В господарлъците, където е невъзможно да се развие истинско чифлишко земевладение в планинските и полупланинските села, т. нар. кесемджийски села, се запазва присвояването от селяните на натурален десятък и ползването на безплатен труд.

Аграрна реформа

Целта на аграрната реформа е ликвидиране на спахийската военно-ленна система. Тя протича през три етапа. През първия етап 1832 – 1838/1840 г., Илтизама, спахиите отдават земите си под аренда на държавата. В резултат на това те са отстранени от практическото владеене на леновете – контролиране на поземления фонд, събиране на данъци и пр., но запазват юридическите си права върху тях. Държавата като арендатор плаща на спахиите равностойността на доходите от арендуваните ленове на базата на издадените берати.

Вторият етап е междинен – между Илтизама и пенсионирането на спахиите. Той продължава две години и през това време се установяват действителните доходи на леновете. Сумата, която се предоставя на спахията, се определя, като се приспаднат разходите по събирането на данъците от държавните чиновници, както и задълженията на спахията към държавата. През този етап спахиите запазват правното си положение върху леновете от времето на Илтизама.

Третият етап започва от 1840/1842 г. и приключва към 1844 г. През този етап леновете окончателно са отнети от спахиите. Те не получават вече доходи от тях, а пенсии от общите приходи на хазната. С аграрната реформа се премахва една важна институция между държавата и селяните – спахийската. С нея се ликвидират леновете, давани с берати, без да се засягат земите, които са се владеели с тапии.

Градско стопанство

Занаяти

През втората четвърт на XIX в. отделянето на занаятите от земеделието е съпроводено със засилен приток на българско население от селата към градовете. В градския живот ролята на християните и стоково-паричните отношения се засилва, за сметка на свързаните със старата османска стопанска система мюсюлмани. Известни със занаятчийското си производство са Габрово, Сливен, Търново, Самоков, Панагюрище, Карлово, Котел, Копривщица и др. В Панагюрище функционират 569 работилници, а в Самоков от 5000 жители 3000 са занаятчии. В Македония в големи търговско-занаятчийски центрове се превръщат Солун, чието население нараства на около 60 000 д., Битоля – 40 000 д., Скопие – 10 000 – 15 000 д., Воден – 7000 – 8000 д.

До Освобождението в българските земи се развиват около 90 – 100 самостоятелни занаята. Най-развит е вълнено-текстилният бранш – абаджийството (Сливен, Котел, Копривщица, Панагюрище), гайтанджийството (Карлово, Калофер, Казанлък, Габрово), килимарството (Котел, Чипровци, Калофер и др.). Следващият значим бранш е памукотекстилният, със занаяти астарджийство (Търново, Самоков, Пловдив), халачество, памукопредачество и пр. Табаклъкът, обработката на кожи, занаят обслужващ главно нуждите на армията, е приоритетен за османците. В Орхид е имало 150 кожухарски дюкяна, в които са работели 800 мъже и 800 жени. Във Велес обработката на кожи достига до 400 000 броя годишно. Железообработването – ножарство, тюфекчийство, изработване на оръжия, чаркчийство, куюмджийство, златарство и дюкменджийство, обработка на мед и цинк, са застъпени в Самоков, Габрово и Сливен. Главни центрове на рударство и металодобив са Чипровци, Малък Самоков (Странджа), Етрополе, Неврокоп и др.

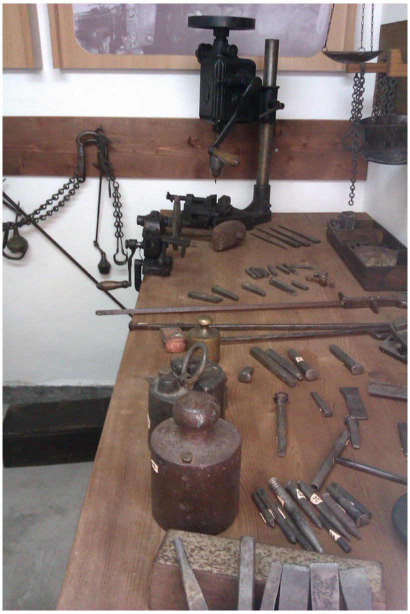

Кантарджийница, ИМ
Панагюрище

Сахат тепе, Пловдив

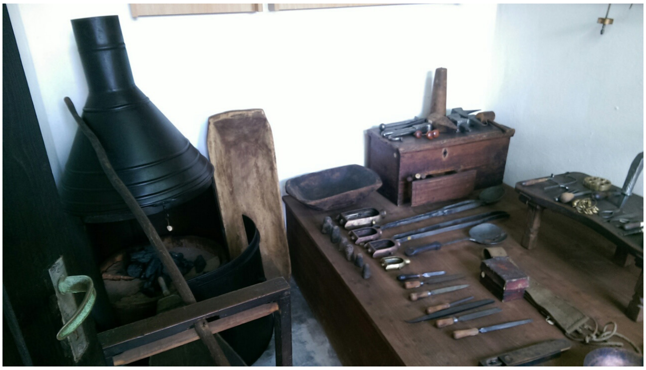

Куюмджийница
(златарница)
ИМ Панагюреще

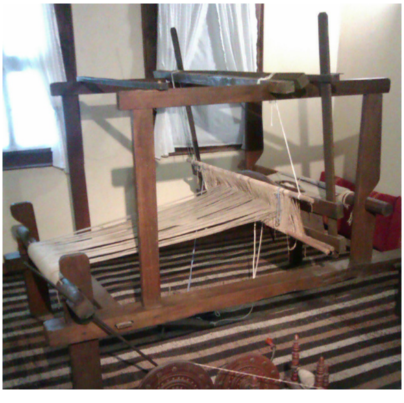

Такачен стан, ИМ Панагюреще

Килимарки, ИМ Панагюрище

Копринарството и мутафчийството, изработката на козяци, са по-слабо застъпени занаяти, а терзийството е занаят, който просперира в навечерието на Освобождението.

Еснафски организации

Повечето от посочените занаяти са обхванати в еснафските организации. Те произхождат от византийските цехове, т. нар. християнски религиозни братства или турскоарабските тайфи, характерни за Багдатския халифат. С деморализирането на турската власт се засилва необходимостта от обществен контрол върху стопанския живот. Той се поема от еснафските организации и турската власт ги покровителства. По националност еснафските организации са български, турски и смесени, като в последните турците проявяват голяма толерантност към християните. Структурата на еснафската организация е следната: лонджа – общо събрание на всички майстори; еснафско настоятелство, състоящ се от първомайстор и двама – трима майстори, негови помощници; чауш – посредник между настоятелството и майсторите от еснафа и касиер. Общото събрание провъзгласява новите майстори, избира първомайстори, настоятелството, чауша, определя цените на стоките, регулира производството, контролира касата, както и наемането на нови калфи и чираци от майсторите, разрешава споровете между отделните майстори и пр. В Прилеп са създадени 42 еснафа, в Битоля – 30. Български еснафски организации са създадени в Солун, Скопие, Пловдив, Охрид, Копривщица, Карлово, Габрово, Сливен, Сяр, Велес, Неврокоп, Кукуш, Крушево и др. Най-значим е абаджийският еснаф в Цариград.

Еснафските организации определят облика на стопанския живот в градовете. След Кримската война, въпреки кризата в занаятите, те се съхраняват главно поради административните си функции. Средища са за обучение и възпитание, духът е строго консервативен и патриархален. Примиреност, покорност и послушание, това са трите принципа, върху които се изгражда морала на членуващите в тях.

Манифактура

При манифактурата техниката си остава както при занаятите – ръчна. Познати са 4 вида манифактури – централизирана, когато всички занаятчии са събрани под един покрив от капиталистическия предприемач, и разпръсната, когато работят по дюкяните си в един град или различни селища; хетерогенна, при която производствените операции се извършват от един майстор, и органическа, при която всяка операция се извършва от отделен човек.

В българските земи през втората четвърт на XIX в. най-разпространена е разпръснатата манифактура. Този начин на производство широко се прилага в текстилното производство. През 30-те години Атанас Гюмюшгердан от Пловдив създава разпръсната манифактура, в която въвлича населението на 10-ина села от Ахъчелебийско, а през 40-те години пловдивският търговец Ст. Иванов – в Пещерско. През 50-те години подобни манифактури възникват в Търновско, Шуменско, Габровско.

Индустрия

Добри Желязков – родоначалник на българската индустрия

Добри Желязков е роден през 1800 г. в Сливен. Останал от малък без баща, израства в немотия. Учи в гръцко училище. После се занимава със сладкарство, а през юношеските си години – с текстилно производство и продажба на аби и шаяци. През 1820 – 1825 г. изобретява уред, с който улеснява занаятчийския труд. През 1830 г., при преселението на българите от Сливенско, Добри Желязков се озовава в Севастопол. По време на едно посещение в Екатеринослав, като търговец на платове, той остава възхитен от местната фабрика за сукна. Решава да се завърне в родния си град и да се отдаде на текстилния занаят, като замени

Фабриката на Добри Желязков

ръчното производство с машинно. Купува станове на части и прибори за използване на водна сила и тайно ги пренася от Севастопол през Бургас в Сливен.

През пролетта на 1834 г. Добри Желязков открива в родния си град малка текстилна фабрика. Бързо се прочува с произвежданите хубави сукна. Със съдействието на Стефан Богориди той представя в Цариград на султана-реформатор мостри. На 4 февруари 1836 г. Махмуд II издава ферман, с който поставя началото на текстилната индустрия в Османската империя. Сключен е договор – Високата порта се задължава да построи фабриката и да набави машините, а Д. Желязков да купува вълна, горива и пр., да плаща на работниците, да предоставя на турското правителство сукно по 21 гроша аршина. Печалбите и загубите са за негова сметка. Добри Желязков е освободен от всякакви налози до края на живота си.

За новопостроената турска фабрика в Сливен, задвижвана с водна сила, Добри Желязков закупува нови станове от Белгия и наема двама майстори от Австрия. След девет годишно успешно управление в края на 40-те години числеността на работещите във фабриката българи и турци достига 400 – 500 д.

След убийството на султан Махмуд II и идването на власт на 17-годишния Меджид Добри Желязков изпада в немилост. Поставено му е условие да се потурчи, защото не може толкова много работници да бъдат командвани от гяурин. През 1953 г. Добри Желязков е изгонен от фабриката от новоназначения аянин на Сливен Мустафа бей. По-късно, като човек от обкръжението на султан Меджид, на Мустафа бей е поверено управлението на фабриката. Добри Желязков започва да води дела за обезщетение. Разорява се, разболява се и последните десет години от живота си прекарва прикован на легло в мизерия и самота. През 1865 г. създателят на българската индустрия умира.

Фабриката на Михалаки Гюмюшгердан

През 1848 г. в с. Дермендере, край Пловдив, е открита вълненотекстилна фабрика, собственост на сина на Атанас Гюмюшгердан – Михалаки Гюмюшгердан. Машините са внос от Австрия. Оттам пристигат и необходимите за организирането на производството ѝ специалисти. В нея като работници са наети 57 д. През първата година фабриката произвежда 100 000 аршина шаяк за турската армия.

Фабриката на М. Гюмюшгердан в Първенец

Търговия

През XVII – началото на XVIII в. българските земи поддържат търговски връзки с Брашов, Сибиу, Тимишоара, Виена, Пеща и други средища. Едновременно с това се търгува с Русия и Молдова. След ликвидирането на монопола в търговията със зърнени храни и подписването на търговски конвенции между Османската империя и 13 европейски държави през 1838 – 1846 г. значението на черноморските пристанища (Варна, Несебър, Созопол, Бургас) за развитието на стокообмена със Западна Европа нараства.

Износът по море през Солун и Кавала е монополизиран от гърците. Търговците от югозападните български земи търгуват с Австрия и Бохемия, пренасяйки стоката си през Горна Джумая, София, Лом или през София, Видин, Оршова. В началото на XIX в. най-значимият артикул на външната търговия от Македония е памукът. Серският памук е основна суровина за Саксонската текстилна индустрия. От Македония се изнасят още тютюн, кожи, сусам, дървен материал, вълна, коприна, розово масло. В Брашов, Пеща и Виена се формират търговски колонии. На надгробната плоча на ръководителя на колонията в Пеща (починал през 1802 г.) е отбелязано: *"Алекси хаджи Николич, българин от Разлога, Македония, на 53 години"*.

След Наполеоновите войни търговията с Австрия намалява, за да се възроди отново в края на 30-те години на XIX в., когато се открива параходното плаване по Дунава и се засилва индустриалният преврат

Безистенът в Ямбол

Самоводската чаршия в Търново

Часовниковата кула в Трявна

Централният вход на кервансарая в Узунджово в Централна Европа. Сега обаче се внасят и много по-малко се изнасят стоки от югозападните български земи. Охрид се превръща в *“депо”* за австрийските и немските манифактурни стоки.

През първата половина на XIX в. за развитието на външната търговия значително допринасят търговците – вносители и износители, разполагащи с кантори и складове в Пловдив, Варна, Русе, Свищов, Одрин, Охрид, Битоля и в същото време във Виена, Лондон, Марсилия и др. След прокламирането с Гюлханския хатишериф 1839 г. на ерата на свободната търговия за 5 години българските търговски агентства в Австрия нарастват на 30.

Подемът във вътрешната и външната търговия секва в края на XVIII и началото на XIX в. вследствие на феодалните размирици – кърджалийското време. След военната реформа от 1826 г. и въвеждането на редовна армия настъпва относително спокойствие и вътрешният стокооборот и международният търговски обмен нарастват. През 1830 г. с учредяването във Виена на „Първото имперско кралско параходно дружество”, Русенското пристанище, с изградената към него модерна „Узун чаршия”, се превръща в най-важното пристанище на Дунава за търговия със западните държави. На 1 януари 1939 г. карловските търговци Христо Пулиев, Никола Пулиев и Евлоги Георгиев основават фирма с начален капитал 145 000 турски гроша. В началото на 50-те години братята Евлоги и Христо Георгиеви се налагат като основни фигури в съдружието. Те осъществяват с успех интензивен търговски обмен с фирми от Англия, Франция, Австрия, Италия. В резултат на това за 13 години фирмата Пулиеви-Георгиеви увеличава капитала си 10 пъти.

Националният пазар в нашите земи се оформя през първата половина на XIX в. По това време вътрешната търговия се доминира от дюкянната уседнала търговия. В градовете се изграждат търговски чаршии, а в някои от тях и закрити пазари – “безистени”. Създават се специални “житни пазари”, “говежди пазари”, “рибни пазари” в крайбрежните градове. Строят се т. нар. “куршумли ханове”, в които отсядат пристигналите в града търговци. Разносната търговия постепенно загубва значение. С нея се занимават предимно дребни търговци, наричани кърджии. Най-разпространена е в Габровско.

Значителен принос за развитието на търговията през ранното и същинското Възраждане имат панаирите. На Узунджовския, Ескиджумайския (Търговище), Марашкия (Пловдив), Пиротския, Серския, Прилепския, Неврокопския, Сливенския, Свищовския и др. панаири се осъществява обмен на стоки на едро между търговци

Ханът на Хаджи Николи Минчоолу, съграден от Кольо Фичето на Самоводската чаршия в В. Търново

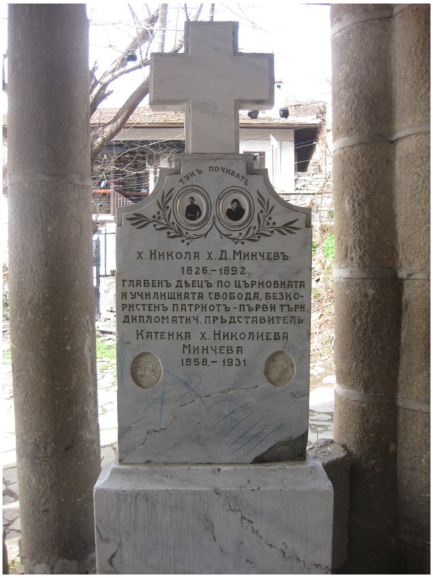
ТУКЪ ПОЧИВАТЪ
Х. НИКОЛА Х. Д. МИНЧЕВЪ
1826.–1892.
ГЛАВЕНЪ ДѢЕЦЪ ПО ЦЪРКОВНАТА
И УЧИЛИЩНАТА СВОБОДА, БЕЗКО-
РИСТЕНЪ ПАТРИОТЪ – ПЪРВИ ТЪРН.
ДИПЛОМАТИЧ. ПРѢДСТАВИТЕЛЬ
КАТЕНКА Х. НИКОЛИЕВА
МИНЧЕВА
1858.–1931.

Гробът на Хаджи Николи х. Димов Минчоолу, в църквата "Св. Константин и Елена" в Търново

Мостът на р. Янтра при Бяла е построен през 1865 - 1867 г.

Къщата на братя Робеви в Охрид

Паметникът на Колю Фичето във Велико Търново от Империята и чужбина – Австрия, Дунавските княжества, Сърбия. През 1848 г. австрийският консул в Галац докладва на правителството във Виена, че оборотът на Марашкия панаир възлиза на около 4 млн. пиастра. От 1828 до 1876 г. *„първенец в границите на цялата Османска империя”* е панаирът в Узунджово, който е вакъфско владение.

Много са факторите, които оказват въздействие върху развитието на търговията. Това са международни договори, състояние на пътищата, съперничество на Великите сили за надмощие в Империята и пр. Чрез външната търговия обаче Османската империя и респективно българските земи се включват в утвърждаващата се в Европа и освободените балкански страни икономическа система. Това заставя Високата порта да се съобразява с модерното европейско законодателство. През 1850 г. влиза в сила специален търговски кодекс, копие на френския търговски кодекс от 1808 г.

Промени в социалната структура на българското общество

Най-важната последица от разпадането на османския феодален модел и утвърждаването на капиталистическите стоково-парични отношения е зараждането на българската буржоазия. В зависимост от количеството на капитала сред възрожденската буржоазия се оформят: група на едрата, средната и дребната буржоазия, а от сферата на приложението на капитала – търговска, лихварска, манифактурна, промишлена и пр.

Най-ранният буржоазен пласт в българското общество се формира на базата на вътрешното посредничество. Първата група се състои от представители на послужебните категории – мухтари, князе, кметове, чорбаджии. Впоследствие от тази група възниква социалната категория – чорбаджии. В историческата литература по въпроса за социалната принадлежност на чорбаджиите са изказани противоречиви мнения. Според Д. Благоев, Ж. Натан, П. Зарев и др. чорбаджиите са *“феодална класа”*, свързана с феодалния начин на производство. Много по-широк е кръгът на поддържащите тезата за буржоазния характер на чорбаджийството – Д. Косев, Н. С. Державин, В. Д. Конобеев, С. А. Никитин, Г. Тодоров, В. Паскалева, Г. Плетньов и др. Тяхното становище е, че търговско-чорбаджийската група е *“горен слой на българската буржоазия през Възраждането”*. Акад. Хр. Христов, проф. Н. Генчев определят чорбаджиите като *“хетерогенна”*, *“компрадорска прослойка”*, продукт на турските методи на обвързване на традиционните български институции на самоуправление с държавната власт. Една част от тях са свързани с феодални, друга с капиталистически отношения, а за трети са присъщи и двата вида отношения. Всички те обаче са начело на българските общини и тяхната основна функция е на посредници между османската феодална власт и българското население.

Следващият пласт на едрата възрожденска буржоазия, формиран вследствие на вътрешно посредничество, е на джелепите – търговци на едър и дребен добитък. Те задоволяват потребностите на турската държава с животни и скотовъдни продукти и натрупват огромни състояния. Повечето от тях са притежатели на скотовъдни стопанства – совати. Чалъковци от Копривщица са сред най-известните джелепчийски фамилии.

Беглекчиите, считани за едни от *"първите представители на младия български капитализъм в историята на Българското възраждане"*, са горен слой на буржоазията, появил се подобно на джелепчиите от посредничеството с османската власт. Те откупуват от държавата правото да събират данък десятък върху дребния добитък. Виден представител на бегликчиите е Салчо Чомаков от Копривщица, преселил се в Пловдив.

Въз основа на осъществявана външнопосредническа дейност, улесняваща стопанския обмен между Турция и европейските държави, се оформя прослойка от едра търговска буржоазия във вътрешността и емиграция. По-видни представители на едрата търговска буржоазия през втората половина на XVIII в. са Павел Стефанович от В. Търново, Никола Ненович от Свищов, развивали дейност в Австрия, Христофор и Никифор Априлови от Габрово, установили се в Русия, а от началото на следващото столетие до Кримската война – братя Пулеви – Карлово, братя Евлоги и Христо Георгиеви – Букурещ, братя Тъпчилещови – Цариград, братя Атанас и Ангел Робеви – Битоля, хаджи Николи Минчоглу – Търново, братя Радославови – Свищов, Н. М. Тошков – Одеса и др.

Третият пласт на едрата възрожденска буржоазия е манифактурно-промишленият. Първомайстори и замогнали се занаятчии на еснафите стават предприемачи, превръщат се в манифактуристи, а някои от тях – Добри Желязков и Михалаки Гюмюшгердан, и в индустриалци.

Основната маса на средната градска и селска буржоазия се състои от заможни занаятчии, джелепи и беглекчии, действащи на регионално ниво, собственици на ханове, мелници, тепавици, лозя, ливади, градини и гори. От тази част на българската възрожденска буржоазия се излъчва местният елит, ангажиран с участие в управлението на общините, училищното дело и еснафските организации. Дребната градска и селска буржоазия – занаятчии, бакали, дребни селски стопани, кърджии не използва наемен труд, не организира капиталистическо производство, но е органически свързана със стоковопаричните отношения.

Най-многолюдният слой в българското възрожденско общество е на селяните, владеещи мирийска земя, но в повечето случаи недостатъчна за осигуряване на прехраната им. Те са принудени да търсят допълнителни източници на доходи и се занимават със зидарство, рударство, металообработване, добив на дърва и т. н. Това са т. нар. "раетски" – свободни селяни. Сред селската беднота се обособяват главно две категории. Първата е на изполичарите и кесимджиите, работещи в чифлиците срещу възнаграждение в натура, т. е. свързана с феодалния начин на производство. Втората група е на момците, аргатите, ратаите, пастирите, месарите, броячите, наемани на работа срещу заплащане в чифлици и совати, където се прилагат капиталистически начин на производство. Към селската беднота следва да бъдат причислени и т. нар. „хаймани", хора с неустановено местожителство. Проф. Сташимир Димитров и Руси Стойков установяват, че в края на XVII – XVIII в. от регистрираните в 55 селища на Търновско 255 „хаймани" – 9 са висша категория, 50 – средна и 196 – бедна.

В условията на извършващите се стопански, социални и духовни промени в българските земи, се формират и първите отряди на българската възрожденска интелигенция. Тя има разнороден социален произход. Основната част от нея се състои от селски свещеници и килийни даскали, и една неголяма група от сдобили се със светско образование в гръцките училища. Най-малобройна е групата на висшистите и училите във висши учебни заведения. До края на 30-те години на XIX в. числеността ѝ е 20 души, през 40-те нараства на 37, а през 50-те години на 71 души. До Кримската война българите учат главно в западни университети.

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ 50 – 70-те ГОДИНИ НА XIX в.

Реформите на Високата порта

На 18 февруари 1856 г., т. е. 7 дни преди откриването на Парижката конференция в Истанбул, е обнародван Хатихумаюнът. С този акт, прокламиращ равенство на поданиците в Империята, без разлика на вяра и народност, се поставя началото на втората фаза на Танзимата. Според едни автори този втори етап приключва през 60-те години на XIX в., а според други на 23 декември 1876 г. – обявяването на Конституцията. За разлика от Хатишерифа (1839 г.), възвестил началото на Танзимата с деклариране на намерението за въвеждане на реформи, Хатихумаюнът задължава Високата порта да ги осъществи. Това е санкционирано с чл. 9 на Парижкия договор и изпълнението на набелязаните реформи се превръща в международно задължение за турското правителство .

След Кримската война в аграрното законодателство на Високата порта ярко се открояват – Законът за земята от 1858 г., с който юридически се оформят резултатите от приключилата през 40-те години аграрна реформа, и Законът от 1867 г., даващ право на чужденците да закупуват земя. През 1864 г. се създават земеделски каси, като кредитни учреждения за подпомагане на селскостопанските производители.

По време на втората фаза на Танзимата се осъществяват важни промени в административната и съдебната област. Със Закона за вилаетите се въвежда по френски образец ново териториално деление. Създават се вилаети, санджаци, кази и нахии с меджлиси към тях. Освен това се изграждат и градски общински управления – Беледие меджлиси, отначало в столицата, а след това и в Дунавския вилает. През 1868 г. е учреден нов централен орган – Държавен съвет. На него се възлага да подготвя проекти за закони, да дава становища по предложения на вилаетските меджлиси, да решава спорни административни въпроси.

По френски прототип е въведен нов Наказателен кодекс (1858 г.). В основата му залягат принципите за равенство на поданиците пред законите и за защита на частната собственост. През 1869 г. влиза в сила Граждански кодекс, който обаче е изграден върху шериатското право.

На 30 април 1860 г. е обнародван специален търговски закон. С него се отнемат съдебните функции на цеховите (еснафските) организации и се създават Търговски съдилища. През 1861 г. е приет първият Търговско-процесуален кодекс, прилаган от Смесената палата на Търговския съд, а през 1863 г. и Морски процесуален кодекс.

Целта на въведените реформи е да се стабилизира Османската империя – икономически, политически и институционално, и да се намали опасността от разрастващите се националноосвободителни движения, т. е. да се съхрани териториалната ѝ цялост, както постановява Парижкият договор от 1856 г. Наред с това реформите изиграват и известна положителна роля за християните, в това число и за българите в Империята. С тях се създават условия за разширяване и утвърждаване на капиталистическите отношения в Империята и се узаконяват българските движения за национална просвета, култура и църква.

Развитие на селското и градското стопанство

Селско стопанство

Най-важната последица от аграрните закони на турската власт е засилване на пазарността на земята и стоковостта на селскостопанската продукция. С утвърждаването и разширяването на капиталистическите отношения в селското стопанство се усилва процесът на специализиране и райониране на производството. Наред със старите възникват и нови, съобразно климатичните и почвените условия райони – Мелнишко, Поморийско и Варненско се специализират в отглеждането на лозя, Свиленградско, Врачанско, Драмско и Кукушко – на копринена буба. Пловдивско и Пазарджишко продължават да се утвърждават в производството на ориз, Южна Македония на памук, Източните Родопи на тютюн.

Нарастването на стоковостта на селскостопанската продукция стимулира развитието на скотовъдството. Като най-значими скотовъдни райони се обособяват Родопите, Средна гора, Северна Македония, Странджа и Източна Стара планина. В Соватите се отглеждат големи стада от едър и дребен добитък. Произведените месни и млечни продукти са предназначени главно за пазара.

През 50 – 70-те години, в резултат на премахването на ограничителния режим върху земите, бързо нараства относителният дял на чифлишкото земевладелие. Наред с арменци, гърци и турци, с чифлици се сдобиват и редица представители на българската търговско-лихварска буржоазия – братя Робеви от Битоля, Цочо Каблешков от Пловдив и др. В навечерието на Освобождението броят на чифлишките стопанства е между 2500 – 3000. В тях са обхванати от 8% до 10% от обработваемите български земи. В Македония след аграрната реформа от 1832 – 1844 г. чифлиците остават единствената форма на едро земевладение. През 60-те години е направен опит за модернизиране на селскостопанското производство. Край Русе е изграден "образцов чифлик", с цел внедряване на вносна селскостопанска техника – плугове, жетварки, вършачки.

Промените в туското аграрно законодателство не отменят напълно стария режим на земеползване. При това в селското стопанство се запазват извъникономическата принуда – ангарията, откупуването на данъците и несигурността на живота и имота. Данъците непрекъснато се увеличават. За времето от 1864 до 1867 г. в Дунавския вилает данъкът ресим, за облагане на животните, нараства с 83%. За същия период чувствително се повишава и данък десятък, съставляващ 40% от данъците на вилаета. Развитието на селското стопанство изпитва и други затруднения, произтичащи от няколкото поредни инфлации на турската парична единица, изнудванията на лихварите – годишната лихва достига 60%, заселването в българските земи на черкези, татари и абхази, население без необходимия земеделски производствен опит, изостанало и агресивно.

Занаяти, манифактура и индустрия

След Кримската война настъпват промени и в развитието на занаятите, манифактурата и индустрията. Наложените на Турция от западните държави търговски договори (1860 – 1861 г.) поставят на изпитание занаятите. Част от тях западат, поради невъзможността им да се конкурират с по-евтините и хубави фабрични стоки, идващи от запад. Но до срив и ликвидиране на занаяти не се стига. Огромният анадолски пазар и консерватизмът на мюсюлманското население се оказват достатъчни не само за спасяването на българските занаяти, но и за по-нататъшния напредък на абаджийството, гайтанджийството, ножарството, копринарството, мелничарството, спиртоварството и железодобива.

Обособяват се 70 вида производства. Същевременно като трайна тенденция се налага разпределението на труда като производствен процес в отделните занаяти – всяка операция се извършва от група специализирани работници и териториалното разделение на труда в рамките на националното стопанство. Възникват райони, специализирани в отделни производства: София – в преработка на животински продукти, Охрид, Велес, В. Търново, Ловеч – обработка на кожи, Самоков, Неврокоп – железодобив, Горна Оряховица – производство на суджук.

През 50 – 70-те години манифактурата продължава да е основен тип капиталистическо предприятие. Открити са общо 334 предприятия от манифактурен тип, без да се включват в това число разпръснатите манифактури. В същото време в българските земи са основани 11 фабрики, с машини и парни двигатели, и 12 парни мелници.

С български, смесени или с чужди капитали в различните браншове – вълненотекстилен, памукотекстилен, производство на коприна и пр. се изграждат предприятия от манифактурен и фабричен тип. В началото на 60-те години управителят на фабриката на Д. Желязков

Юсеин бей (вероятно поляк) я оборудва с модерни машини от Австрия, Англия, Франция и Белгия. Според Ф. Каниц през 1872 г. във фабриката работят 300 д. През 1875 г. Ив. Грозев открива в Карлово модерна вълненотекстилна фабрика с 26 – 30 работници. През 70-те години подобни фабрики са пуснати в действие в Сливен на Саръиванови, братя Манолови и братя Калови, Владая – на Куюмджиоглу, Панагюрище на Никола Белопит, Силистра, Разград и други градове.

През 1858 – 1860 г. френската фирма на Жан Баптис Бонал построява копринена фабрика в Стара Загора. Година по-късно италианецът Дойно Викенти открива копринена фабрика в Търново. През 1869 г. фабриката е закупена от Ст. Карагьозов. По това време в нея работят около 450 момичета. В Търново функционират и две по-малки предприятия за производство на коприна на Стефан Сарафиди и Хаджи Николи. През 1865 г. в Килифарево търновският търговец А. Попов създава фабрика за хартия. В Русе са изградени предприятия за производство на барут, строеж на кораби и ремонт на локомотиви и вагони, а в Кричим – парна дъскорезница.

Транспорт и съобщения

След Кримската война ролята на чуждия капитал в Турция се засилва. С английски и френски капитали е основана Отоманската банка. Чрез концесии, отдавани на чужди фирми, в турската империя са изградени 2100 км железопътни линии. От тях около 1100 са в българските земи. На 4 октомври 1860 г. е пусната в експлоатация първата на Балканите железапътна линия Черна вода – Кюстенджа с дължина 65 км.

През 1861 г. Мидхат паша, управител на Нишкия вилает, предлага на Високата порта Нишкият, Видинският и Силистренският вилает да се обединят в един вилает под названието Дунавски, с център Русе, който да бъде образцов и със специален статут. На 5 октомври 1864 г. Мидхат паша е назначен за генерал-губернатор на Дунавския вилает. С встъпването си в длъжност той започва реформи. През 60-те години в Дунавския вилает са построени около 550 км нови шосета и са ремонтирани 250 км. Изградени са около 230 моста.

През 1865 – 1867 г. Колю Фичето изгражда моста на р. Янтра при Бяла, дълъг 276 м и широк 9 м, с 14 сводови отвора. За шедьовъра на Колю Фичето Феликс Каниц отбелязва в „Дунавска България и Балканът": *„Удаде ми се случай през 1872 г. близо до градчето Килифарево, в с. Фади бей (Марийно) да опозная самия майстор строител. Там, в голямата*

Два от 13-те подпорни стълба на моста на Колю Фичето на р. Янтра при Бяла

кръчма на хана, стоеше Никола Фичоолу, един скромен българин от Балкана, по носия и обноски не се различаваше от останалите селяни... При това изглеждаше слабо съзнава, че със своите недостатъчни елементарни знания е създал една постройка, която, като изключим тези в Цариград, може да се нарече най-съвършената нова хидротехническа постройка в Турция и която може да прави чест на видни европейски техници... Който разглежда моята скица на моста на Фичоолу при Бяла... ще извика като мене: Какво би могло да стане с такъв високонадарен народ, ако можеше едно от нашите многобройни технически училища да се премести на Балканите". Колю Фичето построява още два мостта – над р. Росица при Севлиево (1857 – 1858 г.), дълъг 110 м, издържал наводнения през 1859, 1897 и 1939 г., и закрития мост над р. Осъм в Ловеч (1874 – 1875 г.), реставриран след пожар през 1925 г.

През 1864 г. английска компания прави първата копка на жп

Единственият запазен локомотив, обслужвал жп линията Русе – Варна

лини-ята Русе – Варна, дълга 233 км (открита на 7 ноември 1866 г.). В началото на юни 1873 г. великият везир Мехмед Ружди паша и представители на Барон Хиршовата компания откриват линията Цариград – Одрин – Т. Сеймен (Симеоновград) – Пловдив – Белово, 561 км. На 7 януари 1875 г. влиза в експлоатация жп линията Т. Сеймен – Нова Загора – Ямбол, 106 км. В европейската част на Империята са изградени и жп линиите Одрин – Дедеагач, 148 км, Солун – Скопие, 234 км, Скопие – Косовска Митровица, 119 км.

На 15 март 1855 г. е открита първата телеграфна линия, свързваща Русе, Шумен, Варна. Две години по-късно влиза в действие телеграфната линия Цариград – Пловдив – София – Белград, с разклонение Одрин – Шумен. Телеграфните линии се изграждат от френски специалисти и се обслужват главно от французи. До 1861 г. телеграфът се използва главно за военни нужди.

От края на XVIII в. в Османската империя функционира конна поща. През 1840 г. е създадено Централно управление на конната поща и са разкрити първите пощенски пътища, обслужвани от татари. Пощата пътува веднъж седмично. През 60-те и 70-те години на XIX в. за превоз на пощата се използват железниците и корабите, пътуващи по Дунав и Черно море. По железопътните станции се създават подвижни пощенски бюра. Турската поща не може да гарантира редовност и сигурност, поради това Великите сили откриват в Русе, Варна, Пловдив, София свои пощенски бюра. През 1876 г. в Галата-Сарай е създадено първото турско пощенско бюро за международни връзки, начело с българина Петър Матеев.

Търговия

Разгърнатото строителство на железопътни линии, пристанища, шосета спомага за разрастване на търговския обмен между българските земи и европейските държави. С Англия търговията се осъществява от едрите български търговци – братя Гешови, Йордан Вълчев, Хар. Лефтеров и др., съсредоточени в три центъра – Цариград, Румъния и Манчестър. С Австро-Унгария търговският обмен се извършва главно през Дунавските пристанища от търговските къщи на хаджи Николи Минчооглу, братя Паница, Димитър и Григор Начович, Цв. Радославов и др. Братя Тъпчилещови, Н. М. Тошков, Ст. Арнаудов и др. търгуват предимно с Франция и Русия. В Цариград богатите български фамилии трупат богатства от търговия, манифактурно производство и посредническа дейност.

В емиграция едрата българска търговска буржоазия е съсредоточена главно в Южна Русия – Одеса и в Румъния – Букурещ, Галац, Браила, Плоещ, Гюргево. През 50-те и 60-те години братята Евлоги и Христо Георгиеви окончателно излизат извън рамките на балканската търговия. Те поддържат връзка с марсилската търговска къща на Лафон & Лабатю и крупните фирми на Мавро Валиери и П. Теолого. Съвместно с тях те развиват търговска дейност в Лондон, Манчестър, Марсилия, Виена, Генуа, Ливорно и други западноевропейски градове. Занимават се с банкерска и мошиерска дейност, извършват борсови операции пр.

В Македония *„по оборот на капитала и мащабите на търговията”* братя Атанас и Ангел Робеви съперничат на братя Христо и Евлоги Георгиеви. Тяхната фирма, със седалище Охрид-Битоля, търгува с над 500 вида стоки и е една от най-известните на виенската борса. Братя Робеви търгуват и с големите български търговци в Османската империя – Гюмюшгердан, Тъпчилещов, Гешов и др.

Разширеният стокообмен с европейските държави оказва отражение върху развитието на вътрешната търговия в три насоки. Първо, утвърждават се типичните за капиталистическата търговия операции, като комисионни сделки, двойно счетоводство, откриване на акредитиви, прибягване до поръчителство. Второ, и през този период панаирите (Узунджово, Пловдив, Търговище, Прилеп, Битоля, Сяр, Неврокоп и др.) са важни средища за размяна, но за разлика отпреди Кримската война те губят първенствуващата роля, която са играли. На 26 януари 1870 г. в доклад до руското правителство Найден Геров, руски вицеконсул в Пловдив, пише: *„Узунджовският панаир от година на година запада и макар че все още да се счита за най-важен в Европейска Турция, и досега се посещава от търговци от малки и големи градове, но не по него (вече) се определя движението на търговията...”* Трето, като водеща се налага уседналата търговия. Търговската дейност се специализира по браншове (отварят се дюкяни – железарски, бакалски, кожухарски и пр.) и търговията се превръща в професия.

Промени в социалната структура на българското общество

Новите тенденции в стопанското развитие на българските земи незабавно рефлектират върху българското общество. Градовете променят етническия си и стопански облик. Числеността на българското население в тях нараства. Рязко се увеличава и броят на новозабогателите българи – търговци, предпремачи, манифактуристи, натрупали богатства по време на войната или след нея в резултат на променилата се стопанска конюнктура. Същевременно част от българските занаятчии, засегнати от конкуренцията на западните фабрични стоки, се разоряват. Социалната диференциация се задълбочава и сред селското население. От разширяването на вътрешния пазар и увеличаването на износа на селскостопански произведения се възползват заможни селяни, чорбаджии, чифликчии и още повече забогатяват.

В българското общество се обособяват три основни групи. Първата обхваща едри търговци, притежатели на предприятия от манифактурен и фабричен тип, собственици на големи чифлици и совати, предприемачи, прекупвачи и лихвари. Във вътрешността горният слой на българската социална пирамида е концентриран в търговските центрове Пловдив – Салчо Чомаков, Свищов – Цв. Радославов, В. Търново – хаджи Николи и Ст. Карагьозов, Карлово – Ив. Грозев, Сливен – Саръиванов, Габрово – Калпазанов и т. н. През 50 – 70-те години едрата българска буржоазия нараства като социална прослойка. Манифактурно-промишлената част от нея се състои от неколкостотин манифактуристи и 10 – 20 фабриканти.

Средната и дребната буржоазия е по-многочислена в сравнение с едрата предприемаческа и търговсколихварска буржоазия. Тя осигурява съществуването си със собствен труд, без да обвързва дейността си с представителите на турската феодална власт. Реформите в Империята не осигуряват необходимите гаранции за защита на честта, живота и имота на българските занаятчии и дребни търговци. Те са подложени на грабежи от мюсюлмански разбойнически групи и данъчен произвол от страна на турската държава. Гръбнакът на средната и дребна буржоазия са занаятчиите. По данни на Н. Генчев през 60-те години на XIX в. занаятчиите съставляват 46% от облагаемото градско население, търговците 16 %, а останалите са представители на други обществени групи – учители, свещеници, администратори и пр. Градската беднота – наемниците в манифактурите и индустриалните предприятия, в строителството и в търговията – хамали по тържища, пристанища, слуги в търговски фирми и пр., съставлява приблизително 12% от облагаемото градско население.

Основната част от българското население се занимава със земеделие и скотовъдство и живее по селата. Съотношението между селското и градското население е приблизително 10 към 1, докато годишното производство между селското стопанство и промишлеността е 4 към 1. Свободните, раетски селяни, обработващи различни по размер участъци мирийска земя, са преобладаващо мнозинство. През 50 – 70-години процесът на разоряване на свободните селяни се ускорява. Част от тях остават без земя, а друга по-малобройна група – забогатява. През раглеждания период само 8% – 10% от раетските селяни притежават малки количества земя. Това ги принуждава да се занимават с различни други дейности – зидарство, грънчарство, да ходят на гурбет. Селската беднота се състои от наемни работници в совати и мандри, аргати, момци, кесимджии и изполичари, работещи в чифлиците.

Към средата на XIX в. в средите на възрожденската интелигенция се открояват три пласта. Първият обхваща т. нар. "нисше съсловие" – учители, свещеници, монаси и др., получили образование в килийни и нисши светски училища – всичко около 5000 – 6000 души. Вторият включва учители в класни и специални училища, издатели, чиновници, църковни и читалищни дейци, общо около 1000 души. Третият пласт на българската възрожденска интелигенция е най-малоброен, но най-значим. Числеността ѝ възлиза на 627 души – част от тях са завършили, а други само учили във висши учебни заведения, а след Кримската война – предимно в руски учебни заведения.

Интересна е професионалната структура на завършилите висше образование. Най-компактна е групата на медиците – 151 души, 41%. На второ място са учителите – 142 души, 38,7%, на трето търговците – 19 души, 5,2%, на четвърто духовниците 17 души, 4,6% и т. н. От придобилите дипломи 11 души постъпват като преподаватели в чужди висши училища – 3 в Медицинския факултет в Букурещ, 5 във Военномедицинското училище в Цариград, 1 във Военномедицинското училище в Букурещ, Марин Дринов в Харковския университет и Владимир Палаузов в Новорусийския университет в Одеса.

След Освобождението възрожденската интелигенция активно участва в управлението на новосъздадената българска държава. До края на 1900 г. от всичко 11 премиери 6 са нейни представители – Т. Бурмов, митрополит Климент, Драган Цанков, П. Каравелов, К. Стоилов, Д. Греков. В същото време личности като Ив. Ев. Гешов, Ив. Ст. Гешов, Гр. Начович, Г. Вълкович, Ив. Салабашев и др., придобили висшето си образование в чужбина до 1877 – 1878 г., оставят трайна следа като министри в различните правителствени екипи.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Гандев, Хр. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. – В: Проблеми на българското възраждане. София, 1976.

Генчев, Н. Възрожденският Пловдив. София, 1981.

Генчев, Н. Българско възраждане. София, 1978.

Генчев, Н. Социално-психологически типове в българската история. Очерци.

София, 1987.

Георгиев, Й., Б. Ачков. Узунджовският панаир в светлината на новоиздирени документи. – Изв. Инст. ист., XIX, 1967.

Глушков Хр. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. София, 1982.

Димитров, Стр., Р. Стойков. Социалната диференциация сред селячеството в Търновско към края на XVII и началото на XVIII в. – Изв. Инст. ист., XIV – XV, 1964.

История на България. Т. 6. София, 1987.

История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, Нова история (1393 – 1940). В. Търново, 2000.

Косев, К. За капиталистическото равитие на българските земи през 60 – 70 години на XIX в. София, 1968.

Косев, Д., Вл. Дикулеску, В. Паскалева. За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. – В: Българо - румънски връзки и отношения през вековете. Т. I. София, 1965.

Куюмджиева, М. Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. София, 1995.

Мутафчиева, В. Кърджалийско време. София, 1977.

Паскалева, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. – Изв. Инст. ист., XI, 1962.

Плетньов, Г. Чорбаджиите и българската национална революция. В. Търново, 1993.

Плетньов, В., Ив. Русев. История на Варна. Варна, 2012.

Садулов, А. Предтанзиматска и танзиматска Турция. – В: Светът след Иисус. Енциклопедия. В. Търново, 1999.

Сакъзов, Ив. Развитието на градския живот и на занаятите в България през XVIII и XIX в. – В: България 1000 години. 927 – 1927. София, 1930.

Христов, Хр. Аграрният въпрос в Българската национална революция. София, 1976.

Христов, Хр. Българските общини през Възраждането. София, 1973.

Христов, Хр. Към въпроса за заграбването на селските земи и създаването на чифлици и господарлъци в Европейска Турция през XVIII и XIX в. – Изв. Инст. ист., XIV – XV, 1964.

Христоматия по история на България. Българското възраждане – втората и третата четвърт на XIX век. Състав. Д. Цанев и Пл. Митев, София, 1996.

СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ В КНЯЖЕСТВО/ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ 1878 – 1912 г.

Людмил Йорданов Спасов

ВРЕМЕННОТО РУСКО (ОКУПАЦИОННО) УПРАВЛЕНИЕ. АГРАРЕН ПРЕВРАТ. ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА

Мерки на руските окупационните власти в стопанската област

През ноември 1876 г. към главнокомандващия руската армия е създадена “Канцелария за гражданско управление на освободените зад Дунава земи” начело с княз Владимир Ал. Черкаски. За сътрудници са привлечени Найден Геров, Марин Дринов, Тодор Бурмов, Тодор Икономов и др. От навлизането на руските войски на българска територия (юни 1877 г.) до подписването на Санстефанския договор (3 март 1878 г.) в освободените български земи са създадени 8 губернии с 56 окръга и са разкрити 21 пощенски станции. С изключение на Свищовската губерния, чието управление е поверено на Н. Геров (бивш руски вицеконсул в Пловдив), за губернатори са назначени руски офицери, а за вицегубернатори – българи (Драган Цанков, Марко Балабанов и др.).

Канцеларията спира откупуването на данъци, отменя турския военен данък "бедел", събиран само от християни, премахва натуралния десятък и въвежда поземлен данък. Утвърждава устав за събиране на акцизи от тютюна и спиртните питиета. Изгражда окръжни финансови служби (ковчежничества) и издава правила за отчетност. Като платежно средство, освен турските лири, се използват руски монети и книжни банкноти.

След смъртта на княз Черкаски (3 март 1878 г.) Гражданската канцелария временно се управлява от ген. Д. Г. Анучин. На 8 май 1878 г. княз Александър Дондуков-Корсаков встъпва в длъжността имперски комисар. Под негово ръководство е учреден Съвет на руския имперски комисар, състоящ се от 7 отдела – съдебен, финансово-контролен, за пощите и съобщенията, за дипломатически отношения, военен, учебен и духовен. На 1 март 1879 г. влиза в сила първият държавен бюджет на Княжество България, изработен от финансовия отдел. Комисарството възстановява митническите служби, земеделските каси, изработва инструкции за работа на данъчната администрация и полага основи на финансовата статистика. То привлича като сътрудници над 2000 българи.

Стопанската политика на Временното руско (окупационно) управление е насочена към ликвидиране на османската феодална система. Руските власти успешно решават въпроса Княжеството автоматично да се превърне в собственик на турските държавни имоти. Те съдействат и за оземляването на българското население. На 2 август 1878 г. Съветът на руския имперски комисар издава журнално постановление, с което ограничава предвидената с Берлинския договор възможност завърналите се турски бежанци да бъдат въведени във владение на бившите си имоти.

През май 1879 г. дейността на Временното руско (окупационно) управление приключва. Съгласно чл. 7 на Берлинския договор *"щом князът стъпи на престола"* Княжество България *„встъпва в пълно упражнение на своята автономия"*. На 17 април 1879 г. Първото Велико народно събрание избира за княз Александър I Батенберг. След получаване на одобрението на Великите сили и Високата порта той полага клетва в Търново (27 юни 1879 г.). Със заемането от Александър I Батенберг на длъжността държавен глава на политическата карта на Европа се появява Княжество България, васално и трибутарно на султана.

За развитието на новата българска държава по капиталистически път от изключително значение са следните два процеса. Първият е свързан с решаване на въпроса за земята, а вторият – с първоначалното

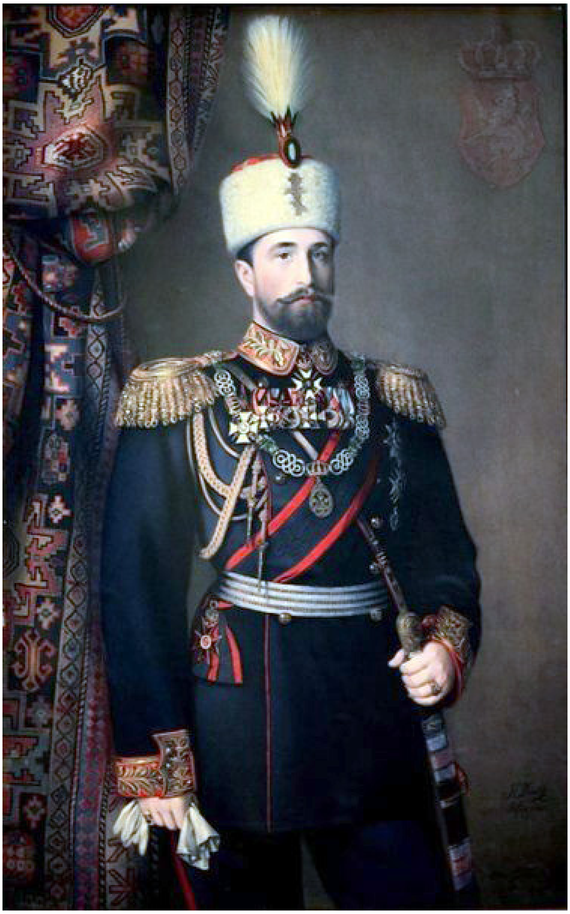

Княз Александър Батенберг

натрупване на капитала, при който за сметка на разоряването на голяма част от населението се акумулират огромни финансови средства.

Аграрен преврат

Аграрният преврат започва с навлизането на руските войски в българските земи. Той протича през два етапа: от юни 1877 до май 1879 г. – края на Временното руско (окупационно) управление, и от май 1879 г. до средата на 80-те години на XIX в. По време на войната доминират стихийните, насилствени форми – българите заграбват изоставените от турците земи. След подписването на Санстефанския договор ликвидирането на османската поземлена собственост и придобиването на земи от българското население се извършва със законови форми – чрез покупко-продажба, получаване на земи под аренда, неизпълнение на повинностите от селяните кесимджии и изполичари, разработване на пустеещи земи, възстановяване на правата върху земи, отнети им насилствено преди войната по съдебен ред.

Аграрният преврат се осъществява на национална, а не на социална основа. В неосвободените райони аграрно движение не се заражда. Върху развитието на аграрния преврат отражение оказват миграцията на българите от Балкана и Предбалкана към равнините, както и движението на бежанските маси. В Източна Румелия поради по-различния статут на областта българската администрация предприема настъпление срещу аграрното движение.

В Княжеството правителството на консерваторите начело с Т. Бурмов формира смесени българо-турски комисии, с цел ускоряване на продажбата на турските земи. С идването си на власт либералите разпускат смесените комисии. За да ограничи спекулата с продажбата на турски земи, кабинетът на Драган Цанков забранява да се закупуват земи над 25 уврата (1 уврат = 1,6 дка). През декември 1880 г. влиза в сила Закон за подобряване положението на земеделското население в господарските и чифлишките земи. Законът задължава държавата да заплати земите на бившите им турски собственици. По време на режима на пълномощията са отменени всички разпоредби на либералите по аграрния въпрос. На 19 януари 1885 г. е приет Закон за господарските и чифлишките земи, с който окончателно се урежда въпросът за промяната на собствеността на тези земи в полза на българското население.

С аграрния преврат се ликвидират полуфеодалните аграрни отношения и се създават необходимите предпоставки за развитие на стоково-паричните отношения. В резултат на извършената промяна в Княжеството се формира един огромен слой от дребни и средни собственици.

Първоначално натрупване на капитала

Същност и начало

Първоначалното натрупване на капитала, както бе споменато, е двустранен процес. От една страна, се натрупва известна парична сума в ръцете на отделни лица, а от друга, се създава огромен слой от хора, непритежаващи земя и средства за производство, които няма с какво да съществуват, освен да продават работната си сила.

Първоначалното натрупване на капитали започва далеч преди Освобождението на България. Още през втората половина XVIII в. и началото на XIX в. се забелязват неговите първи признаци. В условията на османското робство обаче този процес се развива бавно и до голяма степан частично. По-късно известни капитали се натрупват по време на Руско-турската война 1877 – 1878 г., главно от доставките за руската армия. Натрупаните капитали преди и по време на Освободителната война са все още недостатъчни за интензивно развитие на капитализма.

Съединението на Източна Румелия и Княжество България и Сръбско-българската война ускоряват натрупването на капитали. При управлението на Стефан Стамболов процесът на първоначално натрупване на капитали достига връхна точка.

Източници

В Княжество България основен източник на натрупването на капитали е лихварството, превърнало се в професия за мнозина богataши, които се страхуват от рисковани търговски операции или да влагат капиталите си в промишлеността. В Севлиевския край действат 18 професионални лихвари. Във Варненско лихвата достига от 300 до 600%. Зеленичарството е форма на ограбване и разоряване на селяните чрез принуждаването им поради дългове да продават посевите си на зелено.

Първоначалното натрупване на капитали се осъществява и по пътя на прякото ограбване на държавната хазна, чрез доставки за армията, строителство на фабрики, железопътни линии, пътища, пристанища, обществени сгради. С корупция и злоупотреби концесии получават предприемачи, близки до управляващите.

Забогатява се и с участие в политиката. От времето на Стамболов политиката се превръща в най-доходоносната професия. Димитър

Петков, като кмет на София, става притежател на едни от най-хубавите дворни места и на няколко големи къщи. Никола Обретенов, като окръжен управител на Русе, се сдобива с хиляди декари земи и гори.

Подложени на грабеж от лихвари и новобогаташи и на данъчен произвол от страна на държавата, значителна част от дребните градски слоеве и селскостопански производители са обречени на разоряване. От 1888 г. до 1893 г. самостоятелните собственици на земя намаляват от 500 000 на 400 000 души.

В Княжество България формирането на наемно работничество изпреварва създаването на фабрики и капиталистически (фермерски) земеделски стопанства. Във връзка с това при управлението на К. Стоилов (1894 – 1899 г.) са приети: Закон против лихварстото, с който се допуска максимална лихва 12%; Закон за земеделските каси, с цел превръщането им в кредитни учреждения за дребните и средните селски и градски слоеве, и Закон за семейните недвижими имоти, с който се въвежда неотчуждаем дял за недвижимите покрити имоти и принадлежащите към тях дворове с добитък и сечива, необходими за препитанието на семействата. С тези три законодателни акта процесът на първоначално натрупване на капитали е ограничен и темпът на разоряването на дребните собственици – намален.

РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО

Земеделие

След Съединението на Княжество България и Източна Румелия (1885 г.) площта на Княжеството е 96 345, 05 кв. км (9 634 505 хектара). От тях годни за земеделие са 4 422 670 хектара (46,2%). През 1897 г. са усвоени 3 978 459 хектара, разпределени в 799 588 земеделски стопанства. Дребните стопанства, до 5 хектара, са 543 720 (68%) и владеят 887 196 хектара (22,3%) от обработваемата земя, средните, от 5 до 30 хектара, са 247 872 (31%) и притежават 2 466 644 хектара (62%), а едрите, с над 30 хектара, са 7996 (1%) и стопанисват 624 618 хектара (15,7%).

През 1905 г. над 74% от използваната земя е засята със зърнени култури. В Южна Добруджа (7525 кв. км), житницата на България, са концентрирани 41% от едрите земеделските стопанства. Проф. Петър Тодоров посочва, че 23 фамилии – 17 в Балчишко, 4 в Добричко и по една в Тервелско и Силистренско, притежават средно по 813,6 хектара. В навечерието на Балканската война делът на Южна Добруджа в добива от зърнените храни е 15%, но поради капиталистическия характер на земеделските стопанства техният принос в износа е значително по-голям.

Земите с индустриални култури са около 76 000 хектара (1905 г.). От 1895 г. до 1903 г. производството на тютюн нараства от 2 млн. кг на 8,8 млн. кг. Над два пъти се увеличават насажденията с маслодайна роза в Казанлъшко, Карловско и др. Засилен интерес започва да се проявява към отглеждането на лен, коноп и захарното цвекло, на което се разчита за осъществяване на поврат в интезивността на българското земеделие.

През 1905 г. зеленчуковите градини са около 34 240 хектара от обработваемата земя. Градинарството е най-добре развито в Търновско (Лясковец, Г. Оряховица, с. Поликраище и др.). Свързаното с него гурбетчийство в Румъния, Австро-Унгария, Русия е с над три века история.

Маслодайни рози край с. Христо Даново

Българските бахчи (зеленчукови градини), прочули се с висококачествената си продукция в Европа и света, са описани от немския писател Карл Май.

В началото на XX в. намаляват лозовите масиви от 111 000 хектара през 1899 г. на около 90 000 хектара през 1905 г., но напредъкът в култивирането на лозата е забележителен. Засажда се т. нар. американска лоза. Води се успешно борба с болестите мана и филоксера, появила се през 1884 г. за пръв път у нас във Видинско.

През 1905 г. овощните насаждения обхващат 7880 хектара. Отглеждат се нови сортове (внос от чужбина) череши, ябълки, круши, праскови, орехи и др. Собствениците на нови овощни градини са освободени от данъци. По дълготрайност, вкус и външен вид кюстендилските ябълки не отстъпват на излаганите на международния пазар.

В началото на ХХ в. на земеделците се дава възможност да закупят 2/3 от общинските мери. Със законите за разработването на мерите от 1904 г. и за наследството от 1906 г. държавата се опитва да предотврати раздробяването на земята. Тя отпуска премии на направилите нововъведения в селското стопанство. В навечерието на Балканската война е решен и въпросът за застраховане на земеделското производство от природни бедствия.

До създаването на Министерство на търговията и земеделието (1893 г.) *„модерният земеделски инвентар"* се свежда до 18 710 плуга, 35 сеялки, 17 вършачките, 66 пръскачки за лозя. Железни брани няма. През 1905 г. броят на плуговете достига 53 815, на сеялките 400, а на вършачките – 252, на пръскачките за лозя – 10 782, на браните – 44 433. Голяма част от земеделския инвентар е съсредоточен в Южна Добруджа – 62,7% от всички сеялки в страната, 38,1% от железните брани, 27,8% от вършачките и т. н.

Скотовъдство

В началото на ХХ в. в Княжеството се отглеждат над 8 млн. овце, около 1,7 млн. говеда, 1,3 млн. кози, 474 000 биволи и 463 000 свине. Основният недостатък на скотовъдството е, че голяма част от животните са от нискокачествени породи. За преодоляване на тази слабост се внасят расови животни от Русия, Швейцария, Австро-Унгария, Англия, Сърбия.

Зърнопроизводител

През 1883 г. е приет Закон за развитие на коневъдството. Същата година край Шумен е създаден Александровски държавен конезавод, на името на първия български княз Александър I Батенберг. През 1887 г. заводът преминава под ведомството на Военното министерство, но през 1888 г. заради лоши резултати е закрит. През декември 1891 г. е приет Закон за складове на жребци и конезавод. Три години по-късно Александровският конезавод край Шумен е възстановен под името „Кабиюк". Освен това са открити и конезаводи край Плевен и Кая Бунар, Ямболско. В „Кабиюк" се отглеждат главно коне от чисток-ръвна арабска, английска и англо-арабска порода, край Плевен – полукръвни раси, а в Кая Бунар – породисти впрегатни коне.

Чистокръвен арабски жребец

През 1897 г. влиза в сила нов, трети Закон за коневъдството. След това са открити държавни складове за жребци край Пловдив и Ст. Загора (1899 – 1900 г.). В резултат на провежданата държавна политика се подобрява качеството и се увеличава бройката на отглежданите коне. От 343 446 през 1893 г. тяхната численост нараства на 536 616 през 1905 г. Целта е да се задоволяват нуждите на арми-

Саанска коза, създадена в Швейцария

ята (кавалерия, артилерия, тилови войски), на селското стопанство и на транспорта за превоз на хора и товари. (През 1886 г. от София до Търново с файтон се пътува 7 дни).

В трите конезавода и земеделските училища в Садово и край Русе се развъждат местни и внесени отвън породи говеда (искърска, плевенска, сименталска и др.); овце (мериносови, каракулски, остфризийски), кози (ангорски и саански); свине (английска порода) и птици (предимно български породи). В Южна Добруджа за сметка на възникналите големи зърнопроизводствени стопанства постепенно започват да изчезват уседналите овцевъдни стопанства (кошлите), но това не се отразява на развитието на овцевъдството. През 1906 г. край Самоков е открит специален завод за отглеждане на алпийски говеда и ангорски кози. Заради засиленото търсене на птици и яйца на външния пазар значителен напредък бележи птицевъдството. През 1907 г. в Княжеството се отглеждат над 6,3 млн. домашни птици, от които 5,7 млн. са кокошки.

Появяват се нови отрасли – пчеларство, бубарство. Около 1882 г. у нас е донесен първият кошер, а към 1906 г. числеността на кошерите достига 19 128. През 1903 г. е приет Закон за пчеларство. Бубарството е познато от 1870 г., но е почти изоставено. След Освобождението поради доходността му българските правителства го възстановят и насърчават. През 1880 г. занимаващите се с бубарство са освободени от налози, но заради зависимостта на отрасъла от вноса на бубено семе значими резултати не са постигнати.

Горско стопанство

През 1907 г. по официални данни горите в Княжеството са 2 607 680 хектара, което е 27% от територията му. От тях около 135 600 хектара (52%) са общинска собственост, 73 600 хектара (28%) – държавна, 43 000 (16,5%) – частни, а останалите – училищна, църковна, джамийска и др. До 1893 г. горите са под контрола на Министерството на финансите, а след това на Министерството на търговията и земеделието. Приети са четири закона за горите (от 1883, 1889, 1897 и 1904 г.). С последния закон Княжеството е разделено на 9 горски района и експлоатацията на горите е регламентирана, на иглолистните е целогодишна, а на широколистните е от 15 септември до 31 март. През годините са решени въпросите за залесяването, за укрепването от пороища, за създаването на лесничейства. Българската дървесина превъзхожда добивания в съседните държави дървесинен материал по гъстота на структурата, жилавост, трайност и обработваемост.

Стара планина, Искърският пролом
в района на гара Бов

Земеделско образование

Открити са средните земеделски училища в Садово и край Русе (1880 – 1883 г.), лозаро-овощарски училища в Плевен (1893 г.) и Видин (1902 г.). До 1907 г. завършилите пълния курс на Садовското училище са 540 души, на Русенското – 398, а на Плевенското – 259. За компенсиране на недостига от кадри са разкрити низши земеделски училища в Кюстендил, Пазарджик, Видин, Боруш (Търновско), Хасково, Кабиюк (Шуменско), Дупница. Предвижда се подобни училища да бъдат разкрити в Кнежа, Айтос, Добрич и Силистра. Наред с това в различни краища на страната се организират земеделски курсове. През 1906 г. числеността на обучаваните в тях достига 30 000 души.

Стара планина, Искърският пролом
в района на с. Заселе

Създаден е земеделски инспекторат (1889 г.), чиято задача е да подпомага селските стопани при сдружаване, получаване на кредит и защита на интересите им. През 1894 г. е приет Закон за организиране на земеделски конкурси. В страната са създадени 5 опитни станции – лозарска в Плевен (1891 г.), земеделска в Садово (1902 г.), Образцов чифлик край Русе (1905 г.), в София (1910 г.) и бубарска във Враца (1910 г.). Във връзка с развитието на лозарството, овощарството и градинарството са открити 17 разсадника.

Специалисти със средно и висше образование по земеделие, винарство, градинарство и ветеринарство се подготвят в Германия, Франция, Австро-Унгария, Италия и др. От 1898 г. до 1910 г. в чужди висши училища земеделие завършват 33 студенти, а ветеринарна медицина – 63. В края на XIX – началото XX век във висшите училища на Хърватия (Австро-Унгария) се обучават първите генерации български лесовъди.

Чехите Вацлав Стрибърни, преподавател от 1883 г. в Садовското училище, и синът му Вецеслав, завършил Висше училище по градинарство в Берлин, преподавател в Лозаро-овощарското училище в Плевен, оставят трайна следа в българското земеделие. Вацлав Стрибърни за пръв път въвежда в пчеларството разбойния кошер. Негово дело е и откритата през 1902 г. в Садово опитна станция.

⁂ ⁂ ⁂

В Княжество/Царство България, с изключение на Южна Добруджа, земевладението е дребно и средно – 99% от земеделските стопанства са до 30 хектара и 1% с над 30 хектара. Поради недостига на инвентар значителна част от земята се обработва лошо. Образователното ниво на селскостопанските производители е незадоволително. Българското земеделие се развива екстензивно – с увеличаването на работната земя се увеличава и продукцията. Въпреки тези недостатъци селското стопанство е основният източник на суровини за индустрията. От него се обуславя развитието на търговията и транспорта (най-усиленото движение на товарните влакове е през есента), на банковото дело и паричното обръщение. В Кяжество/Царство България селското стопанство е в основата на икономиката. То осигурява поминъка на по-голямата част от населението.

ИНДУСТРИЯ И ИНДУСТРИАЛЕН ПРОТЕКЦИОНИЗЪМ

Занаяти

След Освобождението поради загубата на анадолските пазари и конкуренцията на фабричните стоки кризата в занаятите се задълбочава. В Самоков от 456 занаятчийски дюкяна остават 58, в Стара Загора от 349 – 86, в Казанлък от 149 – 65. Най-тежко е положението на заетите в домашните текстилни занаяти. Западат гайтанджийството, мутафчийството, чаркчийството, медникарството. През 1883 – 1884 г. избухват бунтове в Калофер, Карлово, Сопот, Габрово. Еснафските организации се разпадат. Кризата засяга организираната на манифактурни начала черна металургия в Самоковско, Радомирско, Ихтиманско и разпръснатите манифактури в текстилния бранш.

Държавата се опитва да съживи занаятчийството. През 1883 г. е приет закон, задължаващ държавните служители да носят дрехи от местен шаяк. Двадесет млади занаятчии са изпратени в чужбина да получат техническо образование, но ефект не е постигнат.

В края на XIX – началото на XX в. възникват нови занаяти, свързани с променящия се бит на населението – плетачество, сладкарство, производство на метални мебели, фризьорство. Кожухарският и дърводелският занаят успешно се индустриализират.

През 1898 г. е приет Закон за уредба на еснафите, но той просъществува две години. През 1903 г. е вотиран нов Закон за еснафите, въз основа на който са създадени 230 еснафски сдружения. През 1907 г. на еснафските сдружения се осигурява възможност да получават от БНБ специален занаятчийски кредит с лихва до 2%.

Индустрия

По време на Руско-турската война през 1877 – 1878 г. предосвобожденските индустриални предприятия са разрушени. Запазва се само държавната текстилна фабрика в Сливен. След Освобождението се откриват редица фабрики: в Казанлък – за шишета, в София – спиртна (1878 г.), в Сливен – текстилна, на Саръиванов (1880 г.), в Русе – кожарска, в Асеновград – за пашкули (1881 г.), в Габрово – текстилна, на Калпазанов (1882 г.), бирена в Шумен (1882 г.) и др. С чужди капитали са основаните спиртни фабрики в София и Пловдив и бирената фабрика на братя Георги и Богдан Прошек в София (1884 г.). През 1889 г. в Сливен е открита фабрика за шаяци, сукна и аби на Андонов със 100 000 лева капитал, който до Балканската война нараства на 610 000 лева. През 1891 г. със средства на букурещкия търговец Евлоги Георгиев в Карлово е построена модерна фабрика за текстил. До 1894 г. в Княжеството се изграждат 80 нови фабрики с вложен капитал на стойност 14 883 957 лв.

В края на XIX в. най-значимото предприятие в Княжеството е Захарната фабрика в София, построена с белгийски капитали и открита с участието на княз Фердинанд на 28 ноември 1898 г. В нея работят около 900 души. През 1901 г. в Костенец е изградена единствената у нас фабрика за кибрит с 350 работници. Първоначално вложеният в нея

Захарната фабрика в София

френски и белгийски капитал е 500 000 лв. През 1909 г. той нараства на 695 000 лв. През 1910 г. в Балчик започва производствена дейност най-голямата мелница в България и на Балканите.

През 1879 г. е открита първата държавна каменовъглена мина в с. Мошино, Софийско, но през 1893 г. е спряна. От 1890 г. каменни въглища се добиват и в Бобовдол. През 1891 г. е приет първият Закон за мините. Същата година влиза в експлоатация най-голямата

Кибритената фабрика в Костенец

държавна каменовъглена мина Перник. В началото на XX в. са разкрити каменовъглената мина „Принц Борис” в Тревненския Балкан, рудник за лигнитни въглища „Бели бряг” край Драгоман, медната мина „Цар Асен” в Родопите, мина „Плакалница“ край Враца и т. н.

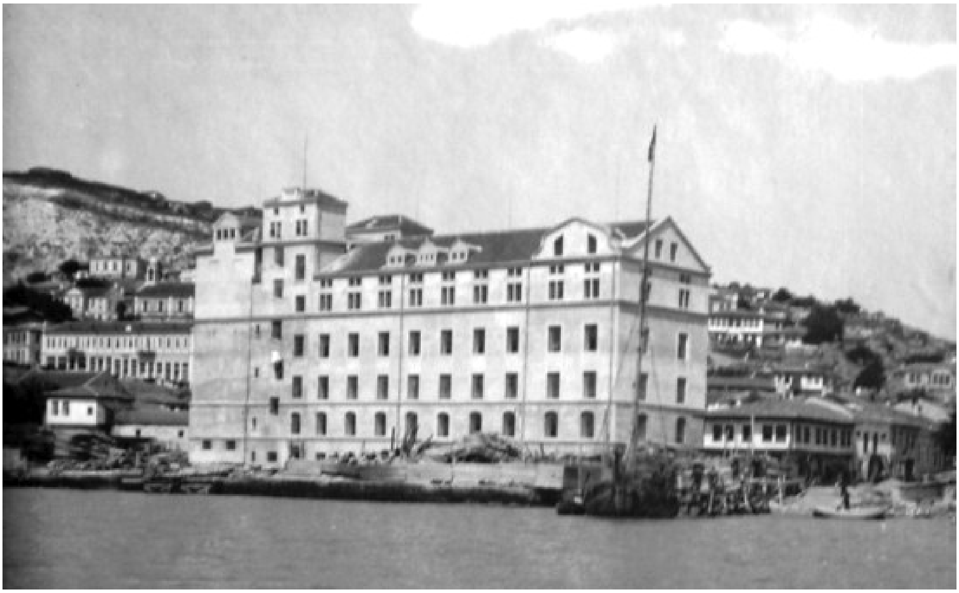

Мелницата в Балчик

През 1894 г. по конкретен повод, нуждата от тръби за канализацията на София, край Новоселци (Елин Пелин) е изградена керамичната фабрика „Изида” по технология, отговаряща на европейските стандарти. През 1905 г. фабриката изработва 5 млн. тухли за строителството на храма „Александър Невски”. Модерни керамични фабрики са открити в Русе – АД „Труд”, в Горна Оряховица фабрика „Централа” на арх. Г. Козарев и др. В Плевен е открита фабрика за цимент „Лев” (1911 г.) с 1 200 000 капитал и 65 – 70 работници.

В началото на XX в. набира скорост и тютюневата индустрия, с център Пловдив. Предисторията ѝ започва през 1872 г. с работилницата за цигари на М. Томасян. През 1908 г. пловдивската фабрика „Орел” на К. А. Вакаро внася машина, заместваща ръчния труд в цигареното производство. През 1909 г. в България е създаден тютюнев картел. През 1912 г. в Пловдив има 4 тютюневи фабрики – две на картела и по една на Томасян и на К. Д. Ставридис. Те произвеждат 25% от тютюновите изделия в България.

В началото на XX в. се появява и една нова индустрия – за добив на електричество. През 1900 г. е открита Панчаревската електроцентрала. На 29 януари 1901 г. в София е пуснат в движение първият трамвай. През 1906 г. чужди концесионери започват строителството на електрическа централа на р. Чая при Асеновград, но тя е незавършена поради отнемане на правата им от Пловдивската община за неспазване на договора. В Княжество/Царство България не се изграждат предприятия на тежката промишленост.

ТЮТЮНЕВА ФАБРИКА М. ТОМАСЯН и СИНОВЕ

Фабриката за цигари на М. Томасян

През 1907 г. състоянието на българската индустрия по браншове и вложен капитал е следното:

На първо място е хранително-вкусовата промишленост. Предприятията в този бранш са 79, с общ капитал над 22 млн. лева. На второ място е текстилната индустрия – 57 предприятия с 12,5 млн. лева вложен капитал. Центрове на текстилната индустрия са Сливен – 14 фабрики с общо 500 работници, и Габрово – 6 фабрики, с около 850 работници. Следват Химическата индустрия – 14 фабрики с капитал около 3,5 млн. лева, минната – 4 предприятия с 3,5 млн. лева, керамичната – 6, с над 2,3 млн. лева, кожухарската – 20 предприятия, и мебелната – 9 фабрики, всяка с капитал над 2 млн. лева. Индустриите с под 1 млн. лева капитал са металообработващата и хартиената. През 1891 г. в парламента се води дебат за предоставяне на концесия на предприемача Христо Манафов да построи хартиена фабрика за срок от 10 години.

Индустриален протекционизъм

Началото на индустриалния протекционизъм се поставя при управлението на Ст. Стамболов. Преди това са правени опити за насърчаване на промишлеността, но резултатите от тях са незначителни. През 1892 г. Стамболовото правителство подготвя Закон за насърчаване на местната индустрия, който е приет при управлението на К. Стоилов. Той влиза в сила от януари 1895 г. и е със срок на действие 10 години. С него се предвиждат облекчения за всеки, който построи фабрика за текстил, стъкло, захар, хартия, тухли, фаянс и др. През декември 1894 г. е учреден Български промишлено-търговски съюз, а през 1895 г. е одобрен Закон за създаване на търговско-индустриални камари. Открити са 4 камари – в София, Варна, Пловдив и Русе. През 1897 г. Законът за насърчаване на индустрията е разширен, като са включени и други браншове – фабрики за спирт, мебели, железарски изделия и др. Същата година е приет Закон за задължително носене на местни дрехи и обувки от държавните служители.

През 1905 г. влиза в сила нов Закон за насърчаване на местната промишленост и търговия – наред с едрите предприятия се покровителстват и по-дребните, защото те всъщност задоволяват нуждите на "местната консумация". През 1906 г. е гласуван Закон за търговско-индустриалните камари, регламентиращ дейността им като съвещателни органи към Министерството на търговията и земеделието. Създава се и пета камара в Бургас. През 1909 г. е приет трети по ред Закон за насърчаване на местната индустрия. За разлика от предходните закони в настоящия покровителстваните индустрии са разделени в 10 бранша, въведен е принципът на районирането и е предвидено създаването на индустриални съвети.

Техническо образование

Основата на занаятчийското образование е поставена през 1883 г. с откриването в с. Княжево (София) на първата у нас учебна занаятчийница. Разходът на държавата за всеки ученик, завършил тригодишния срок на обучение в нея, е 3600 лв. През 1895 г. занаятчийницата е разделена на 4 отделни държавни практически училища – по железарство в Самоков, по-късно преместено в София; столарство (изработка на мебели) в Русе; грънчарство в Трън (закрито през 1901 г.) и тъкачество и бояджийство в Сливен, превърнато през 1905 г. в образцова текстилна фабрика.

През 1893 г. в София е открито първото женско стопанско училище „Мария Луиза" с 6 отдела – за готварство, бродерия, шапкарство и пр.

По-късно женски стопански училища и ателиета са открити в 45 града – килимарско училище в Панагюрище, Практическо занаятчийско училище „Евдокия" в Шумен, за копринено тъкачество във Враца и т. н. От 1895 г. е въведена и практиката на пътуващи учители. До 1906 г. занаятчийски училища са посещавали 2646 младежи и девойки, но завършилите ги са едва 576 души. През 1907 г. XIII ОНС гласува Закон за занаятчийското образование. С него се улеснява създаването на занаятчийски училища със средства на държавата, на окръжните съвети, на общините и на търговско-индустриалните камари.

За повдигане нивото на техническото образование държавата изпраща младежи и девойки в Австро-Унгария, Германия, Франция, Русия, Белгия, Швейцария да учат в средни и висши училища. През декември 1888 г. Стефан Стамболов настоява в Народното събрание да бъдат отпуснати 200 000 лв. за стипендии на учащите се в чужбина. Той казва: *„Нам ни трябват специалисти хора по разните клонове на индустрията, защото не че у нас няма различни произведения и богатства, но няма кой да ги обработва."*

От 1879 г. до 1892 г. с държавни стипендии в чужбина се обучават 478 младежи и девойки – 117 в средни училища и 361 във висши – 84 в Австро-Унгария, 68 в Русия, 63 във Франция, 55 в Германия, 46 в Швейцария, 31 в Белгия, 10 в Италия и 4 в Румъния. До 1910 г. числеността на студентите, получили стипендии, нараства на 451 души.

При разпределянето на държавните стипендии свидетелството за бедност не е определящо. *„Правителството иска да учи не бедните, а способните"* – казва Стамболов. От 1891 г. държавните стипендии за студентите, следващи в чужбина, са между 1200 и 2400 лв. годишно, а от 1909 г. – между 1800 и 2400 лв. За проявената от държавата щедрост може да се съди от факта, че годишната заплата на Пейо К. Яворов в Народната библиотека е 2100 лв, а на неквалифициран наемен работник е около 600 лева. Размерът на държавната стипендия се обуславя от страната и висшето училище, в което се обучава студентът. Българските правителства отпускат стипендии на студенти, записани с дипломи от гимназия или средно специално училище в специалности, които не са застъпени в Софийското висше училище. Поставеното условие е насочено срещу онези европейски университетски управи, които, ръководени от *„комерчески съображения"*, приемат студенти без дипломи за средно образование, с удостоверение за грамотност. През ноември 1897 г. е приет Закон за признаване на дипломите на чуждестранните висши училища.

До средата на 90-те години на XIX в. на първо място по стипендии са студентите от инженерните, техническите, занаятчийските и селскостопанските специалности, на второ, следващите медицина, фармация, стоматология, акушерство и ветеринарство, на трето – право, политико-административни и финансови науки и т. н. От края на XIX – началото на XX в. на преден план излизат медиците, следвани от юристите, инженерите, ветеринарите. В навечерието на Балканската война най-много български студенти се дипломират във Франция – 318, в Швейцария – 305, в Австро-Угария – 271, Германия – 225 и т. н.

За периода 1898 г. – 1910 г. са легализирани 1586 чуждестранни дипломи. От тях 165 са на инженери. С дипломиралите се преди влизането в сила на Закона за признаване на чуждустранните дипломи общият брой на инженерите в България е 294 души (227 строителни инженери, 30 машинни, 22 минни и 15 електроинженери). От тях към 1/3 са завършили в Белгия, а останалите над 2/3 в Германия, Франция, Австро-Унгария, Русия, Швейцария. Въпреки полаганите усилия техническата образованост си остава на ниско равнище. В тръгналата по пътя на индустриализацията България инженерите се оказват по-малко от промишлените предприятия.

През 1893 г. в София е учредено Българско инженерно-архитектурно дружество (БИАД), а през 1895 г. е открит Търговско-промишлен музей. От началото на XX в. Музеят участва в представянето на българската индустрия на световните изложения.

Пловдивското земеделско-промишлено изложение от 1892 г. Участие в световни изложения

През 1890 г. министърът на финансите Григор Начович предлага да се организира общобългарско земеделско-промишлено изложение в Русе. По настояване на дипломатическия агент в Цариград Георги Вълкович е решено изложенията да са две: в Русе и в Пловдив. В началото на 1891 г. Начович назначава Михалаки Георгиев, началник на отдел за държавни имоти при Министерството на финансите, за директор на Управителната комисия за местните земеделско-промишлени изложения.

През юни 1891 г. архитект Йосиф Шнитер приключва регулационния план на Пловдив. Същата година е завършен и магистралният водопровод Дермен дере (с. Първенец) – Пловдив. Под влияние на впечатленията си от Пражкото изложение кметът на града Димитър Свещаров и архитект Шнитер предопределят по-нататъшния ход на събитията. За провеждане на земеделско-промишленото изложение в Пловдив е определена площ от 80 000 кв. м (дн. Цар Симеонова градина).

Архитект на изложениието е Х. Майер. Парковото устройство е поверено на швейцареца Люсиен Шевалс, пристигнал в Пловдив като градинар на Алеко Богориди. На фирмата „Ганц и Сие” от Будапеща е отредено да осигури с електродинамични машини електрическо осветление. На 20 февруари 1892 г., т. е. два дни след погребението в Пловдив на убития в Цариград Георги Вълкович, пловдивският митрополит Натанаил прави първата копка на основите на главния павилион (2500 кв. м). В предвидената за застрояване площ се изграждат езеро, фонтан, водопад. В движение е пуснат и малък кораб „Ангел Кънчев”.

Главният павилион на Пловдивското изложение 1892 г.

На 15 август 1892 г. със слова на Григор Начович, княз Фердинанд, премиера Ст. Стамболов и др. Пловдивското изложение е открито. То продължава до 3 ноември с. г. – 80 дни. В главния павилион земеделски произведения излагат: Земеделското училище в Садово, Старозагорски, Хасковски, Кюстендилски, Ломски, Търновски и Бургаски окръг. Враца се представя с изделия от дърво – гардероби, каруци, файтони и пр., Ловеч и Шумен – с грънчарски съдове. Свои павилиони разкриват Софийски, Сливенски, Русенски, Варненски окръг, Станимака (Асеновград), текстилната фабрика в Карлово, фабриката за сукно „Калпазанов – Карагьозов” от Габрово, фирмите на С. А. Вакаро и на братя Сребърникови за земеделски машини, Ставридис и дружество „Крум” за тютюн. Разразилата се в Европа холерна епидемия ограничава чуждестранното участие (открити са унгарски и австро-чешки павилион и павилион на Източните железници). За пръв промишлен град на Княжеството е определен Габрово. В хода на изложението се провеждат и три научнопрактически събора – „За обсъждане въпросите по земеделието и занаятите", организиран по инициатива на Стефан Стамболов, „Стенографски" и „По горско дело".

Княжеството за пръв път участва на световно изложение през 1893 г. в Чикаго (САЩ). Алеко Константинов описва българския павилион по следния начин: *„Отпред има две красиви витрини с розово масло. Зад тях шкафове с разни платна, а после славните нашенски вина и ракии"*. В Чикаго Алеко Константинов се среща с казанлъшкия търговец Ганьо Сомов, прототип на „Бай Ганьо". На Чикагското изложение митът за прехваленото българско градинарство рухва в очите на знаменития наш пътеписец.

През следващата година Княжеството участва на изложението в Антверпен (Белгия). През 1900 г., след тригодишна подготовка, българската индустрия е представена и на световното изложение на века в Париж. Павилионът на Княжеството е издигнат до брега на Сена на престижно място. Български стоки са показани и на световните изложения в Сент Луис (САЩ – 1904 г.), Лиеж (Белгия – 1905 г.), Милано (Италия – 1906 г.), както и на Балканското изложение в Лондон – 1907 г. В Лиеж Княжество България печели три пъти повече награди от

PHILADELPHIA CAFE
POP CORN
LEMONADE

Чикагското изложение

останалите балкански държави.

В началото на XX в. Княжество България се утвърждава на икономическата карта на Европа главно със земеделска продукция – маслодайна роза, тютюн, ракии, вино, а западните държави – с ново поколение локомотиви, електроматериали, високо технологични машини, промишлено земеделие и пр. Световните изложения ясно очертават мястото на българската държава в рязкото технологично разделение на света.

⁂ ⁂ ⁂

През разглеждания период в Княжество/Царство България се развива леката индустрия на базата на местни суровини. От 54 млн. лв., вложени в индустрията, 34,5 млн. лв., 63,9% са в хранително-вкусовия и текстилния бранш. Държавата насърчава и покровителства индустрията, както никоя друга сфера в стопанската област. С тази си политика правителствата я превръщат в „галено дете” на българската икономика.

Ролята на чуждия капитал за развитието на българската индустрия не е определяща. През 1907 г. от вложените 54 млн. лв. в насърчаваните 206 предприятия, със 7646 работника, 40,6 млн. лв. (75,2%) са с български капитал, а останалите 13,4 (24,8%) – с чужд.

ТЪРГОВИЯ, БАНКОВО ДЕЛО, ДЪРЖАВНИ ФИНАНСИ, ВЪНШНИ ЗАЕМИ

Вътрешна и външна търговия

През 90-те години на XIX в. с разширяването на вътрешния стокооборот и конкуренция се поставя началото на специализация на търговията по браншове. Въпреки отбелязания напредък 1/3 от вътрешната търговия се осъществява от професионални търговци, а 2/3 се извършва между производител и потребител. Цените на вътрешния пазар се формират стихийно. Като центрове на вътрешната търговия с местни и вносни стоки се обособяват София, Пловдив, Русе, Варна, Бургас, Стара Загора, Свищов, Габрово. През 1895 – 1905 г. бързите превози на стоки по Българските държавни железници се удвоява, а на обикновените – почти утроява. От 900 млн. лв. през 1887 г. вътрешният стокооборот нараства на 3 млрд. лв. през 1911 г.

С развитието на уседналата магазинна търговия кираджийската (разносна) търговия запада. Намалява значението на седмичните пазари

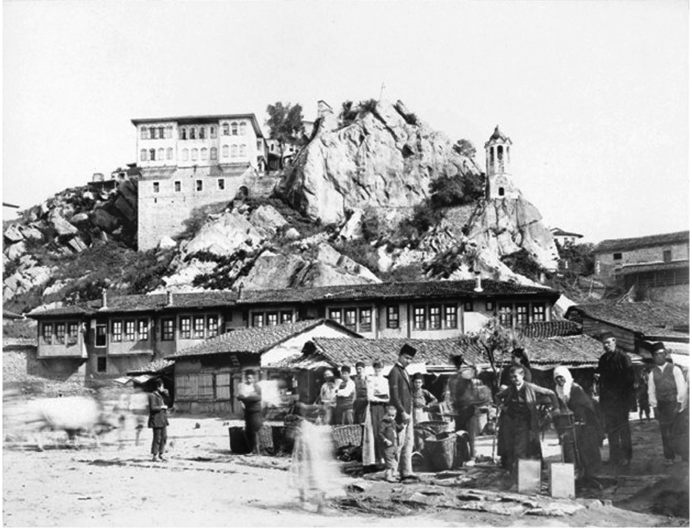

Джамбаз тепе и махала Тепе алтън в Пловдив 1892 г.

и на панаирите. Макар и загубили някогашния си блясък, панаирите в Ески Джумая (Търговище) и Добрич допринасят за развитието на обмена на стоки в национален мащаб. На всеки от тях освен занятчийски и промишлени стоки, се продава от 5500 до 6000 глави добитък.

Външната търговия се извършва посредством използването на железопътен и воден транспорт – дунавските и черноморските пристанища, чиято роля значително нараства след свързването им с вътрешната железопътна мрежа. Във Варна и Бургас се разкриват стокови борси. Изнасят се зърнени храни, месо, яйца, кожи, дървен материал, брашно, розово масло, а се внасят главно индустриални стоки – машини, инструменти, апарати, багрилни вещества и др. За периода 1900 – 1905 г. в Турция, Сърбия, Румъния, Астро-Унгария, Германия, Франция, Гърция, Белгия, Египет и други държави е изнесена дървесина на стойност 6,6 млн. лв. През 1907 г. се експортират яйца за около 10 млн. лв. На първо място в българския износ е Османската империя. От западноевропейските държави най-големият вносител на индустриални стоки е Австро-Унгария.

От отрицателен през 1887 г. търговският баланс става положителен през 1905 г. През посочения период вносът се увеличава с 88,8%, а износът с 223,4%, като за зърнените храни, които са основен износен артикул, то е от 250% до 290%. Чуждият капитал активно участва в износа на зърнени храни и яйца и вноса на земеделски машини, петрол, хартия, електроматериали.

През 1887 г. е приет Закон за сключване на търговски договори с други държави. Стамболовото правителство се възползва от изтичането на срока на капитулационните договори и през 1889 г. подписва временна търговска спогодба с Англия за една година с възможност за продължаване. През 1896 – 1897 г. са подписани търговски договори с Австро-Унгария, Германия, Франция, Италия, Русия и Гърция. Ефектът е повече политически, отколкото икономически, тъй като с тях не се премахва режимът на капитулациите. Заемите и спогодбите, сключени в разрез с Берлинския договор, са важна стъпка по пътя на утвърждаване на българския суверенитет.

През май 1897 г. е приет Търговски закон, изработен по подобие на търговските закони в Германия, Италия, Румъния. От ноември 1904 г. е въведена нова митническа тарифа, предвиждаща специфични мита за вносните стоки. На тази основа през 1905 – 1906 г. са сключени търговски договори с Англия, Русия, Германия, Италия, Франция, Турция, Румъния. Като най-засегната от повишаването на вносните мита, Австро-Унгария отказва да подпише търговска спогодба с Княжество България.

Банково дело

По предложение на ръководителя на финансовия отдел на Временното руско (окупационно) управление Бух на 25 януари 1879 г. в София е създадена Българска народна банка (БНБ). Уставът ѝ е утвърден от княз Дондуков-Корсаков. БНБ започва да работи на 6 юни 1879 г. През 1880 г. е приет Закон за сечене на монети, който въвежда българския златен лев като национална монетна единица. Първите монети се секат през 1881 г.

През 1885 г. IV ОНС приема Закон за БНБ, подготвен от Иван Евстр. Гешов. С него банката получава статут на автономна държавна институция. Същата година на пазара се появяват първите банкноти, отпечатани от БНБ. Към края на XIX в. БНБ разполага с 5 клона и 3 агенции. През 1906 г. влиза в сила нов Закон за БНБ, привеждащ функциите на банката в съответствие с настъпилите промени във финансовата система. БНБ се освобождава от всички операции, извършвани от обикновените кредитни учреждения. Като централна емисионна банка, тя застава начело на всички банки и контролира паричното обръщение в държавата. През 1907 г. клоновете на БНБ в страната са 10, а агенциите – 20.

През декември 1903 г. земеделските каси са трансформирани в Българска земеделска банка (БЗБ), с основен капитал 35 млн. лв. За четири години банката се превръща в крупна кредитна организация с 85 клона, 75 агенции и над 250 взаимо-спомагателни каси. През 1910 г. е създадена Българска централна кооперативна банка, със задача кредитиране и ръководене на кооперативното дело.

До края на XIX в. са основани частните банки – "Гирдап" в Русе (1881 г.), Българска търговска банка – Русе (1895 г.), Търговско-индустриална банка в Пловдив и др. В началото на XX в. възникват банките „България" в София, „Добруджа" в Балчик, „Напредък" в Добрич и др. Броят на банките от 5 през 1887 г. се увеличава на 61 през 1911 г., т. е. над 12 пъти. През 1885 г. е гласуван в парламента Закон за откриването на спестовни каси в пощенските клонове. В края на XIX в. в Княжеството функционират около 300 спестовни дружества.

В началото на XX в. с чужди капитали са открити: Кредитна банка с германски капитал, Българска генерална банка с френски и австрийски, Балканска банка с австрийски, френски и белгийски капитали. До 1912 г. са създадени 9 нови банки с чужди капитали.

През първото десетилетие на XX в. развитието на банковото дело в значителна степен премахва несъответствието между търсенето и предлагането на кредити, намалява процента на лихвата и стимулира развитието на промишлеността и търговията. В резултат на срастването на банковия с индустриалния капитал в страната се обособяват финансови центрове около по-големите банки – Българска търговска банка, Балканска банка, Кредитна банка и др.

СЪЕДИНЕНИЕТО ПРАВИ СИЛАТА
БЪЛГАРИЯ

Гърбът на 10-стотинкова монета от 1888 г.

ЗЕМЕДЕЛСКИ ЗЕМИ
КУПУВА
ул. Райна Джанкова
Община Русе

Сградата на банка "Гирдап" в Русе

Държавни финанси

За периода 1887 – 1907 г., 12 години, държавният бюджет приключва с излишък (1887 – 1892 г., 1894 г., 1902 – 1907 г.), а през останалите 8 години, съвпадащи с аграрната криза в края на XIX в. – с дефицит. Приходите в бюджета се формират от преки и косвени данъци, и неданъчни постъпления – глоби, такси, продажба на държавни имоти и пр. Най-доходоносен от преките данъци е десятъкът, събиран през годините в натура и в парична равностойност, заменян с поземлен налог и отново връщан. През 1900 г. възстановяването на натуралния десятък е причина за избухване на селски бунтове в селата Красен и Тръстеник – Русенско, и Дуранкулак и Шабла – Балчишко, довели до въвеждане на военно положение в Североизточна България. От началото на XX в. селскостопанските производители се облагат с поземлен данък, с което за сметка на намаляване на приходите в бюджета се облекчава данъчното бреме на селяните. Други по-важни преки данъци са: данък сгради, данък върху занаяти, бегликът (данък върху овцете и козите), пътен налог, училищен налог и пр. Средства се натрупват и от косвените данъци – акциз от питиетата и колониални стоки, бандерол от фабрикуван тютюн, вносно мито, износно мито и пр.

Бюджетните разходи са свързани с издръжката на армия, полиция, държавна администрация, поддръжка на материална база, покриване на извънсметни кредити, главници и лихви по държавни дългове, произтичащи от Берлинския договор, на външни заеми и пр. Наред с това се правят капиталови разходи за придобиване на дълготрайни активи, за основни ремонти и непредвидени плащания, предизвикани от аварии, природни бедствия. С решение на Народното събрание се отпускат и свръхсметни кредити за пропуснати при приемането на бюджета нужди. Обикновените свръхсметни кредити се покриват от бюджетните приходи, а извънредни свръхсметни кредити за военни доставки, изграждане на железопътни линии, пътища, пристанища и пр. с външни заеми или бюджетни излишъци.

С Берлинския договор Княжеството се задължава да плаща годишен данък на султана и разноските за издръжката на руския окупационен корпус – 50 000 души, в размер на 10,6 млн. книжни рубли. След Съединението 1885 г. Княжеството е обременено и с дълга на Източна Румелия към Високата порта, който до 1 септември с. г. възлиза на над 4 млн. златни лева. През 1909 г., след уреждането на въпроса за независимостта, България се задължава да изплати на Русия 82 млн. лв. за срок от 75 години, а на компанията на Източните железници – около

43 млн. златни лева за линиите ѝ на българска територия – 309,6 км.

През декември 1880 г. в Княжество България е учредена Върховна сметна палата. Първоначално контролът върху бюджетните разходи се разпределя между палатата и Министерството на финансите. През 1885 г. по предложение на Петко Каравелов, министър-председател и министър на финансите, IV ОНС вотира нов Закон за Върховната сметна палата (изменян и допълван през 1887 г. и 1888 г.). С него предварителният и окончателен контрол се съсредоточава във Върховната сметна палата, а членовете ѝ се назначават по предложение на Министерския съвет, но се освобождават със съгласието на парламента. През 1907 г. влиза в сила Закон за касовата служба на държавата, с който Върховната сметна палата се задължава да извършва окончателния контрол, преди да „визира платежните заповеди". Заложената в закона идея е нередностите да се откриват и отстраняват преди изплащането на платежните нареждания.

Външни заеми

По време на управлението на Стамболов са сключени първите външни заеми: с Англия – за 46 777 500 лв., с 6% лихва, предназначен за откупуване на жп линия Русе – Варна (1888 г.), с Лендер банк (Австро-Унгария) – за 30 000 000 лв., с 6% лихва (1889 г.) и за 142 780 000 лв., с 6% лихва (1892 г.), и с Дойче банк (Германия) – за 5 000 000 лв. (1890 г.) и за 30 000 000 лв. (1893 г.).

Правителството на К. Стоилов осъществява поврат в политиката за заеми – от Австро-Унгария и Германия към Франция. През лятото на 1896 г. то подписва договор с две френски банки за заем от 30 000 000 лв. за изграждането на земеделски каси. През 1899 г., след дълги преговори във Виена, е получен заем в размер на 260 000 000 лв., с 5% лихва за 40 години, предназначен за конвертиране на заемите с 6% лихва от 1888 г., 1889 г. и 1892 г.

През 1902 г. с посредничеството на Русия България получава от Франция заем в размер на 106 000 000 лв., с 5% лихва. С него се покриват част от руския окупационен дълг и плащания по строителството на пристанищата Варна и Бургас, и изграждане на жп линията София – Роман. През 1904 г. и 1907 г. са взети заеми от Франция за 100 000 000 лв., с 5% лихва и за 145 000 000 лв., с 4,5% лихва. С част от тях са направени военни поръчки, съответно за 26 000 000 лв. и 21 000 000 лв.

След признаването на независимостта България, като суверенна държава, държи да ѝ бъде отпуснат заем при благоприятен валутен курс, без гаранции и задължения за индустриални поръчки. На 3 декември

1909 г. правителството на Ал. Малинов подписва договор за заем в размер на 100 млн. франка с три австрийски банки без политически условия и гаранции. В края на 1910 г. новият финансов министър Ан. Ляпчев сключва договор с английска банкова къща за негарантиран заем от 5,8 млн. лв., предназначен главно за строителството на железопътната линия Радомир – Дупница.

Икономическо образование. Създаване на Българско икономическо дружество (БИД)

До Балканската война са открити 5 търговски училища – в Свищов (1885 г.), в София (1900 г.), в Пловдив (1901 г.), във Варна (1904 г.) и в Бургас (1905 г.). През 1906 г. XIII ОНС утвърждава Закон за търговското образование. С него държавата си запазва правото да контролира тези училища.

Търговското училище в Свищов е създадено с дарение на търговеца Димитър Хадживасилев. От 1895 г. то се помещава в сграда, построена по проект на австрийския архитект Паул Бранк, която е умален модел на Виенския университет. Голяма част от възпитаниците на Свищовското търговско училище, което до края на XIX в. е единствено у нас, продължават образованието си в Антверпенския висш търговски институт. От завършилите института 105 души до Балканските войни, около ¼ постъпват на работа в БНБ и Българска земеделска банка.

През юни 1895 г. в София е учредено Българско икономическо дружество (БИД). То запълва липсата на държавен икономически център. В началото на XX в. БИД се превръща във фактор на икономическата модернизация. Неговите членове Георги Данаилов, Кирил Попов са видни професори в Софийския университет, а д-р Стоян Данев, Тодор Иванчов, Андрей Ляпчев и Александър Цанков през различни периоди са министър-председатели на България.

През 1897 г. Статистическото бюро (учредено през 1880 г.) е трансформирано по подобие на институциите на Румъния и Сърбия в самостоятелна Дирекция на статистиката с 5 отдела: адмистративен; за населението; за земеделието; за търговията, индустрията и съобщенията, и за фининсите, армията, правосъдието и просвещението. Дирекцията изработва сравнителна статистика за външната търговия, за пазарните цени на домашните животни, за движението на корабите, за засетите площи и добитите реколти, за горите, за приходите от поземления налог и пр.

ТРАНСПОРТ И СЪОБЩЕНИЯ

Железопътната стратегия на българските правителства

До Освобождението в българските земи функционират две железопътни линии: Русе – Варна, собственост на английска компания, и Цариград – Белово с разклонение Марица – Ямбол, собственост на *Източните железници*. През 1888 г. се изгражда жп линия Цариброд – София – Вакарел, а от турска страна чрез фирмите на Виталис – участъкът Вакарел – Белово и Виена се свързва с Цариград. Същата година е откупена линията Русе – Варна и се учредяват Български държавни железници (БДЖ).

Железопътната стратегия на Стамболов е изграждане на железопътна мрежа, включваща и останалите извън Княжество България български земи. През 1889 г. е приет Закон за изграждане на жп линиите Ямбол – Бургас и Каспичан – София – Кюстендил, с цел свързване на София със Скопие. През 1890 г. е открита линията Ямбол – Бургас, 110 км, а през 1900 г. – Чирпан – Стара Загора – Нова Загора, 80 км, отдадена под наем на компанията на Източните железници. През 1893 г. е построен участъкът София – Перник, през 1897 г. – Перник – Радомир, през 1909 Радомир – Кюстендил, а през 1910 г. Кюстендил – Гюешево, но и до днес мечтата на Стамболов за свързване на София с Вардарска Македония остава несбъдната.

През февруари 1897 г., в присъствието на сръбския крал

G.-ORECHOVITZA-CALTHINE
ГОРНЯ-ОРѢХОВИЦА - КАЛТИНЕЦЪ

Гара Горна Оряховица, открита на 8 ноември1899 г. (ИМ Горна Оряховица)

Александър, княз Фердинанд открива минаващата през Искърския пролом жп линия София – Роман, 109 км с 22 тунела. През 1899 г. поетапно влиза в експлоатация линията Роман – Плевен – Шумен, 326,5 км, а през 1900 г. Русе – Горна Оряховица – Търново, 129 км. Постигната е една от големите идеи на българската железопътна политика – София се свързва с жп линия с Варна на Черно море и с Русе на Дунав. През 1899 г. е изградена линията Ясен – Сомовит, през 1909 г. Левски – Свищов, с което двете дунавски пристанища установяват връзка с централната железопътна линия София – Варна.

През 1909 г. с уреждане на въпроса за независимостта железопътните линии на територията на Източна Румелия стават собственост на БДЖ. През 1910 г. са построени линиите Чирпан – Пловдив, Търново – Плачковци и Девня – Добрич, през 1912 г. Царева ливада – Габрово. С изграждането на линиите Чирпан – Пловдив и Търново – Дъбово са постигнати две стратегически цели: открита е втората презбалканска линия, с перспектива да бъде продължена през Източните Родопи до Бяло море, и София е свързана през Пловдив с Бургас, другото голямо пристанище на Черно море (до 1910 г. връзката е през Симеоновград – Ямбол).

От 1887 г. до 1907 г. са построени 1292 км жп линии. Към 1905 г. подвижният състав на БДЖ е 78 локомотива и 1866 вагона. Същата година в парламента се води дебат за отпускане на свръхсметен кредит за закупуване на нови 20 локомотива, 400 затворени и 100 отворени

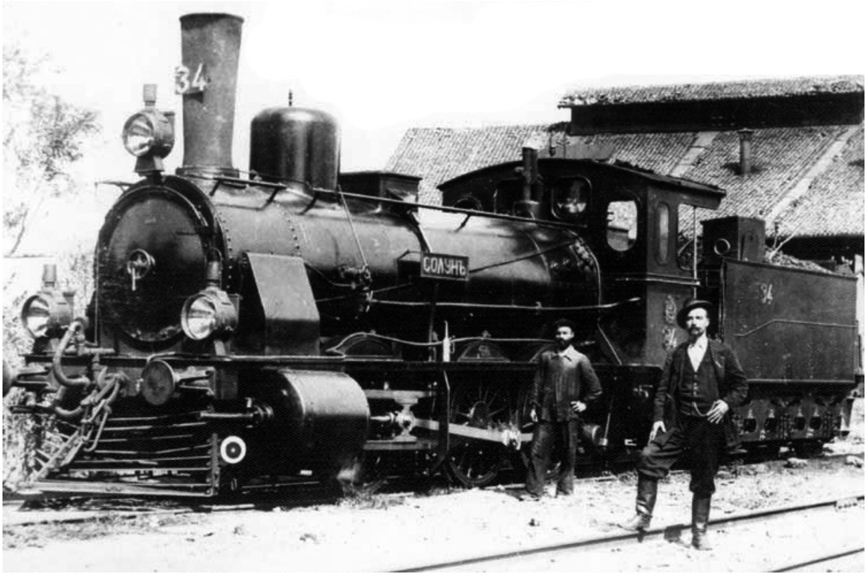

Един от доставените през 1897 г. 8 локомотива от Vulkan-Bredov Stettin

вагона. По дължина на линиите Княжество България превъзхожда Сърбия, чиито линии са 1225,4 км – 557,6 км с нормална широчина (1440 мм) и 667,8 км теснолинейни, Гърция с 1594 км – 355,3 км с нормална широчина и 1248,7 теснолинейни, и Босна и Херцеговина (провинция на Австро-Унгария) – с обща дължина на жп линиите 760 км. Но в областта на железопътното дело балканските държави са на последните места в Европа по всички показатели – подвижен състав, превоз на товари и пр.

Изграждане на черноморски и дунавски пристанища

На 1 януари 1899 г. парламентът вотира Закон за „Направа на портовете Варна и Бургас". През 1890 г. правителството на Стамболов възлага на английския инженер Ш. Хартлей да изработи проект за двете пристанища. През следващата година с тази задача се заема друг англичанин – П. Пунчер, после инж. Близнаков от Бургас. Накрая проектът за пристанищата във Варна и Бургас е изработен от инж. Герард, главен директор на пристанището в Марсилия.

На 20 януари 1894 г. фирмата „Кас и Ликенс" започва строителство на бургаското пристанище. На четвъртата година става ясно, че тя не разполага с необходимия ресурс и строителството е довършено от френската фирма „Societe de Contstruction Batignolles". През 1903 г. бургаското пристанище е открито. Пристанищният басейн заема 60 хектара с дълбочина 7,5 м, а стените на кейовете са с дължина 595 м и едновременно могат да обслужват 6 големи кораба.

Изграждането на пристанището във Варна е възложено на

чат. „Ивановъ" Бургазъ
Бургазъ, 3.IX.905 г.

Откриване на пристанището в Бургас

акционерно дружество с ръководители Иван Грозев и Иржи Прошек. На 18 май 1906 г. пристанището влиза в експлоатация. Басейнът му е 21 хектара с дълбочина 8 – 10 м. През 1908 г. е прокопан канал, свързващ Варненския залив с Варненското езеро, широк 120 м и дълбок 6,5 м.

Морският транспорт се обслужва от чужди компании и от Българско търговско параходно дружество (БТПД), учредено през 1893 г. с 25 % държавно участие. Същата година то поръчва два кораба в корабостроителницата на Нюкасъл. Първият, наречен „Борис", е доставен през юни 1894 г., а вторият – „България", няколко месеца по-късно. След това, до 1913 г., на старо са закупени четири кораба: „Варна", „София", „Кирил" и „Фердинанд".

През 1895 г. се пристъпва към проучвания за изграждане на пристанища в крайдунавските градове – Силистра, Тутракан, Русе, Свищов, Оряхово, Лом, Видин. През 1903 г. влиза в експлоатация Видинското пристанище, а през 1909 г. Русенското. В ход е строителството на пристанището в Свищов.

Строителство на пътища

След Освобождението наследената от османско време пътна мрежа е в лошо състояние. През 1882 – 1883 г. предприемачът Иван Хаджиенов строи пътя София – Вакарел. През 1885 г. се планира изграждането на шосетата Тутракан – Разград – Попово – Търново; Свищов – Павел; Никопол – Плевен; Оряхово – Луковит; Ловеч – Абланица. Въпреки положените усилия пътната мрежа запазва облика си от предосвобожденската епоха. През 1887 г. дължината ѝ е 3367 км. От тях в добро състояние са 1166 км, средно – 670, лошо – 1531 км.

През януари 1894 г. VII ОНС приема Закон за пътищата, с който поставя началото на шосейното дело. Пътищата са разделени на три вида: държавни – първокласни и второкласни, свързващи София с окръжните градове, морските и дунавските пристанища; окръжни – окръжните центрове с околийските градове, железопътни станции, морските и дунавските пристанища; междуселски – селата помежду им или с околийския център. През януари 1900 г. е приет нов Закон. С него окръжните пътища се присъединяват към държавните и шосетата в Княжеството стават два вида: държавни – първокласни, второкласни и третокласни, категоризирани с оглед широчина на настилката, и общински. През декември 1903 г. са внесени промени в Закона за държавните и общинските пътища, с които пътищата се осигуряват изключително с постъпленията от пътната тегоба.

По-важни шосета, построени в края на XIX – началото на XX в., са: София – Пасарел – Самоков, Златица – Панагюрище, Стара Загора – Симеоновград, Асеновград – Чепеларе – турската граница, Ямбол – Елхово. През 1907 г. дължината на пътната мрежа е 7742 км – 2540 км в добро състояние, 2578 км в средно и 2595 км в лошо, т. е. увеличението в сравнение с 1887 г. е над два пъти. В Кжяжеството се появат първите автомобили, но автомобилният транспорт не е развит. Първата атомобилна пътническа линия е открита през 1909 г. от София до Самоков. Тя е обслужвана от един шофьор французин, разполагащ с два автобуса.

Развитие на телеграфо-пощенските съобщения

През май 1879 г. Временното руско (окупационно) управление оставя в наследство на Княжество България 27 пощенски станции, 2 пощенски кантори и 26 телеграфни станции със 107 души персонал. На 15 юли 1879 г. княз Александър I Батенберг назначава бесарабския българин Стефан Парушев за началник на пощенското отделение. Същата година Княжеството е приeто за член на Всемирния пощенски съюз. През 1880 г. пощите и телеграфите са обединени в едно управление, а през 1889 г. е приет и Закон за пощите, телеграфите и телефоните. Развитието на пощите е неразривно свързано с изграждането на железопътната мрежа. През 1895 г. по жп гарите се разкриват пощенски бюра за писма. Четири години по-късно се закупуват велосипеди за пощальоните. През 1908 г. за пренасяне на кореспонденцията от гара София до централната пощенска станция се използва автомобил.

През 1895 г. влиза в сила Закон за селската поща. С него се преустановява пренасянето на кореспонденцията от конни стражари и подчинени на местната управа хора. Междуселската поща е слята с държавната. Разкрити са селски агентства и са назначени междуселски куриери със статут на държавни служители.

През 1886 г. телеграфните станции са 68 със 194 морзови апарата, а през 1912 г. – 278 с 647 апарата. Телеграфната връзка с Европа се осъществява през Букурещ с кабел между Русе – Гюргево и Видин – Калафат. През 1908 г. е прокаран кабел и между Варна и Севастопол, който по-късно е прекъснат и не е възстановен.

През 1886 г. в София е открита първата селищна телефонна централа с 5 поста: за двореца, за председателя на Народното събрание, за министър-председателя, за главния директор на пощите, за министъра на вътрешните работи и за министъра на външните работи. През 1892 г. за пръв път се осъществява и междуселищен разговор между София и Пловдив. Три години по-късно е открита телефонна линия София – Русе, а през 1903 г. Русе – Гюргево.

РОЛЯТА НА МОНАРХИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

В последно време редица изследователи свързват европеизирането на следосвобожденска България с княз/цар Фердинанд. Това е вярно относно строителството на железопътни линии, пътища, пристанища, развитието на телекомуникациите, до изграждането на дворци (Евксиноград, Врана, Ситняково), благоустройството на София, обособяването на Централната метеорологична станция като самостоятелен институт, изграждането на Аквариум във Варна, използването на автомобили, налагането на дворцов етикет и пр. Свеждайки модерността в икономиката главно до изграждане на шосета, пристанища и железопътни линии, княз/цар Фердинанд често пъти незаслужено нарича министрите на транспорта и съобщенията *„принципни почитатели на козите пътеки“*. Монархът изпитва *„истинско удоволствие“*, когато се построява някое шосе или се открива някоя нова железопътна линия. Подобно на Стамболов, княз/цар Фердинанд мечтае жп линията София – Кюстендил да бъде продължена до Скопие. Освен това той се надява чрез линията Левски – Свищов българската железопътна мрежа да бъде свързана с румънската.

Княз/цар Фердинанд

В същото време като държавен глава княз/цар Фердинанд се отнася със странно пренебрежение към усилията на правителствата и парламента за модернизирането на селското стопанство, което е в основата на българската икономика. Интересът му в тази област се ограничава до кози и гори. Александър Малинов,

Автомобилът на на цар Фердинанд – Мерцедес от 1903 г.

министър-председател на България от януари 1908 г. до март 1911 г., пише: *„Малко... се интересуваше той (Фердинанд) от така наречените стопански министерства. Така, примерно, не го занимаваха особено въпросите как би могло да се модернизира нашето земеделие, като как по-добре би могло да се нагодят произведенията му за чуждите пазари; още по-малко знаеше той за състоянието на нашето скотовъдство. Ако понякога е заговарял за него, то е било само за козите, тия, „безжалостни опустошители на горите ни.“* Макар да му е добре известно, че горите се унищожават от политиците по време на избори за купуване на гласове, княз/цар Фердинанд непрекъснато настоява пред министрите на земеделието да се забрани развъждането на кози.

Златната каляска на френската кралица Мария Антоанета, подарена на цар Фердинанд I за сватбата му с княгиня Мария Луиза

Пагубна за българската икономика е и позицията на монарха към професионалното образование. Министър-председателите Петко Каравелов, Стефан Стамболов, Константин Стоилов, Александър Малинов, Иван Евстратиев Гешов обвързват икономическия просперитет на държавата с развитиетонаобразованието. Малинов твърди, че без да прави обструкции *„царят (Фердинанд) малко искал да знае за просвета"*. До войните 1912 – 1918 г. Фердинандова България се оказва без висши училища за подготовка на агрономи, инженери, финансисти, така необходими за развитието на икономиката.

По сполучливото определение на проф. Стойчо Грънчаров в ерата на Фердинанд корупцията се превръща в *„атестат за авансиране"*. В ерозиращите стопанския живот корупционни практики са замесени кметове, общински съветници, депутати, министри, магистрати, банкери и пр., като палмата на първенството се държи от двореца. На държавния глава принадлежат думите: *„Главното правило е, че не може да се краде, освен много... Хиляди кокошкари лежат в затвора за кражби на дребно от държавната хазна. Законите не улавят големите кражби... Министрите крадат, а съдиите си затварят очите."*

В един от съветите си до цар Борис III цар Фердинанд казва: *„При държавните доставки аз си пълнех джобовете, но бях достатъчно хитър да оставя пая на другите (министри, висши военни и пр.)."* Отличници при т. нар. „други" са министър-председателят Т. Иванчов, прочул се в края на XIX в. със закупуването на прогнили вагони срещу получаването на огромни комисионни, и генералите Рачо Петров (премиер) и Михаил Савов (военен министър), които са главни герои в аферата „Шарл" (Рачо Петров) и „Жан" (Михаил Савов). През 1903 г. при закупуването на боеприпаси от фирмата „Вайс" те лично се облагодетелстват, като нанасят щети на държавното съкровище в размер на 1 млн. лева. Това са любимците на държавния глава. При личния режим на Фердинанд ген. Рачо Петров е два пъти министър-председател, а ген. М. Савов в навечерието на Балканската война е назначен за помощник-главнокомандващ на българската армия. С действията си княз/цар Фердинанд деформира политическата и икономическата система и създава обезличен политически, военен и стопански елит.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ

Населението в освободените български земи

Според В. Теплов в навечерието на Руско-турската война 1877 – 1878 г. българското население възлиза на 5 120 000 д. От тях около 4 400 000 (86%) живеят в Мизия, Тракия и Македония, а останалите 14% – в Румъния, 500 000 д., Цариград, Мала Азия и Гърция 100 000 д., Русия 97 000 д., Австро-Унгария 27 000 д.

Създаденото на Берлинския конгрес Княжество България обхваща около 63 000 кв. км, а Източна Румелия – 33 000 кв. км. Според Теплов населението на Княжеството преди Освобождението е 1 892 000 д. – 1 400 000 (74%) християни и др., и 492 000 (26%) мюсюлмани, а на Източна Румелия над 1 202 000 млн. д. – 871 000 (72,5%) християни и др., и 331 000 (27,5%) мюсюлмани. Общо населението на Княжеството и Източна Румелия е около 3 094 000 д. – 2 271 000 (73,4%) християни и др., и 823 000 (26,6%) мюсюлмани. Според българското преброяване от 1881 г. в Княжеството и областта живеят 2 823 000 д.

От тези данни могат да се направят следните изводи: 1) В Княжеството, васално на турския султан, и Източна Румелия, ползваща се със статут на административна автономия, е включено по-малко от 50% от българското население в навечерието на Освобождението; 2) Приблизително такъв процент са и освободените български етнически земи; 3) Очертаната етнодемографска картина в Княжеството и Източна Румелия е обречена на промени заради извършващите се по време на войната и след нея емиграционни процеси.

Развитие на емиграционните процеси

По време на войната през 1877 – 1878 г. в освободените земи умират около 150 000 българи, а около 100 000 мюсюлмани загиват или се изселват. От Освобождението до края на XIX в., независимо че от средата на 80-те години емиграционният процес изгубва остротата си, абсолютният брой на мюсюлманското население намалява от 21,5% на 17%. За времето от 1881 г. до 1895 г. от Шуменското окръжие се изселват около 30 000 турци. Основната мюсюлманска маса от Северна и Западна България се заселва по долините на Вардар, Струма и Места, а от Южна България в Източна Тракия. Това са т. нар. мухаджири (турски бежанци).

В същото време в Княжеството се заселва българско население от неосвободените земи. Най-компактната бежанска маса идва от Източна Тракия, Цариград, Дарданелите. Техният брой е около 70 000 – 80 000 д., като около 50 000 се установяват в Южна България. По-късно много от тях се завръщат по родните си места. Вследствие на това трайно заселилите се от Източна Тракия в Княжеството и Източна Румелия е около 35 000 д. След Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. от Македония и Тракия идват в Княжеството над 30 000 бежанци.

В Княжеството пристигат и българи от Сърбия, Румъния, Банат, Бесарабия и др., по-голямата част от тях са представители на интелигенцията и търговско-занаятчийския слой, но не липсват и селяни. През май 1880 г., по повод искане на българи от Крим да се заселят в България, е приет Закон за населяване на ненаселените земи в

Танц на банатски българи от с. Асеново

Княжеството. Той е изменян и допълван през 1891 г. и 1902 г. С него се цели чрез привличането на българи от чужбина да се стимулира развитието на търговията, индустрията и селското стопанство.

През следващите години в Княжеството пристигат българи католици от Банат (Австро-Унгария), павликяни от Румъния и източноправославни от Бесарабия и други области на Южна Русия. Една част от българите католици и павликяните се заселват във Врачанско, Плевенско, Свищовско, в села на мястото на напусналите по време на Руско-турската война 1877 – 1878 г. татари и черкези. Други, главно потомци на участници в Чипровското въстание от Банат, основават нови села – Бърдарски геран (Белослатинско), Асеново (Никополско), Драгомирово (Свищовско) и др. Заселниците от Банат и Румъния се занимават главно със земеделие.

За разлика от тях пристигналите от Бесарабия българи проникват във всички сфери на общественополитическия и стопанския живот на следосвобожденска България. Димитър Греков и Александър Малинов стават министър-председатели. Александър Теодоров-Балан е избран за пръв ректор на Висшето училище в София, а Данаил Николаев, Георги Тодоров, Иван Колев са сред най-славните генерали в българската армия.

С преселниците от Бесарабия, Банат и Румъния общият брой на трайно установилите се в Княжеството българи отвън достига 80 000 – 85 000 д. В резултат на емиграционните процеси се засилва българската етническа хомогенност в освободените земи, в същото време в неосвободените земи нараства числеността на турското население.

Промяна в селищната структура

В редица райони на мястото на напусналите мюсюлмани се заселват балканджии от Габровския, Тревненския и Еленския Балкан, шопи от Кюстендил, Босилеград и Дупница и т. н. В резултат на това в Търговищка околия се оформя твърде пъстра етнодемографска картина – наред със селата на преселниците от Македония и Тракия възникват и села на балканджии, на шопи, а в Герлово се запазва компактно турско население.

Една от най-важните последици от демографските и вътрешномиграционните процеси (слизане от планините в равнините, търсене на препитание извън родното място и пр.) е постоянното намаляване на населението в малките селища и увеличаване на броя му в големите. В началото на 80-те години типичното село е с население между 500 – 1500 жители, в края на XIX в. от 1500 до 2500 жители.

Промени настъпват и в града. Увеличаването на градското население за сметка на селското е слабо и това не води до нарастване на абсолютния му брой. Но се осъществява процес на разсредоточаване на градското население към градовете с по-добри условия за развитие. Жителите на редица градски възрожденски центрове поради западането им се преместват в проспириращите градове. Населението на Котел и Копривщица намалява с над 20%. От 1887 г. до 1905 г., следствие на

493 Варна. Гарата
Warna. Der Bahnho

Гара Варна

високия естествен прираст, притока на бежанци след Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. и пр. населението на София нараства от 30 928 д. на 82 621 д. (167,1%), на Бургас от 5749 д. на 12 946 д. (125,5%), на Пловдив от 33 032 д. на 45 707 д. (38,4 %.) и т. н.

Демографски промени претърпява и присъединеният на Берлинския конгрес към Княжеството град Варна. Числеността на неговите жители се увеличава от 25 256 през 1887 г. на 37 417 (37,6%) през 1905 г. В началото на XX в. Варна се превръща от мултиетнически в български град. Същото се случва и с Русе, бившият вилаетски център. В началото на XX в. живеещите в града са 33 622 д. От тях 20 310 са българи, 5913 – турци, 3450 евреи и др. Статистическите данни показват, че в 71 от общо 80 града в Княжеството населението се е увеличило.

Трета посока на вътрешно миграционния процес е сезонната миграция – гурбетчийството. Отначало огромни потоци хора идват от Македония да работят в освободените земи. По-късно българите тръгват от Княжеството към Румъния, Русия и Централна Европа.

Разпадане на патриархалната задруга. Промяна във възрастовата структура на населението

При новите условия на живот традиционното патриархално бащино огнище се разпада. Многочислените семейства са малко. В градовете домакинствата са от 1 до 4 члена, а в селата най-широко застъпени са домакинствата от 5 до 9 души.

Естественият прираст на градското население е два пъти по-малък в сравнение със селското. Това се дължи на по-ниската раждаемост и по-високата смъртност в градовете. От 1881 г. до 1900 г. ражданията варират от 35 до 41 на 1000 д., смъртността от 18 до 24 д. на 1000 д. Това оказва отражение върху възрастовата структура на населението. През 1888 – 1900 г. от 402 до 425 д. на 1000 д. са на възраст до 14 години, от 477 до 514 д. са от 15 до 61 години, а от 84 до 98 д. са над 61 години. Средната възраст на жителите на Княжеството е около 26 години, а продължителността на живот около 40 години.

През 1887 г. жителите на Княжество България са 3 154 375 души, а през 1906 г. – 4 106 560 души, т. е. за по-малко от 20 години тяхната численост е нарастнала с близо 1 млн. души. По раждаемост и естествен прираст Княжеството е на едно от първите места в Европа. След Освобождението българската нация е млада и витална. В края на 80-те години на XIX в. 42,5 % от населението е на възраст до 14 години.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Ангелова, Р. Миналото на Шумен. В. Търново, Фабер, 2011.

Бел, Дж. Александър Стамболийски и Българския земеделски народен съюз 1899–1923. София, 1993.

Беров, Л. Стопанска история. София, 1994.

Велева, Л. Търговско–индустриалните камари в България 1894–1919. (Организация и дейност). София, 2005.

Дамянов, С. Френското икономическо проникване в България 1878–1914. София, 1971.

Доклад до Негово Царско Височество Българския Княз Фердинанд I от Министерския съвет. София, 1907.

Икономика на България до социалистическата революция. Т. I. София, 1969.

История на България. Т. VII. София, 1991.

Кираджиев, Св. София каквато е била 1878–1943. Географски и културно-исторически изследвания. София, 2001.

Костов, Ал. България и Белгия икономически, политически и културни връзки (1879–1914). София, 2004.

Любенова, Т. Стопанска история на Търговище и Търговищка околия (1878–1944). Русе, Изд. Авангард принд, 2014.

Малинов, Ал. Странички от нашата политическа история – спомени. София, 1938.

Манафова, Р. Ителигенция с европейски измерения. София, 1994.

Маринова, М. Българското икономическо дружество – създаване и утвърждаване в в обществено-икономическия живот 1895–1919 г. Свищов, 2012.

Мичев, Д. Развитието на капитализма в България (1885–1894) и икономическата политика на Стамболовия режим. – Във: Вътрешна политика на България през капитализма 1878–1944. София, 1980.

Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894–1899. София, 1986.

Пенчев, П. Д. Как се наливаха основите. Към ранната история на българската корупция (1879–1912 г.). София, 2011.

Саздов, Д., Анд. Пантев, В. Кацарков и др. История на националното и световното стопанство. София, 2002.

Стенографски дневници на VI Обикновено народно събрание, II р. с.; XIII Обикновено народно събрание, II р. с.

Съветите на цар Фердинанд към цар Борис III. Състав. Цочо Билярски. София, 2011.

Танчев, Ив. Българската държава и учението на българи в чужбина 1879–1892. София, 1994.

Тодоров, П. Аграрните отношения в Южна Добруджа 1878–1944 г. В. Търново, 1982.

Тодорова, Цв. Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. София, 1971.

Тодорова, Цв. Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни. – Изв. Инст. ист., 27, 1984.

Тодорова, Цв. История на външния държавен дълг. Ч. 1. Драматичното начало. София, 2009.

Цветков, Жоро. Книга за цар Фердинанд и българите. София, 2010.

Хаджиниколов, В., Ст. Цонев, Л. Беров, П. Горанов. Стопанска история на новото и най-новото време. София, 1968.

БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНИТЕ 1912 – 1918 ГОДИНА

Людмил Йорданов Спасов

ЗАПАЗВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКА СТАБИЛНОСТ 1912 ‒ 1913 Г.

След изграждането на Балканския съюз между България, Сърбия, Гърция и Черна гора напрежението между Османската империя и балканските съюзници ескалира. На 16 септември 1912 г. Турция обявява всеобща мобилизация, а на 17 с. м. – България и нейните съюзници. На 25 септември Черна гора къса дипломатически отношения с Високата порта, а на 30 с. м. България, Сърбия и Гърция отправят ултиматум към нея с искане незабавно да предостави автономия на Македония. На 2 октомври 1912 г. Турция сключва мирен договор с Италия, с което слага край на итало-турската война и на следващия ден отхвърля ултиматума на балканските държави. На 5 октомври 1912 г. България, Сърбия и Гърция обявяват война на Османската империя.

При подготовката си за войните 1912 – 1913 г. България не може да използва военния си опит от Сръбско-българската война. През 1885 г. са мобилизирани 108 000 души и войната продължава около 1 месец, докато през 1912 г. мобилизираните са 607 000 души, т. е. 6 пъти повече, и от октомври с. г. до сключването на Букурещкия мирен договор – август 1913 г., страната се намира във война около 10 месеца. Според изчисленията на проф. Любен Беров мащабите на Балканските войни превишават по мобилизационни човекомесеци Сръбско-българската война 23 пъти.

Очакванията на коалиционното правителство на Иван Евстр. Гешов са войната с Турция да приключи за 2 месеца и поради това в навечерието на обявяването ѝ не са взети специални стопански мерки. Подготовката в икономическо отношение се свежда до съобразяване с обстоятелството, че България и съюзниците ѝ са аграрни държави и военните действия са започнати след прибиране на реколтата от зърнени храни и приключване на есенната сеитба.

Въздействието на войните от 1912 – 1913 г. върху отраслите на българската икономика не е еднозначно. Зърнодобивът запазва довоенните си равнища. През 1908 – 1909 г. зърнопроизводството нараства от 201 000 на 217 000 тона. През 1912 г. то е 267 000 тона, през 1913 г. 260 000 тона, а през 1914 г. е 198 000 тона. През 1914 г. най-осезаемо спада производството на пшеницата – от 118 кг на декар през

Жътва в Софийско

1913 г. на 61 кг през 1914 г. С около 25 % намалява производството и на другите зърнени култури, с изключение на царевицата. Причините за това са: закъснялата демобилизация и дадените през двете Балкански войни човешки жертви (над 44 600 убити и безследно изчезнали и 79 800 ранени); лоши климатични условия; загубата на турския пазар и Южна Добруджа.

Известни смущения се забелязват в производствата на индустриалните и техническите култури. Намалява добивът на тютюн (15%), на лен, коноп, варива, зеленчуци и грозде, но се увеличава на памук и захарно цвекло с около 10 – 12%, на картофи и плодове. Но до стагнация в производството на индустриалните и техническите култури не се стига. През 1914 г. зесетите площи с тютюн в сравнение с 1912 г. се увеличават над 2 пъти, а стойността на производството около 7 пъти.

Въпреки извършваните реквизиции възпроизводителният процес в скотовъдството не е разстроен. Немобилизираното население – деца, жени и възрастни хора отглеждат достатъчно едър и дребен добитък, и пазарът е задоволяван с месо и млечни продукти. В абсолютни цифри главните видове животински продукти бележат нарастване. По време на двете Балкански войни не се въвежда купонна система и не се налагат забрани за износ на хранителни продукти.

Най-силно засегнати от войната са занаятите. Поради заминаване на фронта на майстори, калфи, чираци повечето занаятчийски дюкяна са затворени. От есента на 1912 г. до лятото на 1913 г. занаятите се поддържат от малолетни чираци и от майстори в напреднала възраст или негодни за военна служба.

Данните за направените капитоловложения в индустрията показват, че тя не е в застой. През 1909 г. и 1910 г. те са съответно 10,18 млн. лв. и 11,87 млн. лв., през 1912 г. – 13,87 млн. лв., през 1913 г. – 17,88 млн. лв. Балканските войни не само не прекъсват индустриализацията, но напротив, разширяват я. По време на двете войни се изграждат захарните фабрики в Русе – с белгийски капитал, в Пловдив – с френски и белгийски, и в Горна Оряховица – с чешки. В София се построява фабрика за стъкло и стъкларски изделия, във Враца – за копринени платна. Проф. Цветана Тодорова изтъква,че през 1913 – 1914 г. в експлоатация влизат 49 предприятия, т. е. със 7 повече от върховата довоенна година на идустриализация. Българската индустрия не изпитва затруднения с доставките на местни и вносни суровини, на резервни части и горива от чужбина, тъй като не са въведени ограничения. Войните засягат предимно полузанаятчийските и дребните фабрични заведения.

През 1912 – 1913 г. се увеличава производството на въглища, заради нарастналите нужди на БДЖ; добивът на електроенергия в големите градове (електричеството е основна двигателна сила на Русенската захарна фабрика); на барут, кожени изделия, спиртни напитки, брашно. Въпреки военните поръчки, заради загубата на турския пазар, затруднение изпитва вълненотекстилната индустрия. Производството на памукотекстилните и лененоконопените предприятия намалява.

Зафарната фабрика в Горна Оряховица, 1913 (ИМ Горна Оряховица)

Пазарен ден в Балчик

Поради невъзможността на фабриките в Русе и Горна Оряховица да работят с пълен капацитет чувствително спада добивът на захар. Подобна е и картината с производството на бира. През 1914 г. тези индустрии почти достигат довоенното си равнище.

Вследствие мобилизиране на 1/8 от населението и снижаване доходността на останалата част от него с близо 2 пъти спада и вътрешнотърговският оборот. С повече от 2 пъти намаляват стоковите превози на БДЖ. При база 100 през 1908 – 1912 г. индексът на пазарните цени през 1913 г. нараства на 120. Под средното равнище се търгуват брашната, хлябът, яйцата, варивата, а над него – животинските продукти и плодовете. Повишението на цените е едва 3% и не се налага да се въвеждат нормирани цени и да се изоставя провежданата в стопанската област либерална политика.

По време на Балканските войни се съкращава външната търговия. През 1912 г. сумата от внос и износ е 369 млн. лв., а през 1913 г. – 282 млн. лв. Намалението при износа е по-голямо от това на вноса, поради което търговският баланс е отрицателен. През 1912 г. пасивът е в размер на 56,7 млн. лв., а през 1913 г. на 95,6 млн. лв. Една от най-важните причини за това е, че България губи основния си търговски партньор от довоенния период – Османската империя. За спада на износа на зърнени храни отражение оказва затварянето на Проливите за чужди търговски кораби, намаляването по военнополитически съображения на покупките от държавите в Централна Европа и загубата на Южна Добруджа.

През 1912 –1913 г. банковата система запазва стабилността си от довоенния период. Най-големите частни акционерни банки – Българска търговска банка, Балканска банка, Генерална банка, Кредитна банка, „Гирдап", както и БНБ, БЗБ и Пощенска спестовна каса увеличават влоговете по текущите си кредиторни сметки. Банките въвеждат мораториум по всички парични задължения. За да не се подкопае стабилността на системата, те ограничават отпускането на кредити. Не се допуска създаването на акционерни дружества със спекулативна цел.

При започването на войната срещу Турция недостигът на облекло в армията възлиза на 70%. Голяма част от артилерията е с остарели технически данни и незадоволително количество и качество снаряди. За водене на войната срещу Турция, а след това и срещу съюзниците, са направени допълнителни преки военни разходи в размер на 246,6 млн. лв. В резултат на това през 1913 г. бюджетният дефицит достига 161,1 млн. лв. Правителството на Гешов се опитва да стабилизира държавните финанси със сключването на външни заеми. През юни и септември 1912 г. са взети два краткосрочни кредита от Банк дьо Пари в размер на 21 млн. франка и 40 млн. франка. Впоследствие поради настъпилата промяна в политиката на Париж спрямо България получаването на нови кредити от Франция става невъзможно. За стабилизиране на държавните приходи се налага да се прибегне до сечене на монети, продажба на държавни имоти, пускане на пощенски марки и пр. В крайна сметка допуснатото колебание на курса на лева през 1913 г. в сравнение с 1912 г. е в рамките на 3%.

През 1912 – 1913 г. немалка част от бюджетните разходи са направени за строителството на жп линии, пътища и пристанища. Железопътната мрежа се увеличава от 1930 км през 1911 г. на 2108 км през 1913 г. През 1913 г. приключва изграждането на линиите Плачковци – Дъбово със 17 тунела, Мездра – Лом и на пристанището в Свищов. В навечерието на Първата световна война дължината на шосетата достига 10 200 км.

Появилите се по време на Балканските войни смущения в българската икономика бързо са преодолени. През 1914 г. вътрешният стокооборот достига довоенните си равнища. Банковото обръщение нараства. Увеличават се капиталовложенията в индустрията. Въпреки загубата на Южна Добруджа и намаляването на работната ръка, селското стопанство почти достига високите нива на довоенното производство на зърнени храни. В подем е износът. Страната е обхваната от икономическо оживление, но то скоро е прекъснато поради включването на България в Първата световна война.

РУСЕ - Часть отъ Русенското Пристанище.
ROUSTCHOUK - Une partie du Port.
غلطه : سانسورجی
معاینه اولنمشدر نومرو ٥

Пристанище Русе,

СТОПАНСКА РАЗРУХА ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Намесата на България във войната

На 28 юли 1914 г. Австро-Унгария напада Сърбия. За да не допусне двуединната монархия да разгроми Сърбия и да завладее Балканите, Русия обявява мобилизация. На 1 август Германия обявява война на Русия и впоследствие военният конфликт прераства в общоевропейски и световен. На 2 август правителството на В. Радославов декларира, че България ще запази неутралитет. На следващия ден, противно на направената декларация, то представя на австроунгарския пълномощен министър проект за сключване на таен договор. На 8 август България отново се връща към политиката на неутралитет. Причина за това е обявеният на 2 август от Гърция и на 3 с. м. от Румъния неутралитет. Три са характеристиките на българския неутралитет: първо, той е благосклонен към Централните сили (Германия, Австро-Унгария, Турция); второ, неутралитетът е временен – изчаква се подходящ момент за намеса във войната, и трето, за спазването му България трябва да бъде възнаградена с територии.

През лятото на 1915 г. цар Фердинанд и правителството на Радославов ориентират България към Централните сили. На 3 септември българското и турското правителство подписват в София погранична конвенция. С нея Турция отстъпва на България земите по долината на р. Марица от

Свиленград до Бяло мори с жп линията Одрин – Дедеагач, около 2600 кв. км. След това на 6 септември 1915 г. България сключва в София договор с Германия за приятелство и съюз, и тайна конвенция, а в Плес, седалището на германската Главна квартира, и военна конвенция, в която участва и Австро-Унгария. На 22 септември с обявяването на всеобща мобилизация правителството на В. Радославов встъпва във фазата на т. нар. „въоръжен неутралитет". На 14 октомври България напада Сърбия.

Две обстоятелства се оказват решаващи за вземането на съдбовното политическо решение. Първото произтича от утвърденото във военните и полическите кръгове мнение, че при новите системи оръжие – картечници, скорострелни оръдия, самолети и пр., войната ще бъде краткотрайна. Второто е свързано с коалиционния характер на войната, което предполага, че в нея може да се влезе и излезе, щом се постигнат преследваните политически цели.

България се включва във войната, повтаряйки същите грешки, които допуска през 1912 г. Тя не е подготвена икономически – изчакано е само да се прибере реколтата. А във военно отношение положението ѝ е плачевно. България започва войната с по 500 изстрела на оръдие и то при условие, че няма никаква военна индустрия. Началникът на артилерията ген. Стефанов квалифицира това като *„...една грешка, един риск, какъвто никога друг път не трябва да се позволява".*

Но за разлика от Балканските войни, българското участие в Първата световна война продължава 3 години и 13 дена, т. е. очакването за краткотрайност не се сбъдва. Отначало България воюва с 559 000 души, но в хода на войната е извършена допълнителна мобилизация, в резултат на което числеността на армията ѝ на Солунския фронт и в Добруджа достига 1 млн. души.

Проваленото военновремено регулиране на икономиката

От 30 юли до 12 август 1914 г. правителството на Радославов с няколко указа забранява износа на зърнени храни, вълна и други артикули. Взетите мерки се оказват ненавременни. В останалите европейски държави те са предприети още през 1913 г. При това чуждите държави стриктно спазват ограниченията, докато у нас износът на зърнени храни за Германия и Австро-Унгария продължава чрез специални разрешения на Министерския съвет.

През август 1914 г. се прави опит за въвеждане на регулирани цени на продуктите от първа необходимост. Със закон се възлага на общинските съвети да определят продажните цени на тези продукти в случай на обществени кризи, бедствия, бедна реколта, мобилизация и пр. С този закон се развързват ръцете на спекулантите, тъй като цените не са единни за цялата страна, а се определят по райони.

През март 1915 г. е приет Закон за обществената предвидливост, по силата на който се изгражда Комитет за обществена предвидливост. Той се състои от 14 души, назначени от Министерския съвет – представители на икономическите министерства, търговско-индустриалните камари и едрите житари и мелничари. Дейността на Комитета не е ефективна, тъй като в него се съвместяват противоречивите интереси на държавата и частния сектор. Поради това държавата не е в състояние да осъществи нужния контрол и да удържи спекулата. В началото на август 1915 г. Комитетът е ликвидиран, вследствие на което е възстановена свободната търговия със зърнени храни.

От това се възползват държавите от Съглашението и правят опит да отклонят България от присъединяване на страната на Централните сили чрез предизвикване на зърнена криза. През август 1915 г. по инициатива на френската легация в София е основана търговска фирма начело с Фернан Деклозиер, делегат на френските банки в България, по изпълнение на довоенните кредити. Задачата на фирмата е да изкупува и изнася зърнени храни от страната. За целта правителствата на Англия, Франция и Русия отпускат 100 млн. франка. С помощта на бюрата на опозиционните български партии Деклозиер изгражда широка мрежа в страната. В акцията по изкупуване на зърнени храни са въвлечени партийни лидери, депутати, видни банкери като Георги Губиделников и Иван Буров. За кратко време са изкупени и изнесени от България зърнени храни за 18 млн. лв. През октомври 1915 г. дейността на фирмата е разкрита и 39 търговци, банкери и депутати са подведени под съдебна отговорност. От тях 14 души – Н. Генадиев, П. Генадиев, Р. Даскалов, М. Турлаков, Г. Юртов и др. са осъдени на различни години затвор.

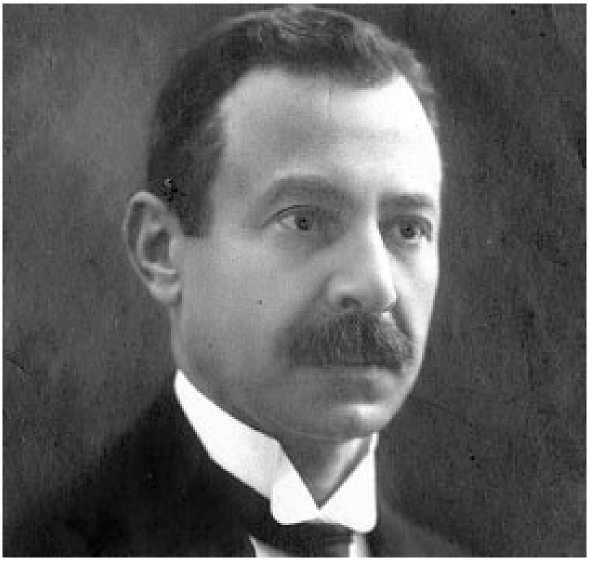

Иван Буров

Никола Генадиев

След намесата на България в Първата световна война Комитетът за обществена предвидливост е възстановен. Но наред с него действат Реквизационни комисии и Главно тилово управление. На 26 август 1916 г. е приет Закон за стопански грижи и обществена предвидливост, въз основа на който се изгражда Централен комитет (ЦК) с широки пълномощия. В състава на ЦК влизат военни учреждения, Реквизационните комисии, 18 депутати, излъчени от парламента от различни парламентарни групи, т. е. ЦК придобива облика на „мини парламент" по стопанските въпроси. На 6 април 1917 г. е гласуван Закон, изменящ и допълващ Закона за стопанските грижи и обществената предвидливост. Въз основа на него във Военното министерство се изгражда Дирекция за СГОП, начело с ген. Ал. Протогеров и членове Ат. Буров, П. Петрович, проф. Ал. Цанков и др. По този начин Министерският съвет и Военното министерство обсебват дейността по продоволствието. През април 1918 г. Дирекцията е

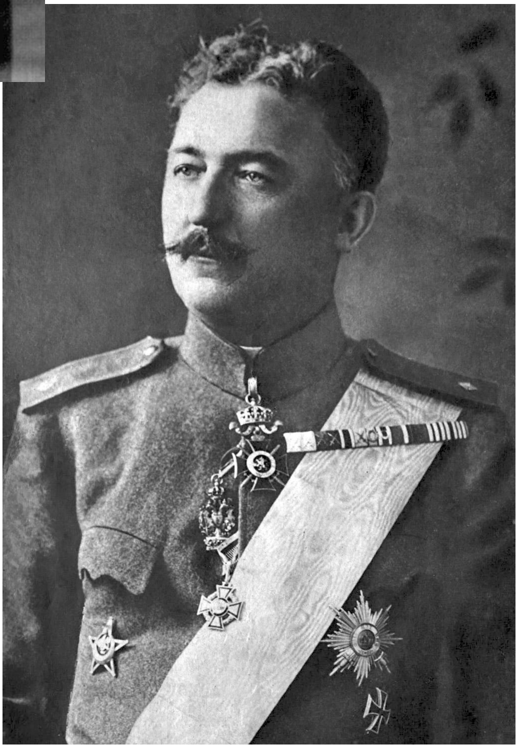

Генерал Ал. Протогеров

поставена изцяло в подчинение на Министерския съвет.

В областта на селското стопанство дейността на ЦК на СГОП се свежда до издаването на наредби за засяване на пшеница, цвекло и др., и определяне на цени. ЦК не успява да предостави инвентар и да организира неизползваните от стопаните имоти да бъдат обработени. Вследствие на това необработваемите площи нарастват от 17,52% през 1911 г. на 23,37 % през 1916 г. Обработваемата земя е незначително увеличена само в най-запазените от войната Плевенски, Търновски и Шуменски окръг.

През 1917 г. Дирекцията на СГОП се опитва да подпомогне селското стопанство с работна ръка. От 12% до 16%, а в някои части и до 20% от войнишкия състав се пуска в отпуска през месеците на усилените кампанийни работи. Привличат се военнопленници, планинско население. В крайна сметка числеността на заетите в селското стопанство се увеличава от 100 000 души през 1917 г. на 150 000 души през 1918 г. Но загубата на работен добитък е огромна – 53% на говеда и 76% на коне. Изработват се наредби за използването на свободния войскови добитък, но те не могат да компенсират недостига. В селскостопанското производство са включени около 6000 работни двойки добитък при необходимост от 160 000 двойки. Въвеждат се трудови и продоволствени наряди. Въпреки взетите мерки работната ръка, работният добитък и инвентарът са крайно недостатъчни. В началото на 1917 г. в освободена Южна Добруджа *„наличната работна ръка възлиза на 1/5 от необходимата"*.

В областта на индустрията функциите на ЦК на СГОП се поемат от Главното интендантство. В края на 1915 г. 22 предприятия преустановяват дейност. През 1916 г. поради липсата на суровини, машини и пр. функционират от 55 – 67% от фабриките. Същата година Главното интендантство милитаризира 92 предприятия, предимно от текстилната и кожарската индустрия. В края на 1917 г. числеността на милитаризираните предприятия нараства на 141. Те предоставят част от продукцията си като наряди по посочени от Дирекцията на СГОП цени. По време на войната значително се интензифицира трудът в едрите предприятия. Вложените в тях капитали нараства 4,5 пъти, а на използваната двигателна сила 4 пъти. През 1916 – 1918 г. собствениците на големи фабрики си осигуряват от 40% до 60% печалби.

През 1916 г. ЦК на СГОП не успява да урегулира вътрешната и външната търговия. На вътрешния пазар безцеремонно се подвизават житари, мелничари, спекуланти и пр. През октомври 1916 г. се сключват неизгодни търговски спогодби с военните министерства на Германия и

Австро-Унгария. Изнасят се ценни селскостопански произведения, без да се осигурява съответния внос на крайно необходимите за българската индустрия суровини и машини. Причините за несправянето на ЦК на СГОП с поставените му задачи са няколко: постоянните борби между него и Министерския съвет, неподчинението на началниците на военно-инспекционните области в Македония, намеса на германските представители в София. През януари 1917 г. ЦК на СГОП прехвърля пълномощията си за прехрана на населението и армията на Главното тилово управление.

Дирекцията на СГОП претърпява големи неудачи и във вътрешната и външната търговия. Експлоатацията на жп линиите в новите земи от немските войски и подписаните с Германия и Австро-Унгария неравноправни търговски договори поставят България в неизгодно положение. В началото на 1918 г. Дирекцията прави безуспешен опит да се противопостави на германския произвол. Във вътрешната търговия безспорни господари са спекулантите. Почти всички мерки за въвеждане на нормирани цени се провалят, тъй като тези стоки веднага изчезват от пазара. Безсилна да се справи със спекулантите, Дирекцията на СГОП им определя печалба в размер на 50% – 60%. През 1918 г. увеличението на цените в България е 7,6 пъти срещу 5,1 в Италия, 3,9 във Франция, 2,7 в Англия.

През 1914 г. България получава от германския банков концерн „Дисконтогезелшафт" заем в размер на 500 млн. зл. лв. Тази сума, както и допълнително получения кредит от Германия, съгласно военната конвенция от 1915 г. се оказват недостатъчни за водене на войната. Налага се да се отпускат свръхсметни кредити, вследствие на което бюджетният дефицит от 140 млн. лв. през 1912 г. достига 994 млн. лв. през 1918 г. За финансиране на военните разходи започват да се печатат нови банкноти. Инфлацията се увеличава и през 1918 г. банковото обръщение нараства 10 пъти в сравнение с 1914 г.

През 1915 – 1918 г. се построяват общо 112 км нормални жп линии (Монтана – Берковица, Брусарци – Александрово, Радомир – Петрич) и 997 км теснолинейни линии. С цел увеличаване пропускателността се изграждат и 73 нови гари. Но подвижният парк – 238 локомотива, 285 пътнически и 4800 товарни вагона е недостатъчен за задоволяване нуждите на увеличения военен трафик. През 1915 – 1918 г., въпреки че пропътуваните километри годишно от локомотивите е увеличен 2 пъти, а от товарните вагони 6 пъти, БДЖ успява да удовлетвори само 1/3 от постъпилите заявки за превоз.

По време на Първата световна война на базата на забогатяване чрез закононарушения и спекулативни сделки се осъществява прегрупиране на капиталите. Появяват се нови индустриалци, търговци, акционери и

Пътнически влак по теснолинейката Гостивар – Охрид

банкери, сполучливо наречени „конюнктурна буржоазия". През 1917 г. са създадени 56 нови акционерни дружества, а през 1918 г. нови 69. В същото време неуспелите да се адаптират към военновременните условия индустриалци, търговци и банкери фалират. От войната икономически по-силен излиза спекулативният капитал.

Първите по-сериозни признаци на продоволствена криза се проявяват в края на 1915 – началото на 1916 г. През 1918 г. над 2 пъти намалява производството на зърнени храни, варива, картофи и зеленчуци и над 5 пъти на фуражи в сравнение с 1915 г. В Южна Добруджа спадът на зърнопроизводството е около 2 пъти. През 1917 г. за изхранване на армията и населението са необходими 160 000 тона месо, а са осигурени едва 60 000 тона. За да спаси обреченото на глад население, началникът на Македонската военноинспекционна област ген. Рачо Петров моли щаба на Действащата армия да му разреши да бъдат превозени от Пожаревацки окръг около 100 вагона зърнени храни.

Ограбването на България от Германия

По време на Първата световна война Германия нанася щети на българската икономика: по линията на неизпълнение на военната конвенция; грабежи на материални ценности, принадлежащи на българската армия; експлоатация на подземните богатства и железопътната мрежа на страната; неравноправната външна търговия и контрабанден износ на храни и суровини. Вместо с 4 дивизии, съгласно подписаната военна конвенция, България участва във войната с 15 дивизии, за издръжката на които е изразходвана допълнителна сума, възлизаща на 2,5 милиарда лв., равняващи се на 1,5 милиарда златни франка.

На 2 декември 1916 г. България, Германия, Австро-Унгария и Турция подписват в София споразумение за подялба на хранителните и нехранителните запаси на Северна Добруджа. С него зърнените храни се оставят на Трета българска армия, а впрегатният добитък и семената – на местното население. Петролните продукти в Констанца се разпределят ежемесечно както следва: за България 1000 т. бензин и 2500 петрол, за Турция – 825 т. бензин и 1550 т. петрол, за групата армии на Макензен – 460 т. бензин и 100 т. петрол.

До края на войната Германия експлоатира мина „Плакалница” (над с. Згориград, Врачанско), медната мина „Бор” в новите земи, хромова мина край Скопие и още 34 каменовъглени мини в Моравско, жп линията София – Ниш и телефонните и телеграфните линии в България. Общо превозените стоки от БДЖ по направлението Берлин – Истанбул и обратно възлизат на 62 млн. лв., а присвоената от Германия сума от нееквивалентната ѝ търговия с България е над 2,3 млн. марки. През 1915 – 1918 г. по данни на ген. Протогеров немската служба „Фелдпост” изнася годишно от България под формата на колети, без мита, от 1080 до 1800 вагона хранителни припаси.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Беров, Л. Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война (1912 – 1913 г.). – Ист. прегл., 1985, № 11.

История на Добруджа. Том 4. Велико Търново, 2007.

Кацаркова, В. Опити за държавно регулиране на икономиката на България през Първата световна война (1915–1918). – Военист. сб., 1968, № 6.

Панайотова, К. Към въпроса за стопанската политика на българските правителства по време на първата световна война (1915 – 1918). – Изв. Историческия музей – Велико Търново, 11, 1996.

Тодорова, Цв. Проблеми на индустриализацията на България (1912 – 1915). – Ист. прегл., 1982, № 1.

ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ 1919 – 1934 Г.

Людмил Йорданов Спасов

СЛЕДВОЕННАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА 1919 ‒ 1923 Г.

Икономически задължения и ограничения, наложени на България с Ньойския договор

По време на войните 1912 – 1918 г. са убити и ранени около 414 000 души. Други 100 000 души в края на Първата световна война попадат в плен. С подписания на 27 ноември 1919 г. Ньойски мирен договор на България са отнети 11 278 кв. км – 2566 кв. км са предадени на Югославия; 8712 кв. км са преотстъпени на съюзните сили победителки (Западна Тракия 6247 кв. км, придобити по българо-турския договор през 1915 г. 2212 кв. км и от Смолянския край 253 кв. км); Южна Добруджа – 7525 кв. км е предоставена на Румъния. През април 1920 г. на конференцията в Сан Ремо по силата на чл. 48 на Ньойския договор Западна Тракия е отстъпена на Гърция, като тя се задължава да осигури на България икономически излаз на Бяло море.

С мирния договор на България са наложени репарации в размер на 2250 млн. зл. фр. Сумата ще бъде изплатена в срок от 37 години на шест месечни вноски от по 67 млн. зл. фр. Заплащането трябва да започне на 1 юли 1920 г., като първите две вноски са с 2% лихва, а останалите с 5%. С чл. 127 на договора България се задължава в продължение на 5 години да доставя по 50 000 тона каменни въглища годишно на Югославия и 69 825 глави едър и дребен добитък на Югославия, Румъния и Гърция. За да се улесни изпълнението на поетите задължения, се предвижда след влизането в сила на договора в София да бъде изпратена Междусъюзническа репарационна комисия, състояща се *"от трима членове, назначени респективно от правителствата на Великобритания, Франция и Италия"*. В нея България ще бъде представена от комисар, който ще е без право на глас.

С Ньойския договор се предвижда Репарационната комисия в София да предлага на Комисията по Репарациите, учредена на базата на подписания с Германия мирен договор (28 юни 1919 г.), *"намаление на едно от плащанията, които има да извършва България, било отлагането на това плащане, било намалението на общата сума, дължима от България"*. Чрез гласуване по висшегласие посочената Комисия по Репарациите ще има право да намалява или отлага изплащането на българския дълг (чл. 122).

На България са наложени и тежки финансови ограничения. До 1 май 1921 г. българското правителство не може да изнася злато или да разполага с него без предварително разрешение на Междусъюзническата репарационна комисия. България се задължава да поеме разходите за издръжката на съюзническите окупационни войски и част от външния отомански държавен дълг преди войната, да се откаже от всички изгоди, произтичащи от сключените през 1918 г. Брест-Литовски и Букурещки договор и допълнителните протоколи и конвенции. Ньойският договор потвърждава задълженията на България по изплащането на външните държавни заеми от 1892 г., 1902 г., 1904 г. и 1907 г. Съгласно чл. 177 параграф „д" на договора българската държава трябва да заплати реквизираното по време на войната сръбско имущество и да върне изнесените от Сърбия идентифицирани вещи. През есента на 1923 г. в София е подписано споразумение, с което България се задължава да плати на Югославия 300 млн. лв. за реквизиции – 150 млн. лв. в твърда валута, 75 млн. лв. в каменни въглища, 45 млн. лв. – в царевица и 30 млн. лв. – в пшеница.

Ньойският договор не отменя българските плащания по получения през 1914 г. от Германия заем. Предвижда се те да стават под контрола на Комисията по Репарациите, респективно на Междусъюзническата репарационна комисия в София. Държавите, които придобиват български територии, поемат част от българските държавни дългове до 11 октомври 1915 г., както и част от поетия от България отомански външен държавен дълг.

С икономическите клаузи на Ньойския договор е накърнен стопанският суверинитет на страната. България няма право да забранява или ограничава вноса на стоки на българска територия от страна на съюзните и сдружените държави, да ги подлага на такси, налози, вътрешни данъци и пр. Тя не може да контролира и българския износ, предназначен за тях. Отнета е и възможността за независима уредба на мореплаването. В българските териториални води параходите на съюзните и сдружените държави ще бъдат третирани по клаузата на най-облагодетелстваната нация.

Криза в селското стопанство

Основната част от загиналите и пленниците са селскостопански производители на трудоспособна възраст. Тежък удар за развитието на българското земеделие е и загубата на Южна Добруджа. Макар да съставлява 8% от територията на България, в нея са съсредоточени 13%

от обработваемите площи на страната и 63% от капиталистическите земеделски стопанства. До войните Южна Добруджа осигурява около 20 – 25 % от износа на зърнени храни.

В резултат на масовите реквизиции в годините на Първата световна война скотовъдният фонд и селскостопанските коли намаляват с около 25%. Поради недостиг на работна ръка, земеделски инвентар, отнемането на Южна Добруджа и неблагоприятните климатични условия рязко спадат добивите от пшеница, ръж, царевица. През 1919 г., преди подписването на Ньойския договор, се налага да се внасе брашно от САЩ срещу половината от златната наличност на страната.

За разлика от зърнодобива, производството на технически култури е бързо възстановено. Делът на посевите с тютюн нараства 6 пъти, а на произведеното количество с около 5,5 пъти. Бързо се развива производството на захарно цвекло, слънчогледово семе и пр. Успехите в областта на индустриалните култури не могат да компенсират загубите в зърнопроизводството, тъй като техническите култури заемат нищожна част от обработваемите земи в страната.

Възстановяване на индустрията

Неблагоприятното отражение на войната върху българската индустрия, произтичащо от пасивния външнотърговски баланс, липсата на валута, вноса на машини, суровини и пр., е краткотрайно. Изчерпването на промишлените стоки по време на войната е причина за бързото оживление на индустрията. През 1921 г. довоенното равнище е достигнато и надминато. В сравнение с 1912 г. броят на насърчаваните индустриални предприятия е увеличен с 45%, на двигателната им сила с 82%, на работниците с 62%, на производството им с 68%, на употребяваните суровини – 41%. Но поради липсата на вносни суровини и резервни части се налага редица предприятия да не работят от един до пет месеца в годината, а други изцяло да преустановят дейност.

През 1921 г. индустриалните предприятия в България са 1544. Под довоенното равнище остават текстилната, кожарската, електрическата и металообработващата индустрия, а хранителновкусовата, каменовъглената, полиграфическата – значително го надминават. Делът на хранителновкусовата индустрия възлиза на около 52% от общия обем на промишленото производство. На второ място е тютюневата с 21%, на трето текстилната с 6,8% и т. н.

Капиталовложенията в промишлеността рязко се увеличават. До 1909 г., за 31 години, в индустрията са вложени 81 млн. златни лева, докато за четири години, от 1919 до 1922 г., размерът на капиталовложенията е 53,3 млн. златни лева. В сравнение с 1909 г. през 1921 г. в насърчаваната индустрия чуждият капитал се увеличава с 4,7%. От европейските държави на първо място по вложения на капитали е Белгия – 38,8%, следвана от Франция – 21,3%, Чехословакия – 19,7%, Унгария – 3,5% и т. н. Появяват се и първите големи монополистически обединения – "Сдружение на експортьорите и фабрикантите на тютюн в България", "Дружество на оризарите", Захарен картел, Картел на печатниците от големите градове и др.

Развитие на търговията, банковото дело. Държавни финанси

След войните цените на стоките от първа необходимост се повишават в сравнение с довоенния период 30 – 40 пъти. Най-голямо е увеличението на цените на облеклото, отоплителните материали и сравнително по-малко на хранителните продукти (те се колебаят в зависимост от реколтата). Характерна черта на следвоенната вътрешна търговия е засилената роля на държавата, осъществявана чрез Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост и кооперациите (въвеждат се нормирани цени, определя се размерът на печалбата и пр.). Почти всички селски кооперации се занимават с търговия.

През 1919 г. вносът в сравнение с 1911 г. намалява 7 пъти, а износът 52 пъти. Външнотърговският баланс е пасивен. За периода от 1919 до 1924 г. дефицитът възлиза на около 205 706 000 златни лева. Основните пера на българския износ – зърнени храни, яйца, брашно и пр. не успяват да възстановят довоенното си равнище. Като пръв износен артикул се налага тютюнът. С най-голям дял във външнотърговския оборот на България са Германия, Италия, Англия, Австрия. Турция и Белгия, които са основни пазари за българските стоки до войните, остават на седмо и осмо място.

Значителни промени настъпват и в развитието на банковото дело. Засилва се ролята на частните банки и банките с чужди капитали. Натрупаният по време на войните със спекулативна дейност капитал и увеличеният внос на чужди капитали обуславят разширяването дейността на старите банки и създаването на нови. Възникват 13 акционерни банки с чужди капитали, по-известни от които са: Итало-българска търговска банка (1919г.), Франко-белгийска банка (1920 г.), Пражка кредитна банка (1922 г.). Българската търговска банка увеличава капитала си на 36,6 млн. лева, като 1/3 от него е на Банк дьо Пари. Наред със старите – Българска генерална банка, Балканска банка и Кредитна банка, тези банки започват да играят решаваща роля в стопанския живот на страната. Те се превръщат в центрове на възникналия в резултат на срастването на банковия с индустриалния капитал финансов капитал. С тяхно участие са формирани 7 големи финансови групи. Първата е на Балканска банка с 25 индустриални предприятия, Българска генерална банка с 19 предприятия, Итало-българска банка с 16 предприятия и пр. БНБ кредитира главно държавата, общините, окръзите, а БЗБ и БЗКБ – кооперациите и селските стопани. Към 1923 г. в страната действат 35 застрахователни дружества. В сравнение с довоенния период числеността им се увеличава 2,7 пъти.

В годините на следвоенната криза държавните финанси са силно дестабилизирани. Нарастването на приходите в бюджета изпреварва увеличаването на разходната му част и въпреки това той си остава небалансиран и ежегодно се приключва с бюджетни дефицити. Причините за това са големите разходи за издръжка на съглашенските окупационни войски, на репарационната и на военноконтролната комисия, за обезщетения по рекламации на съглашенските поданици, за арбитраж, за отстъпването на каменни въглища на Югославия и добитък на Югославия, Гърция и Румъния, и др. Отделените за тази цел суми възлизат на 112 456 247 зл. франка. Към май 1920 г. задълженията на страната по наложените ѝ репарации с Ньойския договор и довоенните дългове възлизат на 22 милиарда лева. Компенсирането на бюджетните дефицити с нови банкови емисии увеличава дълга на държавата към БНБ от 881 млн. лева през 1918 г. на 3624 млн. лв. през 1921 г. Банковото обръщение нараства с около 23 пъти в сравнение с 1914 г., но това се дължи на силното обезценяване на българския лев. В навечерието на Балканските войни 1 швейцарски франк е равен на 1 лев, а през 1922 г. струва 28,46 лева.

Състояние на железопътния и морския транспорт

След войната железопътният транспорт се оказва разстроен. В резултат на ускорено амортизиране към средата на 1919 г. от всичко 540 локомотива 37 – 40% са годни за експлоатация, а от вагонния парк – 58%. Поради окаяното финансово състояние на държавата не е възможно да бъде доставен своевременно подвижен състав. На много места железопътните линии са задръстени от негодни локомотиви и разрушени вагони и поддръжката им е затруднена. През 1919 – 1923 г. поради задължаването на България с Ньойския договор да доставя каменни въглища на Югославия рязко се влошава качеството на използваните от БДЖ въглища. Преди войната маршрутът София – Плевен и обратно се изминава от локомотив тип „900” с 12 тона въглища, а след 1919 г. с 18

Пристанище Созопол

тона. Условията на труд в най-голямото държавно предприятие – БДЖ драстично се влошават. Ниските заплати и високите цени на стоките от първа необходимост са сред най-важните причини за железничарската стачка в България декември 1919 – февруари 1920 г.

През април 1920 г. е приет Закон за местните железници. С него се разрешава да се строят и експлоатират жп линии от общини, окръжни съвети и частни лица. През 1923 г. чрез използване на отряди на трудовата повинност, на ниско платен труд на руски белоемигранти и пр. е завършен участъкът Аледсандрово – Видин. Същата година се проектира разширяване на железопътната мрежа. Предвижда се изграждането на линиите Левски – Ловеч, Дъбово – Сливен, Раковски – Момчилград и пр. Целта е чрез увеличаването ѝ българските железопътни линии да бъдат свързани с румънските, гръцките и югославските извън международната линия Виена – Цариград.

След Първата световна война българският търговски флот понася тежки загуби. През 1920 г. при сблъсък с руския кораб „Кронщад" край Кримския полуостров потъва корабът „Борис". По-късно същата участ сполетява в Мраморно море и кораба „Варна", а корабите „Кирил" и „София" излизат от експлоатация и са продадени.

През 1921 г. се пристъпва към укрепване на морското крайбрежие, разширяване на страрите и построяване на нови пристанища. Всички пристанища са обявени за държавна собственост. Отпуснати са 70 млн. лв. за разширяване на пристанищата Варна и Бургас и 25 млн. лв. за изграждане на малки пристанища на Черно море.

СТОПАНСКАТА ПОЛИТИКА НА БЗНС 1919 ‒ 1923 Г.

Към 31 декември 1920 г. населението на България е 4 846 971 души. В 5567 села живеят 3 880 971 души, а в 92 града – 966 375 души. От гражданите 106 755 души, предимно от малките градове, са земеделци, а препитаващото се от земеделие градско население е 184 614 души. Александър Стамболийски и неговите съратници си поставят за задача да въведат стопански реформи, с които да се установи един по-справедлив общественополитически и производствено-икономически ред в страната.

Създаване и дейност на Консорциума за търговия със зърнени храни

По време на колационното управление на Стамболийски е приет Закон за търговия със зърнени храни и произведенията от тях (ноември 1919 г.). Изграден е Консорциум с участието на трите големи банки: Българска народна банка (БНБ), Българска земеделска банка (БЗБ) и Българска централна кооперативна банка (БЦКБ), начело с Управителен съвет и директор, назначен от Министерския съвет. Оборотният капитал на Консорциума от около 200 млн. лв. се отпуска от БНБ при 6% лихва. С помощта на търговско-индустриалните камари и стоковите борси се създават агентства в страната.

Консорциумът плаща мита в пълен размер, но се освобождава от данък занятие и данък доходи. Предвижда се загубите на Консорциума да са за сметка на държавния бюджет, а печалбата да се разпределя 10% за банките и 90% за "Фонд засилване и насърчаване на земеделското производство", създаден към Министерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ). Придобитата чужда валута по определен курс се предоставя на БНБ. Чрез Консорциума правителството поставя търговията със зърнени храни под държавен контрол. До края на управлението на БЗНС развитието на Консорциума протича през три фази. През първата, от ноември 1919 г. до приемането на Закона за изменение и допълнение на закона на търговията със зърнени храни – юли 1920 г., той функционира като държавен институт. През втората фаза, от юли 1920 г. до август 1921 г., действа като държавно-кооперативен институт, защото Законът за търговията със зърнени храни е отменен под натиска на Междусъюзническата репарационна комисия. През третата фаза, продължила до края на управлението на БЗНС, функционира като кооперативен институт. Към началото на 1921 г. от около 2000 земеделски кооперации в системата на Консорциума половината са организирани от земеделското правителство. През първата година на прилагането на Закона за търговия със зърнени храни държавата реализира печалба от 153 млн. лв., а през втората по-неплодородна година – от 120 млн. лв.

Трудовата повиност

Друг възлов акт на БЗНС в стопанската област е Законът за трудовата повинност. Той е приет на 28 май 1920 г., по време на самостоятелното управление на БЗНС. На задължителна трудова повинност се подлагат всички младежи, навършили 20 години, за срок от 16 месеца, а девойките, навършили 16 години – за срок от 8 месеца. Освен редовна, се въвежда и временна трудова повинност от 6 дни до 4 седмици за мъже от 20 до 50 години. Предвижда се тя да се прилага при екстремни обстоятелства – природни бедствия, голямо плодородие и пр. С въвеждането на трудовата повинност се преследват не само стопански, но и възпитателни цели – да се научат младежите и девойките на общественополезен труд. В закона важно място се отделя на повишаване на квалификацията на младежите и девойките

ТРУДЪ ЗА БЪЛГАРИЯ

трудова повинността
до 10 VI 1921
София

Отбиване на трудова повинност в София, 1921 г.

– 3 месеца от определените им срокове за редовна трудова повинност се отделят за общообразователна и професионална подготовка.

Във връзка с прилагането на Закона към Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството е създадена Главна дирекция на трудовата повинност, начело с директор назначен от правителството. Тя се състои от Централно управление с три отдела – административен, технически, стопански и окръжни трудови бюра. С Правилник за устройството на службата на трудовата повинност територията на България е разделена на 8 производителни области, съответстващи на 8-те дивизионни области. За отклоняващите се от изпълнение на задълженията по Закона за трудовата повинност, за саботьорски действия от страна на длъжностни лица и пр. се предвиждат наказателни санкции от 6 месеца до 3 години затвор и глоби от 5000 до 10 000 лв. В първата временна повинност (за срок от 10 дни), проведена от 1 октомври 1920 г. до 15 март 1921 г., участват 774 000 души. Построени са 196 км нови шосета, 435 км междуселски пътища, 640 моста и т. н. Първият редовен трудов набор е свикан през април 1921 г. От подлежащите на редовна повинност 47 396 души в трудовите отряди са призовани 10 500. Те работят на 73 обекта, по-важни от които са шосетата Шумен – Преслав, София – Брезник, Карлово – Клисура – Пирдоп, железопътните линии Септември – Велинград, Казанлък – Тулово, горското стопанство Юндола и т. н.

През октомври 1921 г. под натиска на Междусъюзническата военноконтролна комисия е приет Закон за изменение и допълнение на Закона за трудовата повинност. С него срокът на редовната повинност се намалява на 8 месеца за младежите и на 4 за девойките и се разрешава откупуването – до 20% от подлежащите при редовната трудова повинност и до 30% при временната. След вотирането на Закона три отдела на Централното управление са премахнати. Техните функции са поети от Постоянен трудов съвет, състоящ се от главен директор и трима членове. Ликвидирани са и производителните области. По места организирането на трудовата повинност се предоставя на окръжните трудови бюра и окръжните трудови съвети.

Аграрна реформа. Стимулиране на кооперативната форма на стопанисване

В областта на аграрните отношения главната цел на самостоятелното земеделско правителство е осъществяването на реформа въз основа на принципа на трудовата собственост. Приети са два важни законодателни акта: Закон за увеличаване размера на държавните земи (30 юни 1920 г.) и Закон за трудовата поземлена собственост (25 април 1921 г.). С първия закон се отчуждават всички необработвани от притежателите им ниви и ливади над 300 дка (30 хектара), и гори и пасбища за полските райони над 200 дка (20 хектара), а за планинските над 500 дка (50 хектара). Предвижда се отчуждените земи да се изплащат от БЗБ.

Според Закона за трудовата поземлена собственост максималният размер на обработваната земя се определя на 300 дка (30 хектара), като количеството на земята се поставя в зависимост от броя на членовете на семейството. С отнетите държавни, църковни и частни земи и земите на БНБ и БЗБ се формира държавен поземлен фонд за оземляването на малоимотни и безимотни селяни и на бежанци от Македония, Тракия и Добруджа. Селяните, получили земя, я заплащат на средна пазарна цена, като част от стойността ѝ се предоставя на поземления фонд. Оземлените селяни и бежанци нямат право да продават получената земя в срок от 20 години.

До края на 1923 г. иззетите и включени в държавния поземлен фонд земи са 816 521 дка (81 652 хектара), от които 489 824 дка (48 982 хектара) – 60% са частни. Засегнати са 1707 собственици, от които 317 души са със земя над 600 дка (60 хектара). От тях са отнети общо 343 693 дка (34 369 хектара) – 70,66%. До 9 юни 1923 г. признати за оземляване са 79 527 души, но земя е раздадена на 18 265 души (23%). От имащите право за оземляване с нотариални актове са снабдени едва 265 души (0,0033%). Социалноикономическият ефект от аграрната реформа е нищожен, но политикопопулисткият е огромен. С нея се вземат земи от богатите и се раздават на бедните.

През декември 1920 г. е гласуван Закон за подобрение, засилване и насърчаване на земеделското производство и опазване на полските имоти. В областта на селското стопанство той е повторение на Закона за насърчаване на местната индустрия. С него се поставя началото на целенасочена аграрна политика, имаща за цел рационализирането и модернизирането на селскостопанското производство. Предвиждат се облекчения за кооперации и стопани, които използват селскостопански машини и торове, нови сортове семена, отглеждат лозя, овощни насаждения, тютюн, влакнодайни и маслодайни растения, въвеждат нови по-високопроизводителни начини на работа в скотовъдството. Те ползват безплатни агрономически и ветеринарно-медицински услуги, получават до 30% парична помощ от стойността на своите стопанства, освобождават се от данъци за срок от 5 до 10 години, ползват намалени такси за превози по БДЖ. Със Закона не се стимулира частната собственост въобще, а кооперативната форма на стопанисване, като средство за защита на дребните и средните собственици.

Създаване на водни синдикати и Горски кооперативен съюз

На 6 октомври 1920 г. е приет Закон за водните синдикати. Той е взаимстван от пруското законодателство. На водните синдикати (сдружения, състоящи се най-малко от 5 души) се възлага изпълнението на Обща държавна програма за ефективно използване на водите. В нея като основни задачи са изведени: изграждане на язовири по поречията на реките Тунджа, Арда, Места, Струма, Искър, Огоста, Янтра, Вит, Осъм и др., създаване на единна електрическа мрежа, укрепване брега на река Дунав, превръщане на Марица в плавателна река, изграждане на напоителни системи, пресушаване на блата и т. н. Предвижда се освобождаване на синдикатите от мито за внос на машини и инсталации, от данък сгради и данък занятие, безплатно ползване на строителни материали от общински и държавни землища и гори, безвъзмездна помощ от държавата и пр. Още преди влизането на Закона в сила в Чепеларе, Кричим, Сливен, Севлиево, Ловеч и др. възникват синдикати за производство на електричество, отводняване и напояване. Сред тях най-значим е синдикатът “Въча”, изграден в Кричим.

При управлението на БЗНС е въведено ограничение в правото на собственост на гори. Със Закона за горите (април 1922 г.) в полските райони се допуска да се притежават до 200 дка, а в планинските до 500 дка. Непосредствено преди внасянето на законопроекта в Народното събрание е учреден Горски кооперативен съюз, със задача да работи за реформиране на горското стопанство на базата на трудовия принцип и кооперативизма.

Реформиране на данъчната и кредитната система. Стимулиране на занаятчийското и индустриалното производство

Правителството на Стамболийски въвежда нова данъчна система. То се стреми да стабилизира държавните финанси чрез прехвърляне на данъчните тежести върху едрата буржоазия и да насочи натрупаните през войните капитали от непроизводителната към производителната сфера. През 1920 г. XIX ОНС одобрява два закона – за данъка върху общия доход (22 юни) и за данъка върху дружествата (6 юли). С прилагането на първия Закон се премахват данък беглик и поземленият данък. С него необлагаемият минимум е определен на 3000 лв. годишен доход за сам човек и 5000 лв. за средно голямо семейство. Доходите над тези суми се разпределят в 18 групи, като се облагат от 2% до 20 000 лв. (по-късно до 15 000 лв.), до 35% – над 2 млн. лв. С втория Закон се обособяват три категории данъчно задължени дружества. Първата група – банкерските, търговските и застрахователните дружества се облагат от 10% до 25%, втората – производителните кооперации и дружества – от 8% до 20%, а третата, покровителстваните дружества и кооперации – от 6% до 16%.

За улесняване кредитирането на селските стопани са направени значими изменения и допълнения в закона за БЗБ (декември 1920 г.). На банката се разрешава да отпуска кредити без поръчители срещу залог за мелиоративни цели, за създаване на кооперации, за развитие на земеделската индустрия. Позволява ѝ се да регулира цените на селскостопанските произведения, като се намесва на вътрешния пазар. С въведените промени всички земеделски кредити се прехвърлят от БЦКБ към БЗБ. По този начин земеделските кооперации минават под контрола на правителството на БЗНС, тъй като с промените в закона БЗБ е поставена под ръководството на Министерството на земеделието и държавните имоти. На 28 декември 1921 г. е приет Закон за основаване на Интернационална банка. Тя е получастна, полудържавна и с нея се цели да бъдат привлечени чужди капитали. Създаването ѝ не оправдава очакванията на земеделското правителство. През пролетта на 1922 г. в парламента е гласуван Закон за изменение и допълнение на закона за БНБ. Разкрива се отделение за кооперативен кредит.

Чрез данъчната си политика Стамболийски принуждава значителна част от спекулативния капитал да се прехвърли от банковото дело и търговията в индустрията. Земеделското правителство подсилва интереса към индустриалното производство и чрез неколкократното продължаване на Закона за насърчаване на местната индустрия от 1909 г., както и със значителното повишаване на вносните мита – през април 1922 г. и март 1923 г. правителството на Стамболийски отделя специално внимание и на развитието на занаятите. Вотиран е Закон за изменение и допълнение на Закона за организиране и подпомагане на занаятите (1921 г.). С него се утвърждава нова структура на занаятчийското производство и се стимулира изграждането на занаятчийски кооперации.

Социални реформи

Земеделското правителство прокарва в парламента Законопроект за отчуждаване на здания за държавна, общинска и окръжна нужда, наречен от Стамболийски *“вторият велик земеделски закон”* (първият е за трудовата повинност). Предвижда се отчуждените имоти да се заплащат в срок от 6 месеца в размер не по-голям от данъчната оценка за 1919 – 1920 г. На собствениците, засегнати от закона, се предоставя възможност да обжалват постановлението на Министерския съвет пред Върховния административен съд. В Закона изрично се оказва, че сградите, предназначени за жилища, за обществени, благотворителни и учебни цели, за партийни клубове, за седалища на фондове и кооперации, не подлежат на отчуждаване. Недостатъчно радикален Законът се оказва лесно преодолимо препятствие. Потърпевши са главно собственици на сгради в София и на кръчми в селата. През 1921 г. се подготвя и внася в парламента Законопроект за ограничаване на алкохолизма. Поради съпротива на буржоазните партии и дейци от земеделската парламентарна група законопроектът не прераства в закон.

През ноември 1920 г. без усложнения е гласуван Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им. Във връзка с приложението му се създават Бюро за настаняване на бежанците към Министерския съвет и околийски комисии по места. На българските бежанци от Македония, Западна Тракия, Западните покрайнини и Добруджа (изключват се руските белоемигранти и бежанците от Източна Тракия) се предоставя възможност да получат до 50 дка земя за обработка в полските райони, до 80 дка в полупланинските и до 120 дка в планинските. Получената земя се освобождава от данъци за срок от 5 години, а срокът за заплащането ѝ с определена лихва е 20 години. На БЗБ се разрешава да отпуска заем на бежанците до 20 000 лв. за закупуване на инвентар, добитък и пр.

През 1921 – 1922 г. Министерството на търговията, промишлеността и труда се опитва да реши проблема за обществените осигуровки. Внесеният законопроект като допълнение към Закона за осигуряване на работниците в случай на злополука и болест от 1918 г. е непълен и пропада. Против него се обявяват не само буржоазните, но и комунистическите депутати.

Професионалното и специалното образование. Откриване на Ветеринарен и Агрономически факултет в Софийския университет и Висши училища в София и Варна

Даването на предимство на професионалното пред общото образование е един от най-важните моменти в образователната политика на правителството на Стамболийски. През 1921 г. с направените изменения на Закона за народната просвета ясно са разграничени професионалните от средните специални училища. В него са посочени 16 вида професионални ущилища – земеделски, рибарски, занаятчийско-железарски, килимарски, грънчарски, копринено-тъкачни, девически стопански, кожарски, обущарски, шивашки, печатарски, търговски, столарски, домостроителни, каменоделни и кошничарски.

След войната, в условията на стопанска криза, интересът към професионалните и средните специални училища се засилва. Професионалните училища нарастват от 85 със 7425 ученици през 1920 – 1921 г. на 127 с 10 223 ученици през 1922 – 1923 г., а средните специални от 42 с 4509 ученици на 51 с 6177 ученици. В Габровското железарско училище за 30 места кандидатстват над 200 души, а в Садовското земеделско училище за 32 места – 407 души. Съгласно Закона от 1921 г. завършилите професионални училища могат да продължат образованието си в съответните средни специални училища и в друг вид училища след полагане изпит върху предметите, които не са изучавали. С цел унифициране на учебните планове и учебните програми към МНП се създава Съвет по професионалното образование. В него са включени представители на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, Министерството на търговията, промишлеността и труда, Министерството на земеделието и държавните имоти, на търговско-индустриалните камари и на колегията на професионалните и средните специални училища.

На 5 юли 1920 г. по инициатива на проф С. С. Бобчев и руския белоемигрант проф. Богоевси в София е основан като частно висше учебно заведение Балкански близкоизточен институт, наречен през 1924 г. „Свободен университет за политически и социални науки" (днес УНСС). Той се състои от три отдела: дипломатическо-консулски, адмистративно-финансов и търговско-стопански. През учебната 1922 – 1923 г. в тях се обучават 1646 студенти. В началото на октомври 1921 г. по настояване на Варненската търговско-индустриална камара и на Варненското средно търговско училище във Варна е открито Висше търговско училище, наречено Търговска академия. Задачата на училището е да подготвя за потребностите на страната стопански кадри с по-високо образование. През 1922 – 1923 г. във варненското Висше търговско училище се обучават 252 студенти.

По време на управлението на БЗНС в Софийския университет се откриват Ветеринарен и Агрономически факултет. Въпреки избухналата през 1922 г. университетска криза и изострянето на отношенията на земеделското правителство със Светия синод заради предоставянето

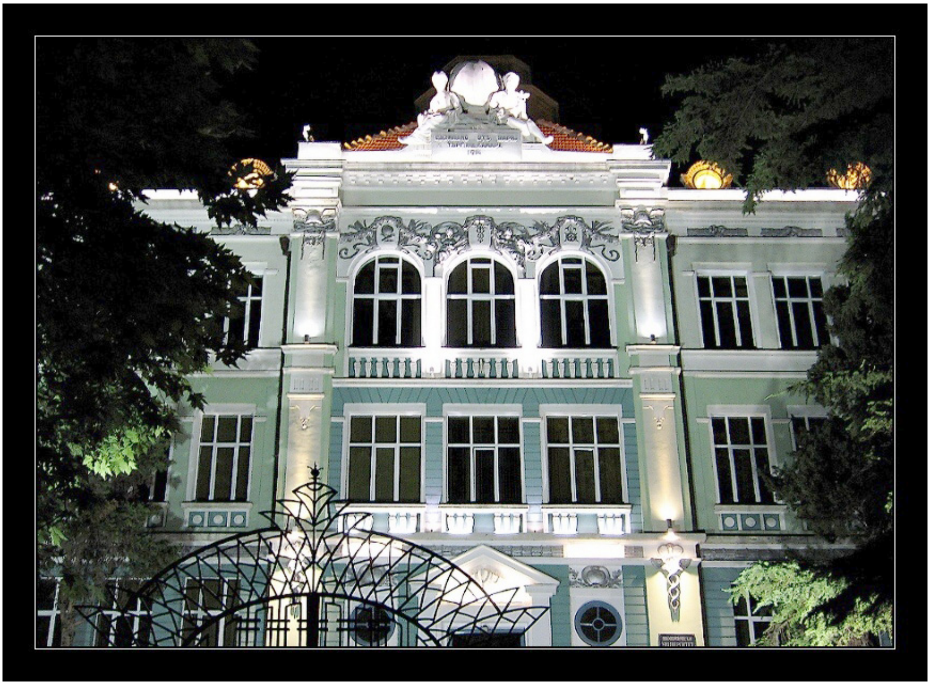

Сградата на варненското Висше търговско училище

сградата на Семинарията на Агрономически факултет, при управлението на Стамболийски е направена важна стъпка за задоволяване нуждите на селското стопанство със специалисти висшисти. Нерешен остава въпросът за разкриването на Висше техническо училище.

Споразумението с Репарационната комисия

Като комисар по репарациите при Междусъюзническата репарационна комисия Р. Даскалов провежда твърд курс на неостъпчивост спрямо нейните представители в България. През март 1922 г. отношенията между него и Комисията рязко се изострят и той е принуден да се оттегли от комисарския пост. С разрешаването на репарационния въпрос се заема лично Стамболийски. В трудните преговори за отсрочване на репарациите участват още финансовият министър М. Турлаков и П. Д. Петков. След едногодишни напрегнати преговори с Междусъюзническата комисия на 16 март 1923 г. Стамболийски подписва протокол за разсрочване изплащането на репарационния дълг. Определената от Ньойския договор сума от 2250 млн. златни франка се разделя на част А – 550 млн. франка, които трябва да се изплащат на 6-месечни вноски с 5% лихва в продължение на 60 години (до 1983 г.) и част Б от 1700 млн. франка, сума, която до започването на плащането ѝ – 1 април 1953 г. остава без лихва. С подписания протокол на България се предоставя частичен мораториум с малки платежи в началото – 5 000 000 зл. франка годишна вноска, която постепенно се увеличава, докато през 1934 г. достигне пълния си размер, възлизащ на 43 390 000 златни франка. Изплащането се гарантира с приходи от митницата.

⁂ ⁂ ⁂

Стамболийски се опитва да изведе страната от кризата чрез активната намеса на държавата в стопанския живот и налагане на производствено-икономически модел, утвърждаващ трудовата частна собственост и кооперациите. На 13 май 1923 г. на митинг в Хасково той заявява: *"Ще видите всички капитали и капиталистически предприятия в ръцете на кооперативния народ… Ние сме против капитализма. Макар и Европа да се сърди на това, но ние казваме: нашата страна е дребностопанска, ние искаме у нас свободен труд."*

ОСОБЕНОСТИ И ПОКАЗАТЕЛИ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СТАБИЛИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ

През 1923 – 1924 г. икономическият хаос и социалните конфликти в главните капиталистически страни са преодолени. В тези държави прокламираната от Коминтерна идея за *"световна социалистическа революция"* загубва значение. В България началото на икономическата стабилизация е съпроводено от конфликти (две въстания през 1923 г., извънредно законодателство през 1924 г., атентата през 1925 г.), придобиващи измеренията на гражданска война. Политическата обстановка в страната се нормализира при управлението на Ляпчевото правителство (януари 1926 г. – юни 1931 г.).

В селското стопанство

В България стабилизацията не следва познатата за големите европейски държави схема, при която водеща е индустрията. У нас тя се обуславя от подема на селското стопанство. През 1926 г. в селата живеят 4 348 610 д., а в градовете 1 130 131 д. От активното население, възлизащо на 3 079 596 д. – 2 464 421 (80,02%) са земеделски стопани, 270 748 д. (8,79%) са занаятчии и индустриалци, 84 173 д. (2,73%) са заети в търговията, банковото дело и кредита, 40 491 д. (1,32%) в съобщенията и транспорта, 30 175 д. (0,98%) в администрацията и свободни професии и пр.

След войните България е изправена пред сложни стопански проблеми, произтичащи от загубата на територия и население и наложените тежки финансови и репарационни задължения. Налага се незабавно да се пристъпи към преструктуриране на селскостопанското производство от екстензивни към интензивни технически култури. През 1926 – 1930 г. засетите площи и добивите от индустриални култури са увеличени 5 – 6 пъти спрямо довоенните години. При отглеждането на тютюн това увеличение е 4 пъти, на захарно цвекло 6,5. Внушителен е и размерът на засетите площи със слънчоглед, култура почти непозната до войните. Разширяват се и посевите с фуражни култури. В подем е и скотовъдството. Най-важната последица от започналата трансформация в селското стопанство е, че с увеличаването на относителния дял на технически култури се засилва стоковостта на селскостопанската продукция.

През 1925 – 1929 г. физическият обем на земеделското производство не само достига, но и надминава довоенните си нива. При база на произведената продукция за 1908 – 1912 г. 100, през 1925 г. тя е съответно 106, през 1926 г. 101, през 1927 г. 100, през 1928 г. 112, през 1929 г. 108. Обемът на обработваемата земя е увеличен с 5%, а на произведената селскостопанска продукция със 17% вследствие на засиленото отглеждане на интензивни култури. В същото време производството на зърнени храни нараства едва с 6%, т. е. то е под средния ръст на увеличаване на селскостопанското производство. Независимо от това и по време на икономическата стабилизация зърнодобивът запазва позицията си на основен клон на селското стопанство. Зърнените храни обхващат 70% от обработваемите площи и произведената селскостопанска продукция. Това се дължи на раздробеността на селскостопанската собственост. Дребните и средните собственици, като основни производители на селскостопанската продукция, си поставят за цел да задоволят преди всичко собствените си потребности.

По време на икономическата стабилизация нарастването на селскостопанското производство е обусловено от увеличение на цените на растителни и животински продукти. При база 100 за 1914 г. общият индекс на цените за всички селскостопански стоки през 1926 г. е 114, през 1927 г. 116, през 1928 г. 126, през 1929 г. 134. В резултат от повишаване на доходите на селскостопанските производители и подобряване на икономическата конюнктура в страната се разширява използването на селскостопанска техника, химически препарати, подобрени сортове семена. Постиженията в тази насока обаче са далеч от изискванията на модерните земеделски стопанства с рационализирано производство.

Индустрия

През 1924 – 1929 г. във възход е и българската индустрия. Оживлението в нея се проявява в три насоки – значителни капиталовложения; увеличено производство и реализиране на висока норма на печалба. По време на икономическата стабилизация вложените в индустрията капитали са почти два пъти повече в сравнение с петилетието до Балканските войни. Само през 1927 – 1929 г. капиталовложенията възлизат на 986 482 000 лв. Чуждият капитал притежава монополно положение в производството на захар, където водеща роля принадлежи на френския и чешкия капитал. Значителен е и неговият относителен дял в пивоварните в София, Шумен и Пловдив; в манипулацията на тютюн, производството на кибрит, хартия, взривни материали, цимент, добива на морска сол, оловни и други руди. Браншовете със скромно чуждо присъствие са металната промишленост, добивът на каменни въглища, производството на спирт, текстилът и пр.

Ускорява се процесът на концентрация на индустриалния капитал. Но възникналите монополни обединения са на картелно ниво, т. е. на равнище споразумения за установяване на монополни цени на пазара. В България с успех действат споменатият захарен картел на 5-те захарни фабрики и свързаният с него “Консорциум на спиртната индустрия”, картелът на рафинериите за растителни масла, биреният картел, картелът на сапунените фабрики, картелът на пасматерийните фабрики и др., общо 15 повече или по-малко трайни обединения. Те обхващат около 1/5 от стойността на промишлената продукция и капиталовложения в наблюдаваната индустрия.

През 1925 – 1929 г. увеличението на промишлената продукция е *“около два пъти”* спрямо равнището от 1924 г. Вследствие на засиленото отглеждане на индустриални култури се увеличава манипулацията на тютюн, производството на цигари, захар, растителни масла. Едновременно с това нараства използването и на суровини, употребявани до войните, и на тази основа разширяват дейността си кожухарската, дърводелската, керамичната, фаянсовата и циментената индустрия. В подем са добивът на каменни въглища, нараснал 5 пъти в сравнение с довоенния период, и производството на електроенергия, увеличението при което е 7 пъти.

През разглеждания период, в резултат на последователно провеждана политика на *“свръх индустриален протекционизъм”*, в страната се създава пазар, осигуряващ висока норма на печалба. Така например чистата годишна печалба на 5-те захарни фабрики възлиза на 20 000 000, а дивидентите на някои от тези фабрики достигат 105%. През 1924 – 1929 г. българската индустрия успява да завладее 2/3 от вътрешния пазар. Отделни производства (на захар, алкохол, цигари, растителни масла и др.) напълно задоволяват вътрешния пазар. Други традиционно силни браншове, като вълненотекстилния, мелничарски и пр., не успяват да достигнат довоенното си равнище. Под въздействието на международната икономическа конюнктура известни колебания се забелязват в тютюнопроизводството, едно от водещите след Първата световна война производство.

През периода на икономическата стабилизация като най-сериозен недостатък на българската индустрия си остава неспособността ѝ да се обнови технически. В сравнение с големите капиталистически страни степента на концентрация и централизация на производството е на ниско картелно равнище. В САЩ, Англия, Германия и Франция картелите, като най-ранна форма на монополни обединения, отдавна са отстъпили място на тръстовете и концерните. Ограничила се предимно в леката промишленост, за българската индустрия се оказват недостижими високите темпове на електрификация и внедряване на конвейрност, серийност и стандартизация на производството. Лишена от възможността да усвои евтино промишлено производство, тя не е в състояние да се ориентира в изработването на специализирани висококачествени и скъпи стоки. *"България се индустриализирше, но тя нямаше условията да бъде една индустриална страна по примера на една Белгия или Швейцария"*, казва лидер на управляващия Демократически сговор.

Търговия и банково дело

През 1924 – 1929 г. селското стопанство е в основата на оживлението във външната търговия. През 1926 г. от България са изнесени селскостопански продукти на стойност 5167 млн. лв, а през 1927 г. – 6627 млн. лв. Селското стопанство не само диктува темпа на увеличение на българския износ, но и предизвиква съществени промени в структурата му. Зърнените храни, заемали първо място в износа до войните, стават второстепенно, дори третостепенно перо в търговския баланс. За сметка на тях рязко нараства относителният дял на интензивните култури и животинските продукти. При индекс на изнесения тютюн през 1908 – 1912 г. 100, през 1925 – 1929 г. той е 1225,8, докато при пшеницата при индекс 100 за 1908 – 1912 г. през 1925 – 1929 г. той е 11,6, при ръжта 24,7 и т. н.

Промени настъпват и в относителния дял на участие на чуждите държави в българския износ. През 1907 – 1911 г. на групата държави от Западна Европа (Англия, Франция, Холандия, Белгия, Испания и Италия) се падат 41,58% от общия обем на износа по стойност в проценти, на съседните (Румъния, Югославия, Гърция и Турция) – 33,97%, а на страните от Централна Европа (Германия, Чехословакия, Австрия, Унгария и Швейцария) – 19,9%. През 1926 – 1930 г. делът на държавите от Централна Европа вече е 48,59%, от Западна Европа – 24,60%, а на съседите – 14,26%. Основният изнасян артикул за Централна Европа е тютюнът. Главен купувач е Германия, следвана от Чехословакия, Австрия, Унгария. В края на периода на второ място след Германия излиза намесилата се активно в тютюневата търговия Полша. През 1924 – 1929 г. износът от България за Германия се увеличава близо 3 пъти спрямо 1922 г.

Значително се променя и структурата на вноса. Отвън се внасят главно метали и метални изделия, автомобили, вагони, химически продукти, електроуреди, съобщителна техника, лекарства, индустриални и селскостопански машини. Суровините са оставени на втори план, тъй като се разчита основната част от тях да бъдат осигурени от селското стопанство. Това променя делът на участие на чуждите държави в българския внос. През 1907 – 1911 г. участието на държавите от Централна Европа в българския внос е 44,84%, на държавите от Западна Европа – 32,50%, на съседните балкански страни – 17,58%. През 1926 – 1930 г. този ред се запазва, но съотношението е променено в полза на западноевропейските държави за сметка на балканските страни. Той е 44,52% за централноевропейските страни, 37,56% за западноевропейските и 11,20% за балканските страни.

Показателни за оживлението на вътрешната търговия са нарастналите превози на стоки по БДЖ и увеличеното потребление на селскостопанските и индустриални стоки. Овладяването на инфлацията и нормализирането на паричното обръщение стабилизират вътрешния пазар и стимулират разрастването на търговския обмен.

През 1924 г. в основни линии приключва изграждането на следвоенната кредитна система. В страната действат около 140 банки. Но основните функции на кредитната система са съсредоточени в 7 големи банки, които притежават 32% от средствата на всички частни банки, без популярните и 69% от влоговете и текущите кредиторни сметки. Това са Българска търговска банка, Кредитна банка, Балканска банка, Франко-белгийска банка, Банка за народен кредит, Итало-българска търговска банка и Българска генерална банка.

През 1924 – 1929 г. пласментите на банките, без тази на БНБ, се

Сградата на Българска търговска банка

увеличават близо два пъти. След оттеглянето през 1927 г. на БНБ от пряко кредитиране икономическата дейност на частните банки в тази насока се засилва. През 1928 г. стойността на техните пласменти нараства с 30,7% в сравнение с предходната година.

Чуждият капитал в българската икономика

През разглеждания период чуждият капитал завоюва солидни позиции в банковото и застрахователното дело, във вътрешната и външната търговия и индустрията. Под контрола на френския капитал са Българската генерална банка и Франко-белгийската банка, на немския – Кредитна банка, към която през 1929 г. се присъединява клонът на Дойче банк в София, на италианския – Итало-българската търговска банка, основана от най-голямата италианска банка “Комерчиала Италиана”, на чешкия – Пражка кредитна банка. В България чуждият банков капитал извлича дивиденти, които неколкократно надвишават получаваните в собствените страни. В областта на застраховането френският капитал е представен от 4 дружества, немският от 3, австрийският, италианският и английският с по 2. Силно е присъствието на чуждия капитал и в индустрията. Към 1927 г. от целия капитал на българската индустрия – машини, постройки, места и пр., възлизащ на 4 милиарда и 545 млн. лв., 1 милиард и 384 млн. лв. е чуждестранен. Той е вложен главно в печелившите, картелирани браншове, като производството на захар, бира, цимент, електроенергия, добив на оловни и др. руди, на морска сол, манипулацията на тютюна и т. н.

Почти цялата вносна търговия на едро и дребно, на земеделски машини, метали, електроматериали, лекарства, автомобили, радиоапарати, химически произведения и пр. се осъществява от чужди акционерни дружества. Износът на тютюн се съсредоточава в ръцете на основаните с италиански капитал “Ориентабако” и с австрийски “Никотея”. Монополни позиции в износа на яйца има акционерно дружество “Рако”, създадено с швейцарски капитали, а на зърнени храни – френското дружество “Драйфус и Сие” и австрийското “Хандел”. През 1926 – 1929 г. вносът нараства с 50% в резултат на отпускани кредити, главно от банки с чужди капитали за закупуване на промишлени стоки. По същото време покачването на износа на селскостопански произведения е 14%.

По време на икономическата стабилизация държавните финанси се оказват в зависимост от чуждия капитал. От 1921 до 1929 г. България плаща задължения по Ньойския договор в размер на 4 782 291 464 лв., а от 1924 до 1929 г. по външни заеми – 3 415 200 000 лв. Освен това за същия период (1924 – 1929 г.) от страната са изнесени като лихви и дивиденти на чуждия капитал 2 900 000 000 лв. През 1926 г. валутните наличности на БНБ напълно се изчерпват и се стига до задълженост от 761 312 272 лв., а за времето от 1925 до 1929 г. остава непокрит дефицит в платежния баланс, възлизащ на 1 617 000 000 лв.

СТОПАНСКА И СОЦИАЛНА ПОЛИТИКА НА ПЪРВИЯ СГОВОРИСТКИ РЕЖИМ

Демократическият сговор е последната “голяма политическа партия” в междувоенния период. Той е образуван след Деветоюнския преврат, през август 1923 г., посредством сливане на Народния сговор, Обединената народнопрогресивна партия, Демократическата и Радикалната партия. В ноизградената партия се обособяват две фракции – на поддръжниците на новия ред начело с Ал. Цанков и на партийните елементи, предвождани от Андрей Ляпчев и Атанас Буров. Първият сговористки режим е доминиран от хора, изповядващи надпартийността в политическия живот и намеса на държавата в икономиката. Ал. Цанков е министър-председател и министър на просветата, а представителите на Военния съюз, изиграл решаваща роля в подготовката и извършването на преврата срещу правителството на Стамболийски – ген. Ив. Вълков, председател на съюза, е военен министър, ген. Ив. Русе – министър на вътрешните работи, полк. Калфов – министър на външните работи.

Политиката на деветоюнци в селското стопанство

В селското стопанство политиката на Цанковото правителство се свежда до ликвидиране на земеделската аграрна реформа. През 1924 г. е приет Закон за трудовите земеделски стопанства. С него се отменя Законът за трудовата поземлена собственост на БЗНС. На едрите земеделски собственици се разрешава да стопанисват до 1500 дка (150 хектара), при условие че стопанствата им са "модерни" и "образцови", което означава да се обработват със съвременни машини и се използва наемен труд. Новият Закон ревизира учредителните преписки по Закона за трудовата поземлена собственост, вследствие на което поземленият фонд към Дирекцията на трудовите земеделски стопанства се формира главно от изземване на земи над 500 дка (50 хектара). Поради това Фондът за оземляване намалява почти два пъти и Първият сговористки режим не успява да удовлетвори със земя половината от нуждаещите се селяни.

През 1925 г. Цанковото правителство премахва и въведеното от Ал. Стамболийски със Закона за трудовата поземлена собственост ограничение за владеене на гори от частни лица. Целта на приетия в началото на с. г. Закон за горите е да не се допусне раздробяване на горските комплекси. С него държавата си запазва правото да отчуждава срещу справедлива оценка или срещу обезщетяване чрез предоставяне на други горски масиви. Законът предвижда създаване "в горските и горско-полските села" редовни трудово-горски и производителни кооперативни сдружения за стопанисване и експлоатиране на частните гори.

Според сговористите преструктурирането на селскостопанското производство трябва да се осъществява на базата на едрите, средните и дребните земеделски стопанства, защото комасацията е трудна. Насърчаване, постепенен технически напредък и доближаване на земеделското образование до масите, това са изходните начала на цанковата политика в селското стопанство. През 1923 – 1925 г. засетите площи в хектари и произведената продукция в квинтили при зърнените храни и техническите култури е както следва:

зърнени храни

Години	*Хектари*	*Квинтили*
1923	2 183 621	18 785 012
1924	2 263 068	17 327 367
1925	2 343 082	24 673 620

технически култури

Години	*Хектари*	*Квинтили*
1923	97 804	3 863 045
1924	102 091	4 688 995
1925	87 923	3 680 005

Без да пренебрегва зърнепроизводството, правителството се опитва да увеличи добивите от технически култури и главно на тютюн, като основен износен артикул, захарно цвекло и слънчоглед като суровини за местната индустрия. Внимание се отделя на отглеждането на фуражни култури и развитието на стоковъдството.

През 1925 г. е приет Закон за изменение и допълнение на Закона за застраховка на земеделските произведения от градушка. С него се задължават селскостопанските производители, получаващи кредити от държавата, да се застраховат. С друг закон от с. г. се дава възможност за застраховане и на домашните животни. През 1925 г. със Закон за подобряване на земеделското производство и опазване на селските имоти правителството въвежда държавен контрол върху семената и забрана за износ на фуражи. Освен това с този закон то регламентира създаването на общински и окръжни скотовъдни фондове и районирането на тютюнопроизводството. Преследваната цел е насърчаване на селскостопанското производство. Същата година влиза в сила и Законът за земеделското образование. С него се предвижда разкриване на практически земеделски училища с двегодишен курс, на средни училища с петгодишен курс и на специални институти със срок на обучение 2 години, както и на зимни училища за навършили 18 години. Наред с това правителството създава подвижни катедри от агрономи за оказване на помощ на стопаните по места, планира и подготовка на специалисти за скотовъдството. През 1925 г. за тази цел Министерството на земеделието отделя от бюджета си 60 млн. лв.

Индустриална политика на Първия сговористки режим

Ал. Цанков смята, че жертвите за промишлеността не могат да бъдат безконечни. Той се обявява против провежданата до войните политика на *“свръх индустриален протекционизъм”* и изкуствено поддържане на губещите браншове. Според него трябва да се развиват само ефективните отрасли, чиито суровини се гарантират от преструктурираното селскостопанско производство.

През 1924 г. е приет Закон за изменение и допълнение на Закона за търговско-индустриалните камари. С него се прави опит да се гарантират интересите на индустриалците чрез превръщане на камарите в съвещателни органи към стопанските министерства. Предвижда се те да участват при изработването на законопроекти, допълнение и изменение на закони, откриване на училища, борси и учреждения, свързани с индустрията, занаятите и търговията, при промяна на железопътните и митнически тарифи, сключване на търговски договори, въвеждане на данъци, засягащи индустриалците, търговците и занаятчиите. Условието за членство в камарата е да притежават предприятие с мощност на машините над 10 к. с. или да използват труда най-малко на 20 работници, т. е. предвидените възможности се отнасят за едрите индустриалци. Търговско-индустриалните камари (София, Бургас, Русе, Варна и Пловдив) не са в състояние да изработят единна позиция по стопанските проблеми поради спецификата на отделните райони.

През 1925 г. Цанковият кабинет разработва законопроект, в който поставя като условие за ползване на облекчение вложеният капитал в машини и уреди да е в размер на 30 000 лв. Целта е да се премахнат въведените от 1909 г. ограничения, произтичащи от системата на райониране и изброяване на браншовете, които могат да се ползват с улеснения. Въпреки дадените обещания от Ал. Цанков и министъра на търговията и промишлеността Д. Христов пред Съюза на българските индустриалци, правителството не внася законопроекта в Народното събрание, за да не засегне интересите на останалите стопански слоеве, т. е. да не изпадне в противоречие с политическата идея за обществения “сговор”.

Цанковото правителство насърчава индустриалците посредством разрешаването на ипотечни заеми в размер на 40% от стойността на предприятията им. То създава допълнителни практически училища, внасяйки изменение в Закона за професионалното обучение от 1907 г. Незавършилите професионални училища или гимназия работници и служители от 14 до 21 годишна възраст се задължават да посещават и безплатно обучават в тези училища през работно време. Глобата за нарушаване на Закона от страна на работодатели или работници е в размер от 200 до 500 лв.

През август 1925 г. изтича срокът на наложените на България по Ньойския договор задължения да осигурява на страните победителки да се ползват с правото на най-облагодетелствана нация. Възползвайки се от това, през ноември с. г. Цанковото правителство увеличава вносното мито на захарта.

Държавата "контрольор и ръководител" на стопанския живот

Александър Цанков

Ал. Цанков се опитва да приложи идеята за държавата като *"контрольор и ръководител"* на стопанския живот. В края на юни 1923 г., под предлог премахване на съществуващата спекула чрез разликите във валутните курсове, деветоюнци ограничават свободната дивизна търговия. Правителството разрешава само на софийската валутна борса да оперира с левове и чужди средства и то под контрола на БНБ. През март 1924 г. със Закон за БНБ свободната валутна търговия е окончателно ликвидирана. По силата на този Закон (чл. 39) единствено БНБ може да оперира с девизи. В началото на май с. г. с обликуването на Закона за търговията с външни платежни средства (дивизи и банкноти) в "Държавен вестник" под контрол е поставена и външната търговия.

През 1924 г. във връзка с разразилата се в страна продоволствена криза са приети Закон за забрана на вноса на стоки, които не са първа необходимост и Закон за облекчаване на продоволствието и за намаляване на скъпотията. С първия Закон правителството засилва контрола си върху външната търговия. Във връзка с изпълнението на втория Закон при Министерството на вътрешните работи се създава Комисарство по продоволствието. То изцяло обсебва търговията с хранителни продукти – налага глоби, определя цени, количество и пр., ликвидира конкуренцията, която е в основата на довоенната либерална икономика.

През 1924 г. по предложение на Цанковото правителство са приети и три акцизни Закона, засягащи продажбата на цигарената хартия, солта и питиетата. Чрез прилагането им се осъществява сливане на акцизните служби с тези по преките данъци. Реформата е не само прибързана, но е и неясна, необмислена и противоречива.

Правителството на Ал. Цанков активно се намесва в кооперативното дело, с цел ликвидиране на създадените по времето на земеделското управление кооперации и поставяне на кооперативното движение под свой контрол. Общият брой на кооперациите у нас след преврата на 9 юни 1923 г. е 1812. Кабинетът на Ал. Цанков избирателно отпуска кредити само на лоялните към властта кооперации, без да се предоставя подобна възможност на останалите и едноличните собственици.

През 1924 г. в София е разкрита Висша кооперативна школа, със задача да подготви *"добре теоритически и практически дейци за ръководене на кооперативното движение в страната"*. Курсът е двегодишен. Изучават се статистика, стокознание, счетоводство, теория на кооперациите и пр. Освен премиерът Ал. Цанков, професор по политикономия, лектори в школата са известният наш статистик проф. Д. Мишайков, кооперативният деец Ил. Палазов, Я. Моллов, Сл. Загоров и др. Чрез управляващия българската легация в Прага проф. Д. Михалчев Ал. Цанков се опитва да привлече за директор на Висшата кооперативна школа ползващия се с международно признание руски икономист емигрант П. Б. Струве. В това свое начинание Цанков не успява, но до края на управлението му 80 души придобиват висока квалификация по управление на кооперациите.

Цанковото правителство не отрича и не ликвидира Трудовата повинност на Стамболийски. То признава нейната стопанска и възпитателна значимост. През 1925 г. трудовите младежки отряди изработват 1 093 265 надници, на стойност 74 034 476 лв. Връщайки се в своите спомени към управлението на БЗНС, Ал. Цанков пише: *"Но трябва да бъда справедлив. Ал. Стамболийски има и една голяма заслуга. Една от големите реформи, с която той остави името си, е българската трудова повинност. Тя е нашенска, оригинална и самобитна."*

Данъчна политика

Стопанската и социална политика са взаимно свързани, независимо от характера на управлението, при което са провеждани – авторитарно, тоталитарно, посттоталитарно или демократично. При режима на Ал. Цанков обаче данъчната политика като елемент от стопанската е поставена в непозната до този момент в българската практика директна зависимост от преследваните социални и респективно политически цели. Деветоюнското правителство подлага на данъчно насилие почти всички обществени прослойки. То отменя прогресивно-подоходния данък и въвежда поземления налог, с което увеличава данъчните тежести върху селското население с 25%. За останалите социални групи – занаятчии, търговци, свободни професии – запазва подоходното облагане, смъквайки много ниско долната граница на годишните приходи. По този начин то рязко разширява кръга на данъчно обремененото градско население. В ущърб на дребните и средни градски и селски слоеве е и увеличаването на отричаните от кабинета на Стамболийски косвени данъци. Не е пощадена и едрата буржоазия. Към нея се прилага принципът на двойното, даже тройното облагане на капитала, което води до отчисления под форма на налог на 45 – 47% от годишната печалба. Това предизвиква негодуване дори сред депутатите на Демократическия сговор. Те квалифицират данъчната политика на Цанков като преследване на *“личен импулс и лична инициатива”*.

Петър Тодоров, финансов министър в кабинета на Ал. Цанков

Целта на осъществената в данъчната система реформа е да се осигурят преди всичко средства за поддръжка на държавния апарат – чиновници, армия, полиция, жандармерия и парламент. По време на управлението на Ал. Цанков числеността на чиновниците нараства от 45 000 на 91 000, а разходите за заплати на депутатите от 4 500 000 лв. на 8 400 000 лв.

Тезата на Ал. Цанков е, че държавата може ефективно да ръководи и контролира икономиката само с апарат, чужд на корупцията. Цанковото правителството извежда чиновниците на преден план и ги превръща в главен обект на своята социална политика. То увеличава заплатите им средно с 80%. Дори замисля чиновниците да бъдат освободени от всякакви данъци. С тези си действия правителството успява да осигури на българските чиновници т. нар. "златен" паритет, т. е. доходи, каквито са получавали през довоенния период.

Офицерството, което изиграва решаваща роля за вземането на властта на 9 юни 1923 г., е следващият важен обект на социалната политика на Цанковото правителство. То увеличава трудовото възнаграждение на офицерите. Премахва законодателните актове на земеделския кабинет от 1920 – 1921 г. за съкращаване на армията, приети във връзка с изпълнението на Ньойския договор. На уволнените генерали и полковници, в зависимост от броя на членовете на семействата им, се предоставят еднократно суми от 30 000 до 50 000 лв., на подполковниците и майорите от 25 000 до 45 000 лв. Все с цел да се облекчи положението на офицерите, Военното училище е повишено в ранг на Висше военно училище, за да придобиват завършилите го права на висшисти и при съкращаването им от армията по-лесно да се устройват на работа.

Занаятчиите, гръбнака на дребните и средни градски собственици, са третият значим обект в социалната политика на Цанков. В края на 1923 г. правителството разработва Законопроект, имащ за цел да подпомогне занаятите. Предвижда се отпускане на кредит в размер на 50 млн. лв. за развитието им. Но поради липсата на средства Министерският съвет се отказва от желанието да превърне законопроекта в закон.

Социална политика

През 1924 г. е приет Закон за обществените осигуровки. С него деветоюнци отстояват идеята за социален мир, посредством изравняване интересите на селяни и граждани, на буржоазия и пролетариат. Съгласно Закона осигурителният фонд се формира от средства на работниците, работодателите и държавата, като последната обезпечава не по-малко от 50%. Условието за получаване на пенсия по старост е да са навършени 60 г. и внасяни във фонда за осигуряване застраховки 21 години. За пенсия по инвалидност изискването е застраховане в продължение най-малко на 3 години. При заболяване се предвижда работниците да се лекуват 9 месеца за сметка на осигурителния фонд при положение, че са внасяли две седмици застраховки. Законът разрешава да се застраховат занаятчии, търговци, селяни и умствени работници, в случай че годишният им доход не надвишава 50 000 лв. С него се предвижда и увеличаване на отпуска при раждане от 8 на 12 седмици.

С друг Закон, за настаняване на работа и осигуряване на безработните, правителството се опитва да регламентира пазара на труда. Законът предвижда закриване на частните борси и създаване на държавна борса на труда. Всеки работник съгласно Закона има право в случай на безработица да получава в продължение на 3 месеца по 16 лв. на ден, а членовете на семейството му – по 10 лв., при положение че една година е внасял осигурителни вноски. Това право автоматично отпада, ако работата е загубена заради участие в стачка или се откаже да заеме предлагано работно място в стачкуващо предприятие.

Стопански провали

Ал. Цанков налага с присъщите си според съвременниците му духовен аристократизъм, елитаризъм, водачество и авторитаризъм един стопански и социален модел, който е отрицание не само на селския социален експеримент на Стамболийски, но и на господстващата до войните у нас политическа и икономическа система. Неговото правителство си поставя високи цели. То е правителство на „големите категории", които обаче по никакъв начин не могат да се съвместят с провалите, съпътстващи дейността му. Първият от тях е свързан с ръководителя на създадения от правителството Висш стопански съвет П. Петрович. Вместо със стопански инициативи, той блесва с участието си в две крупни афери, добре описани в литературата – житната и тютюневата. Стига се дотам, че Цанков се принуждава да твърди в парламента, че и в “спекулата” има нещо хубаво.

Другият голям провал на правителството е провокиран от действията му, имащи за цел да засилят държавната намеса в стопанския живот. През 1924 г. то влиза в остър конфликт със захарния картел, намиращ се под контрола на чуждия капитал. Той възниква във връзка с наложените от картела високи цени на захарта. Министерството на финансите упражнява натиск върху петте обединени захарни фабрики, като намалява митата на внасяната захар. В отговор на това картелът обявява, че ще преустанови производството на захар и пред опасността през следващата година да не бъде засявано захарно цвекло, правителството отстъпва. Поражението на правителството е в една от най-важните сфери за осъществяване на държавен контрол – вътрешнотърговската.

Цанковият режим не успява да реализира и идеята си за обществен сговор. Данъчната му политика се натъква на съпротива и от ляво, и от дясно. Правителството не съумява да обедини и различните прослойки на буржоазията. През 1924 г. по думите на Н. Сакаров 50% от експортьорите на тютюн са за Цанков, а останалите 50% – против него.

ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА АНДРЕЙ ЛЯПЧЕВ

Обликът на Второто сговористко правителство се определя от партийните елементи в Демократическия сговор. Министър-председателят Ан. Ляпчев, министърът на външните работи Ат. Буров, министърът на финансите В. Моллов са доказани поддръжници на либералната икономика и традиционната демокрация.

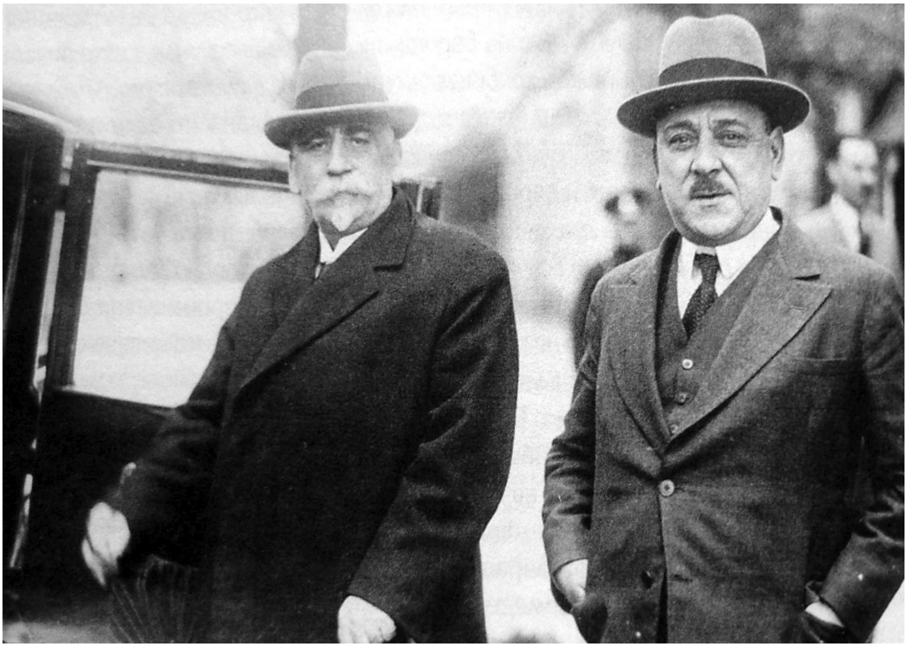

Андрей Ляпчев и Атанас Буров

Политиката на Втория сговористки режим в областта на селското стопанство

По време на управлението на А. Ляпчев в селското стопанство се проявяват две обезпокоителни тенденции – на спад на производството на зърнени храни и свръхпроизводство на тютюн. Проф. Д. Мишайков и други видни сговористи смятат, че ако не се вземат мерки при непрекъснатото нарастване на населението, ще се наложи след 10 години България да внася зърнени храни. В същото време свръхпроизводството на тютюн и възникналите затруднения в износа му поради влошени качества и промяна в международната пазарна канюнктура са причина да се заговори, че *"ерата на тютюна в България отминава"* и че трябва навреме да се увеличат добивите от зърнени храни и други култури, за да се спаси износът. Трите ключови думи в селскостопанската политика на Ляпчевото правителство са знание, кредит, пазар.

В областта на селското стопанство правителството на Ляпчев продължава дейността на Цанковия кабинет. В духа на прокарания от правителството на деветоюнци Закон за насърчаване на земеделието и покровителстване на земеделската собственост, то създава фондове за стимулиране на различните производства и главно зърнодобива. След проучвания правителството определя райони за интензивно производство на зърнени храни и изпраща в помощ на местното население агрономи. За облекчаване на износа Министерството на земеделието учредява Фонд за изграждане на елеватори, необходими за почистването и стандартизацията на пшеницата, царевицата и пр.

Правителството на Ляпчев предприема действия за модернизиране на земеделието. През декември 1927 г. са приети две министерски постановления – първото е за доставка от БЗБ на земеделски инвентар за 60 млн. лв., който да се раздава на посочени от Министерството на земеделието селски стопани с 20% намаление. Второто постановление е за закупуването на 800 000 кг люцерново семе и предоставянето му с 30% по-ниска цена на стопаните с доказани нужди от фураж. През лятото на 1928 г. е приет Закон за доставка на земеделски инвентар от БЗБ на стойност 110 млн. лв. Предвижда се вносът да се осъществява в продължение на 10 години, като за получаващите от БЗБ кредити машините ще се доставят с 20% отстъпка. Народното събрание одобрява Законопроект за изменение и допълнение на Закона за БЗБ (1927 г.). На БЗБ се дава право да строи силози, елеватори и магазини, необходими за развитието на житната търговия.

През 1926 г. бюджетът на Министерството на земеделието нараства от 140 млн. лв. през 1923 г. на 450 млн. лв. Обезпечено финансово, Министерството разработва програми за развитието на птицевъдството, овощарството, бубарството и пр. Създава се централна птицевъдна станция. Изработва се и проект за производство в срок от 3 години на посадъчен материал за 300 дка черничеви и 150 дка овощни градини.

Във връзка с развитието на лозарството е приет Закон, облекчаващ износа на вина.

През пролетта на 1926 г. е сключен и договор с дружеството "Bulgarian Development Company" за производството на бекон и други продукти от свинско месо, и износа им от България за срок от 20 години. Срещу това дружеството се задължава да построи на първо време за 100 000 английски лири производствени сгради и да закупи 4 кораба по 2000 тона. От своя страна, държавата осигурява намаление от 50% по БДЖ за стоките на дружеството и се задължава да му продаде 100 000 тона висококачествени каменни въглища от мини Перник за срок от 5 години. Изгодите от този договор са в няколко посоки: първо, разкриват се възможности за изграждане на хладилна база, която да се използва за съхранението и на други селскостопански произведения, плодове, яйца и пр.; второ, подобряват се условията за развитието на свиневъдството.

В края на 1926 г. са отдадени на концесия държавните гори в басейна на Кричимската и Доспатската река, със среден етат от около 150 000 куб. м и в Малкотърновско, с етат 200 000 куб. м за срок от 40 години. Срещу експлоатирането им се предвижда концесионерът да изгради фабрики за механическа и химическа обработка на дървесина и да построи 76 см жп линия. Гаранцията за двете концесии е от по 300 000 лв. По-късно правителството осигурява оборотен капитал за експлоатацията на държавните гори в Пашмаклийска (Смолянска) околия.

През 1926 г. парламентът одобрява и Закон за селскостопанските и други сгради, с който се осигуряват 50 млн. лв за изграждането на 19 селскостопански постройки. През декември 1928 г. е гласуван Закон за изграждането на иригационни съоръжения за 20 000 хектара земя по долините на реките Марица и Тополница. Поради настъпването на световната икономическа криза правителството не успява да реализира всички свои намерения – да изгради Фосфорен завод и пр. През 1930 г. то създава Дирекция "Храноизнос", с цел да подпомогне производителите на зърнени храни.

Ляпчевият индустриален протекционизъм

Противно на Ал. Цанков Ляпчев смята, че хвърлените до момента средства в подкрепа на индустрията не могат да се зачеркнат, тъй като дори и "паразитна", българската индустрия задоволява значителна част от вътрешния пазар и спестява на държавата от внос ежегодно 2 – 3 млд. лв. в конвертируема валута. Без да отрича тезата на Цанков за значимостта на селскостопанските суровини, Ляпчев се застъпва за развитието на всички браншове на индустрията, в това число и на губещите.

През март 1926 г. Второто сговористко правителство въвежда нова митническа тарифа. В резултат на прилагането ѝ митническата защита на някои артикули на местната индустрия се увеличава от 3 до 5 пъти в сравнение с тази до войните. През 1928 г. с повишаването на митническия коефициент от 15 на 20 митата нарастват с 1/3 спрямо предходната година. Същата година е приет Закон за насърчаване на индустрията със срок на действие до 1943 г. В него като основен признак за индустриално предприятие се изтъква *"то да е затворено и да преработва сурови или полусурови материали с машини и други уреди за използване на немускулна сила"*. За получаването на данъчни облекчения, безмитен внос на машини и материали, превози по БДЖ с намаление от 25% и при експорт от 35% условието е вложеният капитал да е 20 000 лв., мощността на машините над 10 к. с. и най-малко 6 месеца да е използван трудът на повече от 10 работници. Като се изключат отменените ограничения на Закона от 1909 г., по същество новият Закон е повторение на стария и на довоенната индустриална стратегия, включваща в обсега на насърчаваните предприятия не само едрите, но и по-дребните. Поради това Ляпчевият закон не стимулира създаването на модерна индустрия. Скоро той става причина за конфликти между едрите и дребните индустриалци и отделните промишлени отрасли. В началото на 30-те години действието на Закона преждевременно е преустановено.

През 1926 г. Ляпчевото правителство въвежда контрол върху индустриалните производства. През 1927 г. 101 предприятия с около 8000 работници са включени в категорията на контролираните. Правителството прокарва в парламента и специален Закон за контрол върху картелите и монополните цени, но не успява да го приложи. То внася промени в Закона за тютюнопроизводството, с които задължава фабриките да закупуват ежемесечно бандерол за 40 000 кг тютюн и да не променят без разрешение на Министерството на финансите качеството на цигарите. При Втория сговористки кабинет участието на трудовите отряди в изграждането на пътища, мостове, железопътни линии, корекции на реки и пр. рязко се увеличава. През 1929 г. са изработени 1 822 284 надници на стойност 207 056 564 лева.

Външни заеми

Заемът за настаняване на българските бежанци – декември 1926 г.

Според доклад на Международното бюро на труда в Женева от 1913 до края на 1923 г. в България пристигат 211 194 бежанци. Българското правителство определя числеността им на около 220 000 души, а според други достоверни източници техният брой достига до 300 000 души. На 24 септември 1925 г. правителството на Цанков депозира молба в Обществото на народите за отпускане на Бежански заем на България. Калфов нарежда на пълномощните министри в Лондон, Париж и Рим да настояват пред съответните правителства за съдействие във връзка с искания заем. Приятелският съвет на Чембърлейн е незабавно да се формира в София *"един нов широко коалиционен кабинет"*, за да се внесе вътрешно успокоение и сложи край на напрежението в страната. *"Без такова успокоение правителството на Великобритания не би могло да подкрепи България, когато настъпи моментът на преговорите по заема"* – пише в доклад до българското правителство пълномощният министър от Лондон.

С идването на Ляпчевото правителство на власт Англия променя позицията си. През февруари – март външният министър Ат. Буров води преговори с английското правителство да подкрепи България за получаването на заем, които приключват успешно. На 3 май управляващият легацията в Берн Д. Миков представя на Генералния секретар на Обществото на народите Е. Друмонд изложение, в което потребността за заема е обоснована с нуждата от средства за настаняване на български бежанци. Изтъква се, че на 9000 бежански семейства е предоставена достатъчно за преживяване земя, на 5000 – ограничено количество, а за около 24 000 не е направено нищо.

Българското правителство иска да му бъдат отпуснати най-малко 3 000 000 лири стерлинги – 1 700 000 да се използват за устройване на бежанците с жилища, земя и инвентар, 700 000 за водоснабдяване, отблатяване и пр., а останалата сума за разноски по емисията на заема и допълнителни разходи за бежанците. На 4 май Секретариатът на Обществото на народите съобщава на Миков, че искането за заема е прието и с оглед на това е възложено на Р. Шарон, служител на Главното комисарство на Обществото на народите в Унгария, да замине за България и да се запознае със стопанското и финансовото състояние на страната. В определения му срок Шарон представя резултатите от своето проучване във Финансовия комитет на Обществото на народите. На 10 юни Финансовият комитет внася в Обществото на народите проект за отпускане на международен заем, с цел устройване на българските бежанци. Според проекта за настаняването на бежанците е достатъчен заем от 2 250 000 лири стерлинги. Българското правителство приема предвидените в проекта условия.

Югославия, Румъния и Гърция остро се противопоставят на българското искане за международен заем. Те обвиняват България, че не изпълнява репарационните си задължения. Едновременно с това в Секретариата на Обществото на народите от Атина, Белград и Букурещ пристигат писма, в които се оспорват фактите в доклада на Шарон относно числеността на българските бежанци.

Антибългарската кампания не разколебава банкерските среди в Англия и САЩ. В съответствие с препоръките на Финансовия комитет и Комисията по репарациите в Париж Съветът на Обществото на народите изработва протокол за отпускане заем на България под негово покровителство. На 8 септември 1926 г. българският министър на финансите В. Моллов подписва протокола. На 30 с. м. българският парламент го одобрява. В протокола се предвижда заемът да се използва под контрол на Съвета на Обществото на народите, от специално назначен комисар, издръжката на който се поема от българското правителство. За комисар е назначен Р. Шарон. Той е отговорен само пред Съвета на Обществото на народите. Договорите, които предстои българското правителство да сключи с кредиторите, трябва да бъдат предварително одобрени от него. Едновременно с това правителството на Ляпчев се задължава да създаде Дирекция за настаняване на бежанците.

През септември 1926 г. Югославия, Румъния и Гърция декларират, че няма да се противопоставят на отпускането на заема при условие, че средствата се използват за настаняване на бежанци, а не за въоръжаване на четите на ВМРО. Те настояват за осъществяване на строг контрол по изпълнението на заема от Комисия, в която да имат свои представители. Англия се обявява против това предложение. Удовлетворено е само искането да не се настаняват бежанци в близост до границите на Югославия, Гърция и Румъния. Решава се бежанците да се устройват във вътрешността на страната, на разстояние най-малко 50 км от границите на България със съседите ѝ.

След одобряването на протокола от Съвета на Обществото на народите и българския парламент правителството на Ляпчев започва преговори с европейските и американски банки. На 10 декември 1926 г. са подписани две съглашения с група европейски банки и с група американски банки. Европейската група отпуска 2 400 000 лири стерлинги, а американската 4 500 000 долара. Основната част на заема възлиза общо на 3 326 000 лири стерлинги. Заемът е сключен при 7% лихва и е платим за 39 години на 6-месечни вноски.

С бежанския заем правителството на Ляпчев устройва над 28 000 семейства. Отблатени са 20 000 дка и са разработени над 50 000 дка пустеещи земи. Със средства от заема е изградена и жп линията Раковски (Димитровград) – Мастанлъ (Момчилград).

Стабилизационен заем

През септември 1927 г., по повод обезпокоителни признаци за финансовото състояние на страната, правителството на Ляпчев се обръща с молба към Съвета на Обществото на народите България да бъде включена наред с Австрия, Унгария и Гърция в стабилизационния план на Финансовия комитет на световната организация. В България са изпратени експерти да проучат състоянието на икономиката ѝ. На базата на събраната информация Финансовият комитет изработва план за стопанската стабилизация на България. Поради съществуването в него на неприемливи за българското правителство моменти – БНБ да се трансформира от държавна банка в акционерно дружество, приходите от митниците да са главен залог за изплащането на заема, част от средствата да се отделят за погасяването на българския дълг към "Дисконто гезелшафт" по заема от 1914 г. и пр., през декември 1927 г. протоколът не е внесен за одобрение в Обществото на народите. Усилията на българското правителство да накара Финансовия комитет да се откаже от искането си за БНБ не се увенчават с успех. То е принудено да приеме по принцип това най-важно условие за отпускането на заема. В окончателния вариант на плана за стабилизация на България се предвижда – покриване дълга на държавата към БНБ, уравновесяване на бюджета, стабилизация на лева чрез определяне със закон на златното му покритие, възстановяване на свободната валутна търговия и т. н. С плана българското Министерство на финансите се задължава да въведе системата на месечните бюджети, да съкрати разходната част на държавния бюджет, да осъществи данъчна реформа и повиши събираемостта на данъците. В плана като условие за отпускането на заема се поставя и изискването да се съкратят 10 000 държавни служители.

Финансовият комитет отказва да удовлетвори искането на Ляпчевото правителство за отпускане на заем в размер на 15 000 000 лири. Отначало Комитетът възнамерява да се предоставят на България 3 000 000 лири. Впоследствие сумата е увеличена на 4 500 000 лири. В изработения протокол от Финансовия комитет тя е разпределена както следва – за БНБ 1 500 000, за БЗБ 500 000, за ЦКБ 150 000, за покриване на бюджетните дефицити 1 100 000, за възстановяване и строеж на пътища, жп линии и пристанища 1 250 000.

На 10 март 1928 г. Съветът на Обществото на народите одобрява изработения от Финансовия комитет протокол за отпускане на стабилизационен заем на България. Същия ден в Женева българският финансов министър Вл. Моллов подписва протокола. На 13 април след бурни парламентарни дебати Народното събрание дава съгласие за вземането на заема.

На 14 и 18 април 1928 г. земетресение с епицентър Чирпан – Пловдив нанася тежки материални щети на населението и държавата. Българското правителство се обръща към Обществото на народите с молба за увеличаване на заема, с цел компенсиране на загубите от земетресението. Финансовият комитет решава да се отпуснат допълнително 500 000 лири стерлинги. На 8 септември 1928 г. за тази цел е одобрен от Съвета на Обществото на народите допълнителен протокол. С английско съдействие са преодолени и трудностите по залога, произтичащи от исканията на "Дисконто гезелшафт". В доклад на Финансовия комитет се изтъква, че банковият консорциум е *"отложил окончателно своята привилегия върху българските мита в полза на новия заем за стабилизация"*.

През октомври 1928 г. българското правителство започва преговори с банковите групировки. На 19 ноември е подписан договора за заема. Чисто произведение на стабилизационния заем е 5 005 718 английски лири – 1 800 000 са английски лири стерлинги, 13 000 000 щатски долара и 130 000 000 френски франка. Срокът за изплащане е 40 години с начална дата 15 ноември 1929 г. при годишна лихва 8,46 %. През 1928 – 1929 г., изпълнявайки условията на заема, правителството на Ляпчев уравновесява държавния бюджет и успява да стабилизира държавните финанси.

На 4 май 1929 г. България урежда финансовия си спор с "Дисконто гезелшафт" по 500 000-ия заем от 1914 г. Българската страна се задължава да изплати на банковия консорциум 17 000 000 швейцарски франка с 5% лихва – 2 000 000 до 5 юли 1929 г., а останалите 15 000 000 до 5 юли 1944 г. В замяна на това "Дисконто гезелшафт" се задължава да върне на България намиращите се в нейните трезори български съкровища и бонове в размер на 250 000 000 златни лева и 75 000 000 френски франка.

Международни спогодби

Спогодбата Моллов – Кафандарис – декември 1927 г.

На 27 ноември 1919 г., в деня на подписването на Ньойския договор, по настояване на гръцкото правителство България и Гърция сключват конвенция за доброволна размяна на население. Автор на конвенцията е Н. Политис, а неин вдъхновител – гръцкият премиер Ел. Венизелос. Конвенцията предвижда пълно изплащане на имотите на изселващите се българи от Гърция и гърци от България, при отказ да се завръщат в домовете си. Чл. 8 на конвенцията постановява учредяването на смесена българо-гръцка комисия в срок от 3 месеца след влизането ѝ в сила, в състав по един български и гръцки представител и двама на неутрални държави, назначени от Съвета на Обществото на народите. В чл. 10 и чл. 11 се третира практическото оценяване на имотите на изселващите се, а в чл. 12 обезщетяването на изоставилите недвижимите си имоти българи и гърци преди подписването на конвенцията. На 4 октомври 1920 г. конвенцията за доброволна размяна на население между България и Гърция е ратифицирана.

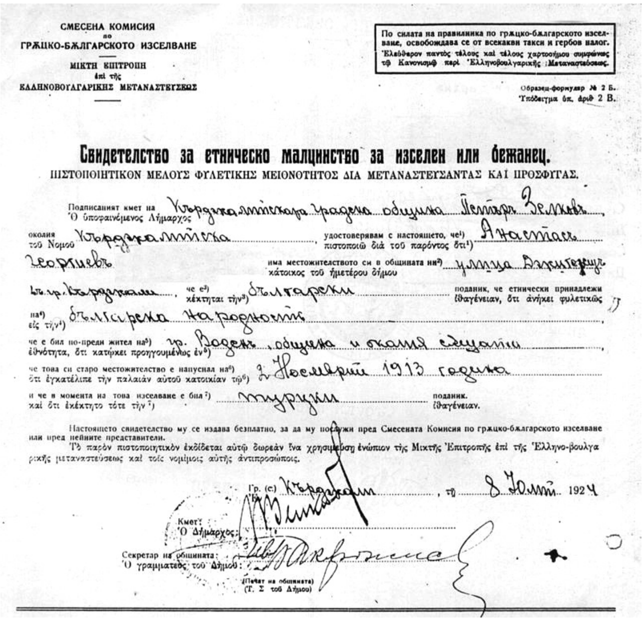

Документ от българо-гръцката комисия

СМЕСЕНА КОМИСИЯ
по
ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКОТО ИЗСЕЛВАНЕ
МΙΚΤΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ἐπὶ τῆς
ΕΛΛΗΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΩΣ

По силата на правилника по гръцко-българското изселване, освобождава се от всякакви такси и гербов налог.
Ἐλεύθερον παντὸς τέλους καὶ τέλους χαρτοσήμου συμφώνως τῷ Κανονισμῷ περὶ Ἑλληνοβουλγαρικῆς Μεταναστεύσεως.

Образец-формуляр № 2 Б.
Ὑπόδειγμα ὑπ. ἀριθ 2 Β.

Свидетелство за етническо малцинство за изселен или бежанец.
ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΤΙΚΟΝ ΜΕΛΟΥΣ ΦΥΛΕΤΙΚΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΟΣ ΔΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΑΝΤΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΑΣ.

Подписаният кмет на / Ὁ ὑποφαινόμενος Δήμαρχος Кърджалийската градска община Петър Зелков, околия / τοῦ Νομοῦ Кърджалийска, удостоверявам с настоящето, че 1) / πιστοποιῶ διὰ τοῦ παρόντος ὅτι 1) Анастас Георгиев има местожителството си в общината ни 2) / κάτοικος τοῦ ἡμετέρου δήμου улица [illegible] въ гр. Кърджали, че е 3) / κέκτηται τὴν 3) български поданик, че етнически принадлежи / ἰθαγένειαν, ὅτι ἀνήκει φυλετικῶς на 4) / εἰς τὴν 4) българска народность, че е бил по-преди жител на 5) / ἐθνότητα, ὅτι κατῴκει προηγουμένως ἐν 5) гр. Воденъ, община и околия същата, че това си старо местожителство е напуснал на 6) / ὅτι ἐγκατέλιπε τὴν παλαιὰν αὐτοῦ κατοικίαν τῷ 6) 2 Ноември 1913 година и че в момента на това изселване е бил 7) / καὶ ὅτι ἐκέκτητο τότε τὴν 7) турски поданик. / ἰθαγένειαν.

Настоящето свидетелство му се издава безплатно, за да му послужи пред Смесената Комисия по гръцко-българското изселване или пред нейните представители.
Τὸ παρὸν πιστοποιητικὸν ἐκδίδεται αὐτῷ δωρεὰν ἵνα χρησιμεύσῃ ἐνώπιον τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς Ἑλληνο-βουλγαρικῆς μεταναστεύσεως καὶ τοῖς νομίμοις αὐτῆς ἀντιπροσώποις.

Гр. (с) / Ἐν Кърджали, τῇ 8 Юлий 1924

Кмет: / Ὁ Δήμαρχος:

Секретар на общината: / Ὁ γραμματεὺς τοῦ Δήμου:

(Печат на общината)
(Τ. Σ. τοῦ Δήμου)

На 10 август 1920 г. едновременно с подписването на Севърския договор се сключват и два допълнителни договора между главните съюзни сили и Гърция за Западна Тракия и за защита на малцинствата. С втория допълнителен договор Гърция се задължава да осигурява правата на националните малцинства на територията си, да защитава живота и свободата им и да счита всички българи, родени в Гърция, за равноправни гръцки поданици, с изключение на подалите молби в смесената българо-гръцка комисия за изселване. Севърският договор, както и допълнителните към него договори, остават нератифицирани поради разрастването на военния конфликт между Гърция и Турция.

На 24 юли 1923 г. при сключването на Лозанския договор към него се подписва и допълнителен протокол, в който се преповтарят основните пунктове от изработения в Севър договор за малцинствата. Протоколът

Бежанци от Беломорска Тракия

се отнася за покровителстване на малцинствата в Западна Тракия. През октомври с. г. правителството на Цанков сключва допълнително споразумение с Гърция за прилагането на конвенцията за доброволна размяна на население, разширяващо обсега ѝ и по отношение на българското население в Западна Тракия.

През 1921 г. от Гърция в България се изселват 5495 души, а през 1922 г. 6877 души. Скоро става ясно, че е невъзможно незабавно и изцяло да се заплащат имотите на изселващите се българи. При това и стойността на българските имоти многократно надхвърля размера на сумата, предвидена при подписването на конвенцията за доброволна размяна на население. През 1920 г. се налага да се разработи нов план за изплащане на имотите. На 8 декември с. г. правителството на Стамболийски се споразумява с гръцкото правителство 10% от имотите на българските и гръцките изселници да се изплащат в щатски долари, а останалите 90% с облигации. В новата схема се предвижда разликата в стойността на имотите да се покрие със средства от първия сключен следвоенен гръцки заем. Срокът за изплащането на облигациите се определя на 12 години. Планът за плащанията улеснява и двете правителства, и особено гръцкото, тъй като гръцките задължения са по-големи. Но скоро и този план става неприложим поради увеличаване на бежанския поток от Гърция към България. След поражението на гръцката армия в Мала Азия (1922 г.) гръцките власти прибягват до насилие и терор, с цел предизвикване на насилствено изселване на българите. През пролетта на 1923 г. около 10 000 българи от района на Гюмюрджина и Дедеагач са разселени по островите и Тесалия, други 3000 от Западна Тракия са интернирани на остров Крит и над 15 000 принудени да избягат в България. През 1923 – 1925 г. от Западна Тракия и Егейска Македония в България идват над 66 000 изселници. Наложилото се в Западна Европа гледище, че проблемът с малцинствата е един от главните зародиши за война, кара Англия, Франция и Обществото на народите след доклада на Анкетната комисия по Петричкия инцидент активно да се намесят в решаването на проблема за размяна на население между България и Гърция. През март 1927 г. на сесия на Обществото на народите се поставя въпросът българското и гръцкото правителство да предоставят сведение за начина на изплащане на бежанските имоти. На 3 септември с. г. председателят на Финансовия комитет при Обществото на народите изработва по доклад на Чембърлейн проект за нова спогодба между България и Гърция за взаимните плащания на недвижимите имоти на българските и гръцките изселници. На 7 декември 1927 г. финансовите министри на България и Гърция Моллов и Кафандарис и председателят на смесената българо-гръцка комисия Дж. де Рение подписват спогодбата. Тя се състои от 10 члена. Най-важният от тях е чл. 9, третиращ проблема за плащанията. С него срокът за обезщетяване на облигациите се удължава от 12 на 30 години. Отпада и условието разликите в стойността на имотите в българска полза да се погасяват с първия взет външен заем от гръцка страна. Спогодбата Моллов – Кафандарис анулира предвидената възможност имотите на изселниците да се изплащат в щатски долари. С нея се разрешава плащането да става разсрочено с националната валута на държавата кредитор.

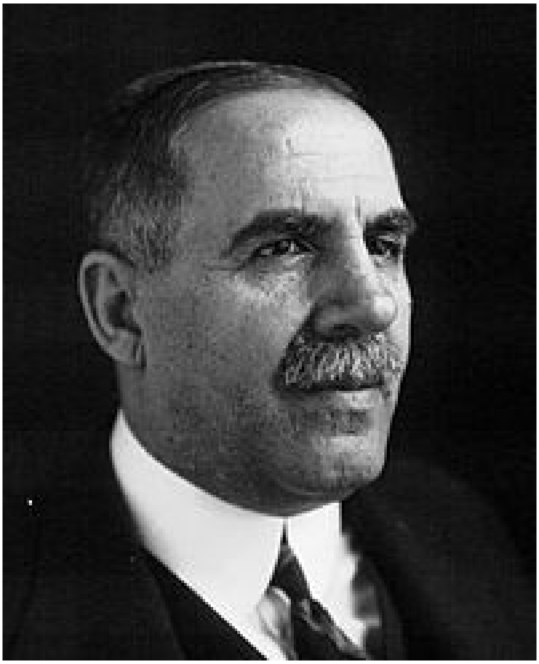

Георгиус Кафандарис

Макар да представлява

Вл. Моллов
19.XII.1910

Финансовият министър проф. Вл. Моллов

отстъпление в сравнение с конвенцията и изработения по време на управлението на Стамболийски план за плащанията, на 3 април 1928 г. българският парламент одобрява спогодбата Моллов – Кафандарис. Гърция я ратифицира едва на 23 януари 1929 г. след дълъг обществен дебат в пресата и в парламента между опозицията и дошлото на власт през лятото на 1928 г. правителство на Е. Венизелос.

Хагската спогодба за отлагане плащането на репарациите от януари 1930 г.

Загубите на частните лица от Чирпанското земетресение възлизат на 3 532 524 000 лв., а на държавата 1 652 000 000 лв. Според изчисленията на Дирекцията за възстановяване на щетите от земетресението са разрушени и повредени 329 държавни сгради, 402 държавни и общински училища, 249 православни и иноверни църкви, и хиляди жилища и стопански сгради, всичко 73 280 сгради. Над 80 000 деца остават без училища. Природното бедствие заставя Репарационната комисия да отложи изплащането на репарационната вноска от 1 октомври 1928 г. в размер на 5 000 000 златни франка за 1 април 1929 г.

След получаването на стабилизационния заем правителството на Ляпчев се ориентира към една по-смела и твърда политика по отношение на репарациите. То настоява да се отложи изплащането на следващите две вноски с падежи 1 април и 1 октомври 1929 г. Гърция става инициатор за съвместна акция с Югославия и Румъния пред Репарационната комисия да не се предоставя мораториум на България по изплащане на репарациите за 1929 г. Поради нежелание на Белград и Букурещ да участват в колективни действия срещу България гръцката акция

Фото: С. Нисимовъ 1928
Пловдивъ— Военния клубъ разрушенъ отъ землетресението

Разрушеният Военен клуб в Пловдив1 1928 г.

пропада. Атина заплашва, че ако се даде на България исканата отсрочка, ще преустанови плащанията по спогодбата Моллов–Кафандарис. След намеса на Обществото на народите в подкрепа на спогодбата Моллов–Кафандарис Венизелос се принуждава да заяви, че не е против моратариума на българските репарации, дори и премахването им при положение, че бъдат анулирани плащанията на Гърция по военните договори. Това своеобразно искане на Венизелос за отмяна на военните договори не е прието. България е частично удовлетворена по въпроса за репарационните вноски за 1929 г. Те са намалени с 50%, т. е. на 2 500 000 златни франка всяка една. По този начин във връзка с Чирпанското земетресение България получава едногодишен мораториум по изплащането на репарациите в размер на 10 000 000 златни франка.

През август 1929 г. на първата Хагска конференция е приет планът Иънг. С него предвидените по плана Дауес от 1924 г. плащания на германските репарации са рязко намалени и контролът върху германската икономика премахнат. Конференцията решава да се формира комитет от експерти, който да разгледа и т. нар. източни репарации на Австрия, Унгария и България. За България се изработва таен минимален план, предвиждащ плащанията на репарациите да продължи 36 години, при средна годишна вноска 12 500 000 златни франка с лихва 5,5%.

Формираният комитет от експерти по източните репарации заседава в Париж от 26 септември до 20 ноември 1929 г. На 30 септември изпратена от българското правителство делегация връчва експозе, в което настоява пред комитета на основание чл. 122 от Ньойския договор репарациите на България да бъдат отменени. Комитетът категорично отхвърля българското искане. Нещо повече, възнамерява да ревизира тайния минимален план за България и да ѝ наложи да плаща средногодишни вноски от 18 000 000 златни франка. Българската делегация отказва да приеме предложението на експертния комитет като база за по-нататъшни преговори.

На Втората Хагска конференция (3 – 30 януари 1930 г.) българският външен министър Буров и финансовият министър Моллов поставят въпроса за мораториум на репарационните плащания и запазването на чл. 122 от Ньойския договор. Председателят на комитета за източните репарации Лушьор остро реагира. На 7 януари българската делегация се съгласява на средногодишна вноска от 10 000 000 златни франка.

На 20 януари 1930 г. в Хага е подписана спогодба, с която част Б от българския репарационен дълг, както и окупационният дълг, се премахват срещу отказ от рекламации, на които България има право и от огромните вземания по чл. 145 на Ньойския договор от Германия, Австрия и Унгария. Вземанията по спогодбата Моллов – Кафандарис и рекламациите по чл. 141 на Ньойския договор, отнасящи се до придобилите български територии държави, които са задължени да плащат част от предвоенния дълг на България, не са засегнати от спогодбата. Съгласно Хагската спогодба България трябва да продължи да плаща репарации в продължение на 36 години със средногодишна вноска 11 000 000 златни франка с 5,5% лихва. С чл. 7 на спогодбата България се задължава срещу вдигането на секвестъра (забраната) на българските имоти в Румъния да заплати на румънското правителство 110 000 000 леи. Наред с това се предвижда България да участва в обслужването на отоманския дълг (чл. 8) и същевременно част от предвоенния ѝ дълг да бъде разпределен между Югославия, Румъния и Гърция като държави, придобили български територии. Със спогодбата делът на Гърция в българските репарации се определя на 76,73%, а общо на балканските страни 94,73%.

⁂ ⁂ ⁂

През 1926 г. с приетия Закон за банките правителството поставя БНБ на пряко подчинение на Министерството на финансите. Две години по-късно на БНБ е предоставена автономия, с оглед трансформирането ѝ от държавна в частна. Наред с това в съответствие с очертаните в Женевския протокол рамки то съкращава до 1929 г. 5251 чиновници, а на останалите намалява заплатите с 1/3; модернизира бюджетната система, като предоставя автономия на големите държавни предприятия. През 1928 г. е възстановена и свободната търговия с валутни средства.

На Ляпчевото правителство му се отдава възможност да сключи търговски договор с Турция и да установи икономически отношения със страните от Близкия Изток. С Югославия и Гърция обаче то не успява да постигне положителен резултат в тази насока. От 1927 до 1929 г. Югославия затваря границата си с България заради убийството на югославския генерал Ковачевич от ВМРО и българската икономика понася сериозни загуби. В същото време гръцкото правителство отклонява всяко предложение за сключване на търговски договор, защото се опасява от създаване на предпоставки за териториални претенции от българска страна. Пред Ат. Буров то аргументира своя отказ с мотива, че договорът щял да бъде от по-голяма полза за България.

ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА 1929 − 1934 Г.

През 1929 – 1933 г. светът е обхванат от непозната дотогава по мащабите си стопанска криза. Тя има всеобхватен характер. Проявява се във всички отрасли на икономиката – индустрия, селско стопанство, транспорт, търговия, финанси и пр. Засяга големи и малки държави. В България първите симптоми на светов-ната икономическа криза се забелязват в края на 1929 г. За разлика от развитите индустриални държави, където отражението на кризата е най-силно в индустрията, у нас най-сериозни удари понася селското стопанство. Това се обуславя от обстоятелството, че в предходните години не индустрията, а селското стопанство е в основата на българския стопански подем.

ECONOMY PAYMENT PLAN 50¢ A WEEK

Художествена интерпретация на кризата

Кризата в селското стопанство

Характерно за кризата в българското селско стопанство е, че тя се проявява по твърде своеобразен начин поради раздробеността на селскостопанската собственост и пренасищането на българското село със свободна работна ръка. През 20-те години раздробяването на земеделските земи се подсилва под въздействието на три фактора – аграрната реформа на Александър Стамболийски, дейността на Ляпчевото правителство по оземляване на бежанците и нарастване на естествения прираст на населението. От 1910 до 1934 г. активното население в селата се увеличава с 1,81 млн. души, докато за същото време индустрията успява да осигури нови работни места едва за 50 000 – 60 000 души.

В големите държави, където обликът на селското стопанство се определя от капиталистически земеделски стопанства с механизирано обработване на земята, широко използване на наемен труд и пазарност на продукцията, селскостопанското производство рязко се съкращава, защото е невъзможно в условията на криза да се извличат печалби. В България основният дял на селскостопанската продукция се произвежда от дребните и средните селски стопани. Тяхна главна цел е задоволяване на собствените потребности, а не на пазара и потребителя. У нас само около 25 – 30% от селскостопанското производство е с пазарна насоченост. Поради това, за разлика от САЩ, Германия и пр., в България по време на кризата селскостопанското производство не се съкращава, а се

Вършачка с конска тяга, 1932 г.

увеличава. За да се доближат до доходите си от докризисните години, при понижените цени на селскостопанските произведения, българските селяни разширяват размера на обработваемите площи. За времето от 1927 до 1933 г. обработваемата земя у нас нараства от 32,82 млн. дка на 37,69 млн. дка. Вследствие на това се увеличава обемът на растителната продукция. При общ индекс за зърнени храни, индустриални култури, фуражни култури, плодове, зеленчуци, варива и картофи – 100 за 1927 г., през 1931 г. той е 150, а през 1933 г. 149. За същия период цените на растителната продукция спадат с 50%.

Движението на цените на отделните култури по нисходяща линия обаче не е равномерно. При индустриалните и техническите култури то е по-слабо, поради интерес от страна на местната индустрия. Най-голямо е снижението на цените при зърнените и фуражните култури. Оттук произтичат и чувствителните различия в ръста на производство на отделните култури. На първо място по производство са индустриалните и технически култури. При индекс на обема на продукцията им 100 за 1908 – 1912 г., през 1931 г. той е 389 – за варивата и картофите 180, за зърнените храни 145, за фуражните култури 130, за плодовете и зеленчуците 124.

Тези данни показват, че започналият от предходния период процес на преструктуриране на селското стопанство продължава. Но по време на кризата трансформацията и рационализацията на селскостопанското производство не се налагат като водещи тенденции. На преден план излиза проблемът за спасяване на изпадналите в бедствено положение селскостопански производители, тъй като увеличаването на селскостопанското производство при сниженото търсене на селскостопанска продукция не смекчава, а ескалира кризата в българското село.

В индустрията

Стопанската криза засяга и българската индустрия, макар и не така силно както селското стопанство. Съществуването на картели в отделните браншове и провежданата от държавата политика на индустриален протекционизъм години наред са причина темпът на намаляване на цените на индустриалните произведения да е значително по-слаб от тези на селскостопанските. През 1929 – 1934 г. у нас, за разлика от индустриалните държави, не се стига до драстично намаляване на обема на индустриалното производство. При индекс на индустриалното производство за 1929 г. 100, през 1933 той е 69.

Кризата не засяга в еднаква степен всички браншове. Обособяват се три групи индустрии. Каучуковата, текстилната, стъкларската и хартиената формират групата на т. нар. просперираща индустрии. В тези браншове се разкриват нови работни места, а обемът на производството им надминава докризисните нива. Тези индустрии не са засегнати, тъй като са задоволявали незначителна част от вътрешния пазар и при рязкото намаляване на вноса те се оказват облагодетелствани, независимо от намалените покупателни възможности на населението.

Следващата група е на най-силно засегнатите от кризата индустрии. Това са металната, хранителновкусовата, тютюневата. До кризата те покриват почти изцяло вътрешния пазар. Поради натрупване на огромни запаси захарните фабрики са принудени частично или напълно да преустановят производство, а тютюневите да намалят за три години обема на продукцията си с около 1600 кг. Кожухарската, дървообработващата и добивната индустрия обособяват групата на запазващите производството си около нивата от времето на стабилизацията.

Електрифицирана Варна

По време на световната икономическа криза, макар и бавно, продължава процесът на концентрация на индустрията. От 1926 до 1934 г. предприятията до 50 работници намаляват от 1532 на 1267, а над 50 работници нарастват от

262 на 313. В сравнение с докризисния период мощността на използваните в промишлеността двигатели се увеличава с 36%. Разширява се и употребата на двигатели на ток от 22% през 1929 г. на 30% през 1936 г. През 1929 – 1934 г. местната индустрия осигурява 65% от общата употреба на индустриални произведения. Тези факти не са свидетелство за наличието на модерна индустрия. Те по-скоро показват пътя, по който следва да се модернизира.

Техници от мини "Перник", 1925 г.

В търговията, банковото дело, държавните финанси

Икономическата криза оказва неблагоприятно отражение върху търговията, банковото дело и държавните финанси. Българският износ силно се съкращава. През 1929 г. той е на стойност 6,39 милиарда лв., а през 1933 г. 2,64 милиарда лв. За същия период вносът се свива от 8,32 милиарда лв. на 2,20 милиарда лв. Чувствително намалява износът на зърнени храни и фуражни култури, остава нереализирана и значителна част от тютюневата реколта за 1929, 1930, 1931 г. Увеличение в относителния дял на българския износ отбелязват животинските продукти, плодовете и гроздето. Посочените тенденции не предизвикват съществени промени в структурата на българския износ. От 14-те основни артикула, съставляващи 90% от износа, с най-голям дял е групата на колониалните стоки – ориенталски тютюн, захар, папироси и пр. – 41,6%; следвана от скотовъдните произведения – 23,6%; зърнени храни и варива – 18,2%; плодове, зеленчуци, фуражи – 7,2%. Структурни промени настъпват във вноса. Увеличава се относителният дял на суровините за сметка на индустриалните стоки и строителните материали.

В областта на вътрешната търговия стокооборотът намалява. Броят на фалиралите търговци се увеличава. Чуждият капитал остава безучастен и се задоволява само с реализирането на отделни вносни стоки. Вследствие на това се засилва ролята на държавния и кооперативния сектор във вътрешната търговия.

Кризата поставя на изпитание и банковото дело. Малките банки изпадат в затруднение. Част от тях фалират, а други са принудени да се вливат в по-големи банки. През 1929 г. общият брой на частните банки е 137, през 1934 г. – 118, а през 1935 г. – 99. Характерно за банковата система е кредитната ѝ претовареност. Началото на кризата заварва почти всички банки с *“лоши кредитни портфейли”* и опразнени трезори. Големите банки с чужди капитали, с изключение на Кредитна банка, която борави с немски капитали и обслужва германското икономическо проникване в България, силно ограничават дейността си.

Още по-тежко е състоянието на държавните финанси. Поради намаляване на приходите от данъци и мита през 1931 – 1932 г. бюджетният дефицит достига 1,5 милиарда лв. Положението допълнително се усложнява от обстоятелството, че от държавния бюджет до въвеждането на Хувъровия мораториум ежегодно се отделят 270 млн. лв. за репарации, 280 млн. лв. за довоенни и 630 млн. лв. за следвоенни дългове. Към 31 декември 1931 г. външният консолидиран държавен дълг възлиза на 784 275 570 златни франка, като само лихвите по репарациите са над 1 милиард лв. Поради съкращаването на износа и невъзможността да се вземат краткотрайни чуждестранни кредити се засилва недостигът от валута.

АНТИКРИЗИСНАТА ПОЛИТИКА НА НАРОДНИЯТ БЛОК 1931 – 1934 Г.

Правителството на Народния блок

Икономическата криза задълбочава разногласията и борбите в Демократическия сговор. През юни 1931 г. във връзка с насрочените парламентарни избори опозиционните на Втория сговористки режим партии – Демократическата на Ал. Малинов и Н. Мушанов, БЗНС „Врабча 1” на Д. Гичев и В. Димов, Радикалната на Ст. Костурков, Националлибералната на Д. Върбенов и БЗНС „Стара Загора" формират коалицията Народен блок. В своята предизборна платформа Народният блок обещава да регламентира намесата на държавата в производството и в дейността на монополите, да осигури на населението лесно достъпен и дългосрочен кредит при намален лихвен процент, да възстанови прогресивноподоходното облагане, да спре процеса на обезземляване, да освободи селските стопани от лихварския капитал, да подобри положението на работничеството и да намали безработицата. Тя печели изборите и на 28 юни 1931 г. е формирано правителство в състав: министър-председател и министър на външните работи Ал. Малинов (демократ), министър на вътрешните работи и народното здраве Н. Мушанов (демократ), министър на финансите д-р Ал. Гергинов (демократ), министър на земеделието Д. Гичев („Врабча 1"), министър на просветата К. Муравиев („Врабча 1"), министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството Г. Йорданов („Врабча 1"), министър на правосъдието Д. Върбенов (националлиберал), министър на търговията, промишлеността и труда Г. Петров (националлиберал), министър на железниците, пощите и телеграфите Ст. Костурков (радикал), министър на войната генерал А. Кисьов, бивш министър от кабинета на Ляпчев.

Антикризисни мерки в българското село

С идването на власт на новото правителство се налага незабавно да се вземе решение за бъдещето на създадената от Ляпчевото правителство дирекция "Храноизнос". На 15 юли 1931 г. правителството утвърждава Наредба, с която продължава дейността на Дирекцията и разширява облекченията за зърнопроизводителите. Заплащането в брой на всички видове храни се увеличава от 50% на 70%. С Наредбата се въвеждат и облекчения при използване на получаваните в размер на 30% данъчни бонове. С тях могат да се плащат данъците – 100 бона за 120 лв., да се погасяват дългове в БЗБ, а в случай че останат неоползотворени, да се осребряват.

Поради засилване на спада на цените на зърнените храни на международните пазари правителството на Народния блок се принуджава с друга Наредба от лятото на 1931 г. да намали изкупните цени за килограм на пшеницата от 4 лв. на 3,40 лв., на ръжта, ечемика, овеса и царевицата от 3 лв. на 2,60 лв., на просото на 2,80 лв. През октомври 1931 г. по инициатива на Н. Мушанов Народното събрание гласува Закон за изменение и допълнение на Закона за закупуване и търговия със зърнени храни. С него Народният блок запазва дирекция "Храноизнос" и законодателно утвърждава въведените с наредбите промени.

С дейността си дирекция “Храноизнос”, от една страна, спомага за спасяване на зърнопроизводителите от разоряване, но, от друга, силно обременява държавния бюджет. Загубите от износа на храни на по-ниски цени, отколкото са закупени за реколтата от 1930 – 1931 г., възлизат на 357 000 000 лв., а от 1931 – 1932 г. – на 856 400 000 лв.

Правителството на Народния блок се опитва да реши и изключително трудния проблем за дълговете на земеделските стопани. По това време числеността на селяните длъжници е над 800 000 души, а размерът на дълговете им около 12 милиарда лв. На 12 април 1932 г. парламентът приема внесения от Д. Гичев Закон за закрила на земеделеца-стопанин. С него се правят отстъпки на селяните, притежаващи до 250 дка земя и имащи дълг 200 000 лв., направен до 1 януари 1931 г. До 6 месеца от датата на влизане в сила на Закона всеки длъжник или кредитор може да поиска от мировия съдия сключване на *“земеделски конкордат”*. В правата на съдията е да редуцира дълга до 50%, ако кредиторът е съгласен може и под тази граница. Срокът за изплащане на дълг до 15 000 лв. е 3 години, до 50 000 лв. 5 години, над 50 000 лв. до 10 години. Законът спира *“всякакви изпълнителни действия”* срещу длъжника при положение, че се спазват определените срокове за погасяване на дълга. Нарушаването им автоматично анулира

Зеленчукопроизводители от Търновско в градината си в Унгария, 1931 г.

Градинари-гурбетчии

конкордатното споразумение. Законът предвижда и неотчуждаем дял от храни, семена за посев, инвентар до 25 000 лв. и земя до 50 дка. До февруари 1933 г. около 34 000 длъжника подават молби за облекчаване на задълженията им. От тях са разгледани исканията на 20 000, с обща сума на дълговете 1,2 милиарда лв. С конкордатни споразумения дългът им е намален с около 260 млн. лв., т. е. по-малко от ¼. Законът за закрила на земеделеца-стопанин не урежда въпроса за дълговете на българските селяни. Според финансовия министър Ст. Стефанов ефектът от този Закон е по-скоро “психологически” отколкото социалноикономически.

През 1933 г. въпросът за задълженията отново се актуализира. С решаването му се заема лично министър-председателят Н. Мушанов. Със съдействието на банкери той подготвя Закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита, който след съгласуване с Финансовия комитет на Обществото на народите внася в Народното събрание. На 31 декември 1933 г. Законът е приет. Преследваната с него цел е да не се допусне уреждането на въпроса за дълговете да става за сметка на кредиторите. Със закона се намаляват до 50% наложените прекомерни лихви върху задълженията на селските стопани от частните банки и кредиторите, изплащането на дълговете от 3000 до 500 000 лв. се разсрочва за 10 – 15 години със 6% лихва, над 500 000 лв. за 6 години с 8% лихва и над 1 млн. лв. за 4 години с 8% лихва. В този си вид Законът напълно отговаря не само на интересите на кредиторите, но и на изискването на Финансовия комитет на Обществото на народите по никакъв начин да не се вреди на изплащането на външните задължения.

Това условие се поставя, защото още с идването си на власт, ръководено от желанието за подпомагане на „производящите слоеве”, правителството на Народния блок въвежда данъчна амнистия. Първата крачка в тази насока е направена още през ноември 1931 г. с приемането на Закона за опрощаване на глобите върху преките данъци, данъка върху материалите, от които се вари ракия и акциза на виното. С него се опрощават всички глоби за закъснели данъчни плащания до 5000 лв., а над тази сума се заплащат 50%. По-късно се амнистират данъците до 1000 лв., дължими за 1925 – 1930 г., а за пострадалите от Чирпанското земетресение до 10 000 лв. за 1928 – 1931 г. През 1932 – 1933 г. със Закона за бюджета правителството освобождава от поземлен налог във всяко земеделско стопанство първите 100 дка, засяти със зърнени култури, варива и ливади, до 10 дка с овощни насаждения, тютюн и гори, до 5 дка с лозя и 2 дка бостани. С прилагането на тази мярка правителството регламентира съществуващото фактическо положение на неплащане на

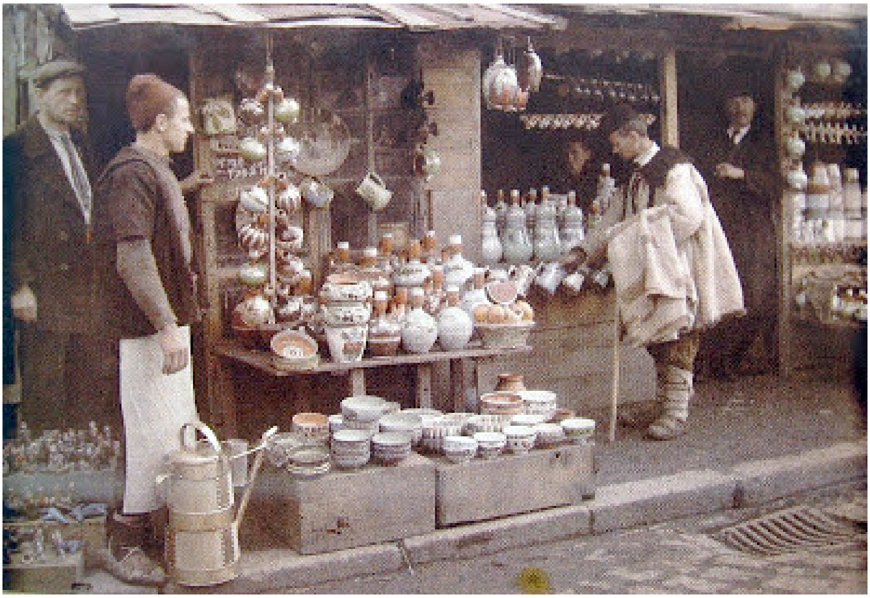

Продажба на троянска керамика, 1931 г.

поземления данък от българските селяни, поради изключително тежкото им финансово положение. През 1927 – 1928 г. приходите в държавния бюджет от този данък са 700 млн. лв., а през 1929 – 1930 г. са 56 млн. лв.

През юни 1933 г., при открито противодействие от страна на Демократическата партия, БЗНС „Врабча 1" успява да прокара в парламента Закон за изменение и допълнение на Закона на трудовите земеделски стопанства. Основният мотив на вносителя – министъра на земеделието К. Муравиев, е да се спре разоряването на дребните и средните селяни. Според тогавашните икономисти по време на кризата земите си загубват около 200 000 селяни. Законът предвижда оземляването да се извършва от специален поземлен фонд срещу заплащане на 20% от стойността на земята в продължение на 20 години. Законът е без особен ефект и заложената в него идея за създаване чрез оземляване на малоимотни и безимотни селяни на *"жизнеспособни, трудови земеделски стопанства"* не се реализира.

Ускоряването на процеса на трансформация в селскостопанското производство от зърнени към технически култури е един от важните лостове за преодоляване на кризата в българското село. Поради това правителството със серия от закони, като за насърчаване сеенето на захарно цвекло, за вината, за подпомагане на оризопроизводителите, за урегулиране цените на розовия цвят и пр., се опитва да стимулира развитието на този процес.

Действия за преодоляване на кризата в индустрията и търговията

Индустриалната политика на Народния блок се базира на две изходни начала – засилване на държавното регламентиране и намаляване на преференциите. Началото на политиката на съкращаване облагите за промишлеността се поставя от Д. Мишайков през 1930 г. При управлението на Народния блок тя придобива контурите на курс, насочен към ограничаване на индустриалния протекционизъм. Въвежда се адвалорна такса (съответстваща на стойността) върху безмитния внос на суровини и машини в размер на 8 – 25%. През пролетта на 1933 г. след две увеличения тя нараства на 10 – 60%. Намалява се границата на печалбата за насърчаваните предприятия от 20 на 10%, а след това на 5%. Премахват се облекченията при превоз на стоки и машини по БДЖ. Съкращава се списъкът на безмитно внасяните суровини и други материали за индустрията. Отнемат се на около 120 предприятия облекченията по Закона за насърчаване на местната индустрия от 1928 г. Увеличават се митата за внос на машини за промишлените предприятия.

През 1933 г. правителството на Н. Мушанов разработва Законопроект за индустрията, в който се поставя като условие за ползване на облаги предприятията да приемат определено количество квалифицирана работна ръка и да задоволяват нуждите си с горива и суровини от местен произход. Според Законопроекта отговарящите на тези изисквания предприятия могат да внасят суровини и скъпа техника на стойност не по-малко от 1,35 млн. лв., да ползват облекчен превоз по БДЖ с изключения на горива и готова продукция. Наред с това с проектозакона се дава право на промишленото министерство да проучва фабриките в техническо и стопанско отношение, да изисква задължителни индустриални методи и да определя качеството на стоките, да налага специализация на предприятията и да координира производството им. Изискванията на законопроекта се оказват непосилни за повече от половината насърчавани предприятия. Срещу него открито изразяват негодуване широк кръг стопански дейци. Това принуждава правителството да се откаже от намерението си да внесе законопроекта в Народното събрание. Независимо от направеното отстъпление заложената в законопроекта идея за регламентиране и техническо превъоръжаване на индустрията е правилна.

През декември 1931 г. е приет Закон за контрол върху картелите и монополните цени. Основна цел на този Закон е решаване на злободневния въпрос за снижаване цените на индустриалните изделия.

В началото на кризата индустриалните картели у нас са 15. По-известни от тях са Захарният картел, Картелът на фабриките за желязна тел и гвоздеи, на сапунените фабрики, на бирените фабрики, на рафинериите за растителни масла и др. Те обхващат 1/5 от стойността на производството и инвестирания капитал в наблюдаваната индустрия. През 1934 г. при база 100 за 1929 г. картелите поддържат индекс на цените на своите изделия 112,4, докато при некартелираните индустрии той е 86,6.

Предвидените в закона санкции са незначителни, но формалностите са достатъчни повечето от картелите да предпочетат да се разтурят, а останалите да законспирират дейността си. С премахването на картелите правителството не решава въпроса за цените на индустриалните стоки. При установения митнически свръхпротекционизъм големите предприятия и без да са картелирани продължават да се държат като монополисти на вътрешния пазар.

През септември 1931 г. правителството на Народния блок възстановява създаденото със Закона за облекчаване на продоволствието и намаляването на скъпотията от 1924 г. Главно комисарство по продоволствието. Чрез него то въвежда нормирани цени за захарта, газта, цимента, гвоздеите, сапуна и пр. При това Комисарството не се ограничава само в определяне цените на стоките от първа необходимост. Под контрол са поставени и цените на индустриалните изделия. Между цените на едро и дребно се установява максимално допустима разлика от 10%. Етикетите с цени върху стоките стават задължителни. Със Закон е въведен монопол и върху търговията с розово масло.

Правителството на Народния блок развива активна дейност и в областта на външната търговия. Тук главна негова задача е постигане на положително салдо. Средствата, с които то се стреми да реализира тази своя цел, са: намаляване на вноса чрез ограничаване на валутната търговия и разширяване на износа чрез сключването на компенсационни сделки, клирингови спогодби, търговски договори и пр.

През октомври 1931 г. БНБ възстановява отменения през 1928 г. контрол върху търговията с чужда валута. Чрез връщането към валутния режим на Ал. Цанков, но в много по-строга форма, правителството успява да ограничи вноса и до голяма степен да уравновеси търговския и платежен баланс на страната и да ликвидира острия недостиг от чужда валута. През 1932 г. правителството на Н. Мушанов прилага и т. нар. „контингентиране” на вноса, като ограничава търговците да внасят само половина от реализирания от тях внос през 1931 г.

България сключва клирингова спогодба и търговски договор с

Германия (1932 г.), с Югославия клирингова спогодба и железопътна конвенция (1933 г.) и търговски договор (1934 г.). Наред с това са подписани търговски договори още с Чехословакия, Турция, Италия, Австрия. През 1931 – 1934 г. се водят разговори с представители на СССР за установяване на търговски връзки. Отговорът на Москва е възстановяване на отношенията в пълен обем – икономически и политически, т. е. дипломатически. Разсъждавайки в Народното събрание по този въпрос Н. Мушанов казва, че ползата от възстановяване на отношенията със СССР е съмнителна, докато вредата сигурна.

През 1933 г. правителството води успешно преговори, отначало само с германски фирми, а след това и с чехословашки, австрийски и унгарски за сключване на компенсационна сделка срещу залежалите от 1928 – 1931 г. български тютюни. През август 1934 г. сделката е подписана. Общата стойност на доставките е 909 950 000 лв. и тя се разпределя както следва: Германия 631 409 131 лв., Австрия 156 535 198 лв., Чехословакия 81 804 762 лв., Унгария 40 203 647 лв. Срещу стойността на всяка от тези суми България получава 392 товарни хладилни вагона, 89 пътнически вагона, 34 мотриси и вагони за софийските трамваи, 41 парни и моторни валяци за пътно строителство.

През 1929 – 1934 г. централноевропейските държави – Германия, Австрия, Италия, Полша, Чехословакия, Унгария, Швейцария продължават да заемат първо място в българския търговски обмен. На второ място са западноевропейските страни Великобритания, Франция, Белгия, Испания, Холандия, Люксембург. На трето са балканските държави със силно занижен дял. В областта на външната търговия ролята на Германия в структурата на българския стокообмен се засилва. В същото време се увеличава и значението на клиринговите спогодби и компенсационните сделки. Причината за това е невъзможността на България поради липсата на валута свободно да търгува на международните пазари.

Мерки за стабилизиране на държавните финанси

В антикризисната си политика Народният блок отделя изключително внимание на стабилизирането на държавните финанси. При решаването на този проблем правителството на Н. Мушанов се затруднява от две обстоятелства: решимостта му да бъде „честен платец” по външните дългове и от невъзможността чрез данъци да попълва държавния бюджет. Затова правителството насочва действията си в три направления – сключване на външен заем, въвеждане на строги икономии в бюджетната сфера и постигане на международни споразумения за облекчаване на плащанията по външните заеми и репарациите.

Н. Мушанов се опитва да получи заем чрез Финансовия комитет на Обществото на народите, какъвто е отпуснат на Австрия след започването на световната икономическа криза. От Женева поставят като условие за отпускането на заем мини Перник да се превърнат в акционерно дружество и на БДЖ да се предостави пълна независимост. Тези искания са неизпълними за България, управлявана от четворна коалиция в условията на тежка икономическа криза. Безрезултатни се оказват и усилията за получаването на международен кредит в размер на 3,901 млн. лв. по проекта на директора на Международното бюро на труда Алберт Тома за борба срещу безработицата.

Като отказват да помогнат на България, международните финансови институции не престават да настояват българското правителство да установи режим на драстични икономии, за да може да си плаща вноските по външните дългове. През 1931 – 1932 г. със Закона за държавния бюджет се въвеждат удръжки от заплатите на чиновниците в полза на държавата до 5% за възнаграждения до 2000 лв. и до 10% над 2000 лв. По-късно тези проценти са променени от 2% до 14% за заплатите и от 2 до 7% за пенсиите. През 1933 – 1934 г. удръжките в полза на държавното съкровище се увеличават от 3% до 20%. По този начин от чиновнически заплати са спестени 506,3 млн. лв.

През юли 1932 г. със Закон се създава към БЗБ Фонд за покриване на бюджетните загуби, нанасяни от дирекция "Храноизнос". Фондът просъществува до 20 януари 1934 г. В него се набират средства от въведени таксови марки от 1 лв. за кг типов хляб и 1,60 лв. за луксозен, такси за търговията с брашна и тестени изделия, глоби, конфискации и пр. Така правителството заставя всички слоеве на обществото да се включат в попълването на бюджетния дефицит. Не е отминат и политическия елит. Цивилната листа на цар Борис III е намалена. С по 20% са снижени заплатите на министри и владици, с по 15% дневните на депутатите.

Наред с това правителството води и усилени преговори за уреждането на репарационния въпрос, отсрочване на плащанията по довоенните и следвоенните дългове. На 20 юни 1931 г. американският президент Хувър излиза с предложение да се спрат плащанията на всички дългове и репарации за срок от 1 година, считан от 1 юли с. г. до 30 юни 1932 г. През ноември 1931 г. България и Гърция подписват споразумение, с което гръцкото правителство приема изплащането на българския репарационен дълг да бъде отложено за 1 година съгласно Хувъровия план. С него Гърция се ангажира да изпълни задълженията си по спогодбата „Моллов – Кафандарис" и да изплати полагащите ѝ се вноски. Впоследствие обаче гръцкото правителство свързва изпълнението на задълженията си по спогодбата с плащането от българска страна на дължимите ѝ репарации. Завързва се спор, Гърция отстоява тезата, че задълженията ѝ по спогодбата са държавен дълг и следователно се включват в обсега на Хувъровия план, а българското правителство, че задължението на гръцкото правителство е към частни лица – български бежанци, поради което не може гръцкият дълг да бъде компенсиран за сметка на българските репарации. Въпросът остава нерешен и България е принудена да се задоволи с получените от Гърция до 31 декември 1930 г. 246 383 309 лв. по спогодбата „Моллов – Кафандарис". През юни 1932 г. на конференцията в Лозана германските репарации се анулират, след което се урежда и въпросът за т. нар. „източни репарации" на Австрия, България и Унгария.

През юли 1932 г. на правителството му се отдава да сключи и споразумение за намаляване на трансферираните в чужбина суми по плащанията на предвоенните и двата следвоенни заема с 50%. С ново споразумение от юли 1933 г. погасяването на следвоенните заеми е спряно, а трансферът по останалите е сведен на 25%. През 1932 – 1933 г. вследствие на тези две споразумения на държавния бюджет са спестени 674 млн. лв.

⁂ ⁂ ⁂

Антикризисната политика на Народния блок не е последователна. Тя е продукт на трудно постиган в четворната коалиция компромис по стопанските въпроси. Въпреки изповядваните от блоковите партии принципи на традиционна демокрация и икономическа свобода, провежданата от правителството по време на кризата стопанска политика представлява „смесица от либерализация на стопанството и запазване на интервенизма в икономиката".

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Беров, Л. Стопанската политика на правителството на Народния блок. – Ист. прегл., 1963, № 3.

Беров, Л. Голямата компесационна сделка срещу българските тютюни през 1934 г. и българо-германската търговия в навечерието на Втората световна война. – В: Българско-германски отношения и връзки. Т. III. София, 1981.

Вачков , Д. Българският стабилизационен заем от 1928 г. – Ист. прегл., 1994 – 1995, № 4.

Велев, Ал. Просветна и културна политика на на правителството на Александър Стамболийски. София, 1980.

Димитров, Г. В. Бежанският заем от 1926 г. – Ист. прегл., 1984, № 1.

Иванов, М. Голямата депресия и новата програма за българското стопанство (1929 – 1934). – Ист. прегл., 1999, № 1–2.

Иванов, М. Стопански и финансови проблеми във външната политика на Народния блок 1931 – 1934. Автореферат. София, 1999.

Иванов, М. Външните дългове на България в годините на голямата депресия 1929 – 1934 г. – Минало, 1998, № 2.

Икономика на България до социалистическата революция. Т. I. София, 1969.

Йоцов, Яр. Социално-икономическият облик на България 1919 – 1923 г. – Изв. Инст. за история, 20, 1968.

Кацаркова, В. Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919 – 1941). София, 1989.

Леонидов, А. Репарационната политика на второто сговористко правителство и грабителските домогвания на международния империализъм 1926 – 1931 г. – Ист. прегл., 1966, № 2.

Моллов, Я. Насоки на земеделското производство. София, 1931.

Натан, Ж., Л. Беров. Монополистическият капитализъм в България. София, 1968.

Наумов, Г. Антикризистна законодателна дейност на Народния блок (1931 – 1934). – Ист. прегл., 1973, № 6.

Наумов, Г. Селското движение в България (1929 – 1934). София, 1975.

Палазов, Ил. Стопанското положение на страната (беседа, проведена на 15 декември 1929 г. гр. Видин). София, 1930.

Петрова, Д. БЗНС през периода на икономическата криза 1929 – 1934. София, 1979.

Петрова, Д. Самостоятерното управление на БЗНС 1920 – 1923. София, 1988.

Посволски, Л. Стопанска България със специално изследване на репарационния въпрос и делото на Обществото на народите (издание на Икономическия институт “Брукингс” във Вашингтон, превод д-р Т. Калинов). София, 1932.

Първанова, Р. Отношенията между България и Дисконтогезелшафт и Междусъюзническата комисия (1919–1929). – Ист. прегл., 1999, № 1 – 2.

Рясков, М. Спомени и документи. София, Изд. БНБ, 2006.

Сатистически годишник на българското царство год. XXI – XXII. София, 1929 – 1930.

Спасов, Й. Калтинската република. София, 1964.

Стоянов, В., В. Тепавичаров. Политическата алтернатива (юни 1923 – януари 1926 г.). София, 1992.

Спостранов, Н. К. Популярните банки в България. – Стопанска мисъл, 1929, № 3.

Тошев, Д. Развитие на едрата индустрия в България при системата на протекционизма. Варна, 1946.

Тошев, Д. Индустриалната политика на България след Първата световна война. Варна, 1943.

Яранов, Ат. Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 г). София, 1934.

ÊáñáìáíëÞò, Êþóôáò Áë. Ï Åëåõ2Ýñéïò ÂåíéæÝëïò êáé ïé åîùôåñéêÝò ìáò ó÷Ýóåéò (1928 – 1932). Á2Þíá, 1986.

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО В ЕРАТА НА БЕЗПАРТИЙНОСТТА 1934 – 1944 Г.

Людмил Йорданов Спасов

„ДИРИЖИРАНАТА” ИКОНОМИКА 1934 – 1939 Г.

При управлението на деветнадесетомайци и преходните кабинети 1934 – 1935 г.

Стегната и икономична държавна организация на деветнадесетомайци

В началото на май 1934 г. правителството на Н. Мушанов изпада в криза. На 15 и 16 с. м. в двореца се провеждат консултации, но блоковите партии не могат да се споразумеят за министерските кресла. На 19 май 1934 г. с военен преврат „Звено” и ТВС слагат край на партийната агония. Формирано е правителство с министър-председател Кимон Георгиев. Усвоили програмните начала на т. нар. *„партии на реда”*, деветнадесетомайци ликвидират остатъците от буржоазно-парламентарната система и възвестяват ерата на безпартийността в политическия живот на България. Търновската конституция не е отменена, но на практика е пренебрегната. Парламентът е разпуснат. Вместо със закони страната се управлява с Наредби-закони, изработени от правителството.

На 14 юни с. г. с Наредба-закон политическите партии и организации са забранени. Същия месец с Наредба-закон е учредена „Дирекция за обществена обнова” със задача да пропагандира идеите на безпартийното управление. Деветнадесетомайци трансформират шестнадесетте окръга в седем области – Софийска, Врачанска, Плевенска, Шуменска, Пловдивска, Старозагорска и Бургаска, начело с областни управители, назначени от министъра на вътрешните работи. Създадени са 84 околии, а селските общини са уедрени – от 2552 общини са образувани 837. С временна Наредба-закон за общините от 25 май 1934 г. и наредбите-закони за селските и градските общини от 3 и 20 август с. г. правителството ликвидира общинското самоуправление. Министърът на вътрешните работи назначава кметовете за неопределено време.

С идването си на власт деветнадесетомайци си поставят за цел да създадат *„стегната и икономична организация на държавата”*, чрез покровителстване на земеделието и нагаждане на индустрията към стопанските и националните нужди, ограничаване на безработицата и въвеждане на държавни монополи

Кимон Георгиев

за разкриване на нови приходи. В стопанската идеология на деветнадесетомайския режим ключова роля е отредена на идеята за реформирането на капитализма чрез активна намеса на държавата в икономиката. Разработен е 5-годишен план за развитие на селското стопанство. Въведен е монопол върху производството и търговията с тютюн, сол, минерални масла, спирт и пр. С правителствена намеса са създадени: Банка „Български кредит", посредством сливането на 19 банки, БЗКБ с основна задача да кредитира кооперациите и Погасителна каса за подпомагане на длъжниците. Правителството на К. Георгиев възлага на БЗКБ търговско-изкупвателни операции, с цел упражняване на натиск върху пазара и регулиране на цените и производството.

С цел икономии кабинетът спира изграждането на 10 железопътни линии, а в мина „Перник", столичната община и министерствата са премахнати синекурните длъжности. Над 6200 души са уволнени. Заплатите на държавните служители са намалени от 3% до 5%, а пенсиите на пенсионерите от 5% до 10%, с което държавните разходи са намалени със 135 млн. лева. От намаляване на разходите на министерствата, на Върховната и областните сметни палати, ликвидирането на парламента и др. правителството планира бюджетна икономия в размер на 550 млн. лева. В същото време очакваните приходи от монопола върху спирта са от 800 до 1000 млн. лв.

Кабинетът на К. Георгиев се опитва да приложи италианската система на професионално-съсловно организиране на българското общество. Планира се създаването на 7 съсловни организации – работници, селяни, занаятчии, търговци, индустриалци, държавни служители и т. нар. „свободни професии" – лекари, адвокати, архитекти, художници и пр.

Стопански инициативи на деветнадесетомайци и преходните

кабинети

През 1934 г. българското правителство сключва договор с немската фирма „Сименс" за доставка на телефонни съоръжения. По-късно в Стара Загора е изградена първата в България автоматична телефонна централа (АТЦ) с 600 поста. В началото на януари 1935 г. правителството на К. Георгиев утвърждава Наредба- закон за електрификацията на България, дело на Милан Златев, брат на ген. П. Златев. Територията на страната е разделена на 8 електрификационни области – Софийска, Пловдивска, Старозагорска, Бургаска, Врачанска, Плевенска, Търновско-Русенска и Шуменско-Варненска.

По инициатива на деветнадесетомайци е обявен търг за построяване на национален радиопредавател край Вакарел. При преходния кабинет на ген. П. Златев (януари – април 1935 г.) се завързва ожесточена конкурентна борба. Американската фирма „Стандарт Електрик – К" и германска „Телефункен" намаляват първоначално обявената в офертите си сума в размер на 24 млн. лв. Отговорът на съветското правителство, включило се в търга след удължаването на срока му, е впечатляващ – на три пъти снижава цената: на 22,5 млн., на 19 млн. и на 17,5 млн. лв. Германия заявява, че построяването на българския радиопредавател от немска фирма е въпрос на чест. Въпреки че съветската оферта е най-изгодна, е закупен предавател с мощност 100 kWh от „Телефункен". През 1935 г. се слага край на частното радиоразпръскване. Създадено е държавно радио, контролирано от Главна дирекция на обществена обнова. За негов директор е назначен художникът и културолог Сирак Скитник (Панайот Тодоров).

Вторият преходен кабинет на Андрей Тошев (април – ноември 1935 г.) отменя въведения от деветнадесетомайци държавен монопол върху спирта, солта, петрола и пр., и намалява акциза върху бирата. През май с. г. по предложение на финансовия министър Марко Рясков то издава Наредба-закон за облагането на търговията със суров манипулиран тютюн, с която се разпорежда заплащането на данъка да става преди да се изнесе тютюнът от склада. През октомври 1935 г., на базата на създадения през 1931 г. Експортен институт, е изградена Дирекция на външната търговия, като самостоятелен държавен орган. При управлението на деветнадесетомайци и преходните кабинети получава развитие позабравената идея за организиране на мострен панаир.

Пловдивският мострен панаир

У нас за пръв път мострен панаир се провежда през 1925 г. в Горна Оряховица по инициатива на местната община. Но горнооряховският панаир не успява да се утвърди – от 600 през 1927 г. изложителите през 1929 г. намаляват на 64. Причините са, че градът е малък и неблагоустроен, бойкот на индустриалците от големите градове и пр.

На 4 март 1933 г. по предложение на Пловдивската търговско-индустриална камара (ПТИК) е организирана мостренна панаирна изложба в Пловдив, която е посетена от 100 000 души. При откриването ѝ председателят на ПТИК д-р О. Обрейков заявява, че от 1934 г. изложбата ще се превърне в ежегоден мострен панаир. На 14 януари 1935 г. е издадена Наредба-закон за признаване на панаира в Пловдив за *„единствен национален мострен пролетен панаир”*. Така формулирана, наредбата не изключва в София, Варна или Русе да се организира в друг сезон национален мострен панаир. В края на май с. г. д-р Обрейков, председателят на местния клон на индустриалците инж. Б. Авджиев и др. поставят пред премиера

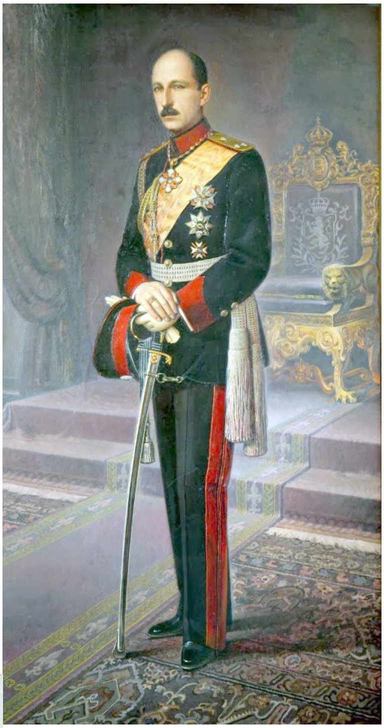

Цар Борис III

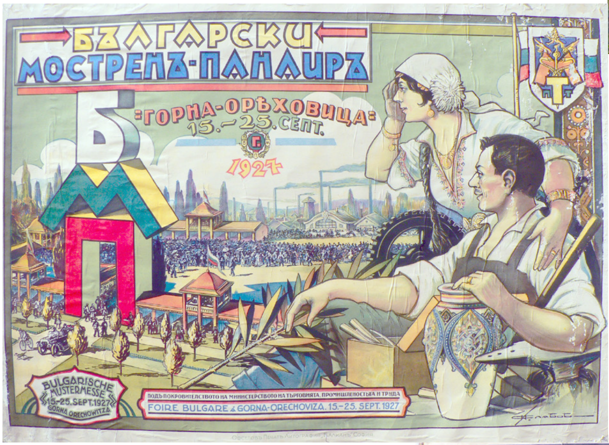

БЪЛГАРСКИ МОСТРЕНЪ-ПАНАИРЪ
БМП
ГОРНА-ОРЪХОВИЦА 15.–25. СЕПТ. 1927 г.
BULGARISCHE MUSTERMESSE 15.-25. SEPT. 1927 GORNA ORECHOWITZA
ПОДЪ ПОКРОВИТЕЛСТВОТО НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ТЪРГОВИЯТА, ПРОМИШЛЕНОСТЬТА И ТРУДА
FOIRE BULGARE à GORNA-ORECHOVIZA. 15.–25. SEPT. 1927

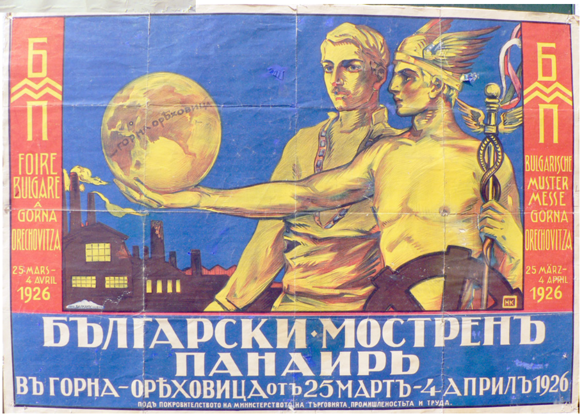

БМП
FOIRE BULGARE A GORNA ORECHOVITZA
25 MARS–4 AVRIL 1926
BULGARISCHE MUSTER MESSE GORNA ORECHOVITZA
25 MÄRZ–4 APRIL 1926
Г. ОРЪХОВИЦА
БЪЛГАРСКИ МОСТРЕНЪ ПАНАИРЪ
ВЪ ГОРНА-ОРЪХОВИЦА ОТЪ 25 МАРТЪ-4 АПРИЛЪ 1926
ПОДЪ ПОКРОВИТЕЛСТВОТО НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ТЪРГОВИЯТА, ПРОМИШЛЕНОСТЬТА И ТРУДА

Плакати на есенното изложение на мострения панаир в Г. Оряховица, 1926 и 1927 г.- (ИМ, Г. Оряховица)

Обрейко Обрейков

Андрей Тошев, министъра на стопанството Стойчо Мошанов и министъра на съобщенията Т. Кожухаров въпроса за узаконяване на мострения панаир в Пловдив като единствен в страната.

В началото на 1936 г. при управлението на Г. Кьосеиванов допуснатото двусмислие в Наредбата-закон от 1935 г. е отстранено. Утвърден е Правилник на Пловдивския панаир, който гласи, че в страната се *„учредява единствен мострен панаир със седалище Пловдив”*. Същата година той е признат за отделна юридическа личност. На 4 октомври 1936 г. Върховният съвет на панаира взема решение той да бъде превърнат в международен. На 9 и 10 декември 1936 г. в Париж се провежда конгрес на международните панаири. На него се решава Пловдивският мострен панаир да бъде

Пловдивски панаир 1937 г.

включен в състава на Съюза на мострените панаири. През 1937 г. за пръв път на панаира се включват изложители от чужбина – Австрия, Германия, Италия, Англия.

Засилване на държавната намеса в стопанския живот при управлението на Г. Кьосеиванов

Въвеждане на нова данъчна система

През февруари 1936 г. е приета Наредба-закон, с който на мястото на данък общ доход е въведен данък оборот и е разширена патентната система. Мотивите на автора на законопроекта Марко Рясков, министър на финансите в правителството на А. Тошев, са: първо, премахване на съществуващите условия за деморализиране на данъкоплатци и данъчни агенти, и второ, бързо постигане на положителни резултати по отношение на размера и навременното събиране на данъците. Данък занятие се събира ежемесечно върху добитите през изтеклия месец обороти, най-късно до 20-то число на следващия месец, а на служителите на държавни и общински учреждения и в частни предприятия с над 10 работници се отдържа при изплащането на заплатите и в десетдневен срок се внася по чекова или текуща сметка на държавния бирник при БНБ. Данък върху тютюневите листа, основен износен артикул, се плаща в БНБ преди изнасянето на тютюна от склада. Данъкът на предприятията, занимаващи се с кредити и застраховане, се внася наведнъж всяка година до 25 юни. Приходите от данък занятие и патент се разпределят както следва: 62% за държавата, 30% за общините, 4% за фонд пострадали от войните, 2% за фонд учителски заплати и 2% за търговско-индустриалните камари. От общинската част 70% от постъпленията остават в общинската каса, а 30% във фонд учителски заплати. Съгласно чл. 96 на Наредбата-закон давност за плащане на данъка не съществува. На лица, които не внесат до 2 месеца данък занятие, се забранява да упражняват дейност.

Засилване на държавната намеса в селското стопанство и индустрията

Държавното ръководство се разпростира и върху разпокъсаното и дребнособственическо селско стопанство. Дирекция „Храноизнос" определя не само цените, но и в кои райони какви култури, и в какво количество да се засяват. Тя посочва и държавните институти, които ще ги изкупуват. През 1938 – 1939 г. в резултат на държавната намеса в подкрепа на селското стопансво и засиленото търсене на земедески продукти цените на селскостопанските продукти се повишават с около

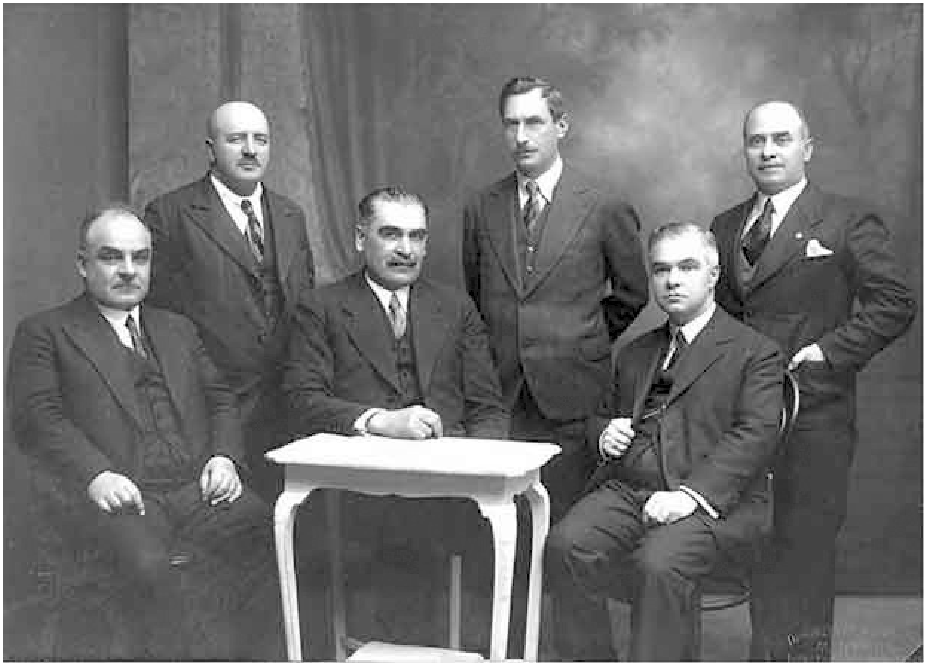

Седнали от ляво надясно са Добри Божилов, Стефан Бочев и Марко Ряско, 2 август 1938 г.

40%. През 1934 г. в България има 3000 трактора. Освен за обработка на земята, те се използват и като двигателна сила за вършачките. След оглавяването на Министерстото на земеделието от Ив. Багрянов (1938 г.) у нас са внесени значително количество модерни селскостопански машини от Германия.

Държавният сектор в индустрията се състои от 169 предприятия. Те произвеждат 9% от промишлената продукция. По-значими държавни предприятия в индустрията са мини Перник, Бобов дол, Марица, двете военни фабрики, електроцентралите в Перник, Пловдив, Варна, работилницата на БДЖ. На 15 август 1936 г. правителстовото издава Наредба-закон за индустрията, която след подновяването дейността на парламента през 1938 г. се превръща в закон. С него се преследват три основни цели: регламентация и регистрация на индустриалните предприятия, рационализация и насърчаване. Наредбата-закон за индустрията е инспирирана от идеите да се „дирижира икономиката". Преследваната цел е поставяне на индустрията под държавно ръководство. Министърът на търговията, промишлеността и труда определя кои отрасли са пренаситени и кои не, качеството на индустриалните произведения, продажбите на пазара, сроковете за реорганизиране на дадена индустрия и т. н. Индустриалната комисия

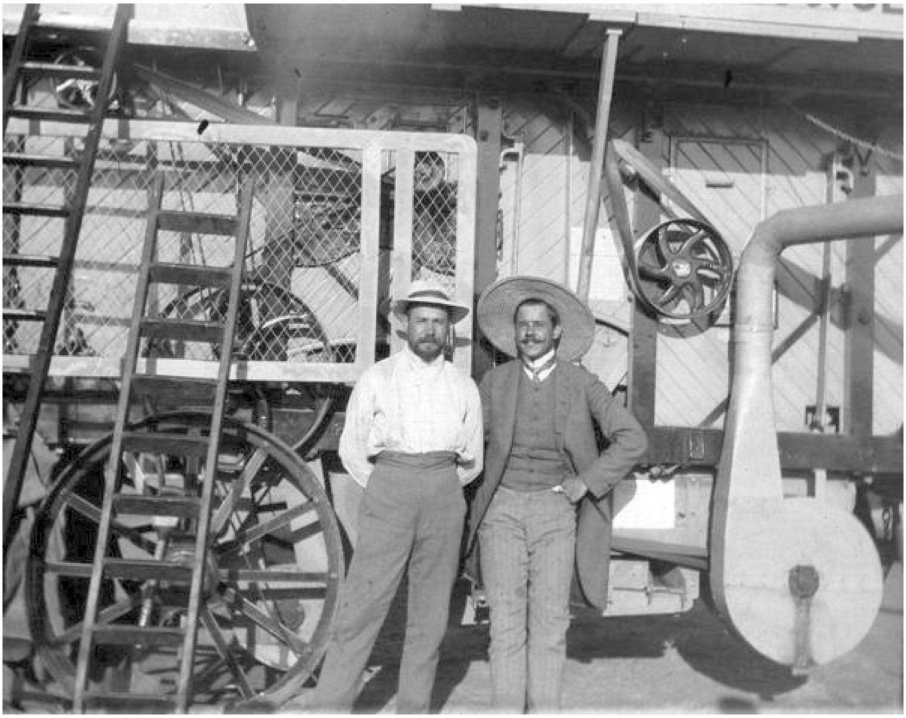

Зърнопреработвателна машина

издава разрешения за разширяване на стари и за изграждане на нови предприятия. Тя разглежда представените в Министерството на търговията, промишлеността и труда планове на предприятията от различните браншове за рационализация на производството. За отговарящите на условията предприятия се предвиждат облекчения при снабдяването със суровини, при участие в държавни доставки, получаване на терени за строителство, плащането на данък сгради.

През 1936 г. създаденият на обществени начала Електрификационен фонд е слят с държавния бюджет и държавата поставя под контрол електрификацията на страната. През 1939 г. консумацията на електрическа енергия на глава от населението е 42 kWh и по този показател България е на последно място в Европа.

Разширяване на държавния сектор в банковото дело

В навечерието на войната Англия, Франция, Белгия и други нефашистки държави изтеглят капиталите си от България. Германия и Италия не са в състояние активно да се намесят на българския капиталов пазар. В резултат на това участието на чуждия капитал в банковото

Митрополит Стефан и членовете на кабинета на Г. Кьосеиванов 1938 – 1939 г. (премиерът е на първи ред втори от ляво надясно)

дело и промишлеността намалява от 46% през 1929 г. на 23% през 1939 г. Налага се Френско-белгийската, Балканската и Генералната банка да се слеят във Френско-българска банка (1938 г.). След окупирането на Чехословакия от Германия (март 1939 г.) Англо-пражката банка се присъединява към Кредитна банка.

Съществено се променя структурата на българската икономика. Делът на държавния и кооперативния сектор се увеличава за сметка на частните и чуждите капитали. БНБ и банките с държавно участие Български кредит, БЗКБ, Българска ипотекарна банка, Пощенска спестовна каса, Погасителната каса са пълновластни господари в банковото дело и кредитирането. В областта на кредита и паричното обръщение кооперативният сектор е представен от 1978 земеделски кредитни кооперации и 276 популярни банки. Кооперативните банки отпускат заеми на средните и дребните селски стопани, на занаятчиите и дребните търговци. През 1939 г. кооперативните сдружения в България са 3502, а количеството на вложените в тях капитали възлиза на 2085 млн. лв. Изгражда се Дирекция за държавен надзор върху частните застрахователни предприятия. Чрез нея под държавно ръководство са поставени спестовно-строителните дружества.

Държавният надзор върху търговията

Правителството на Г. Кьосеиванов продължава политиката на кабинета на Тошев по отношение на държавните монополи. В началото на 1936 г. то ликвидира тютюновия монопол. Същата година правителството премахва Главното комисарство по продоволствието, но запазва комисарствата към общинските съвети. Те са поставени на подчинение на специално изградена Служба по продоволствието към Министерството на търговията и им е предоставено право сами да нормират цените на хляба, брашното, месото, колбасите, птиците, млечните продукти и пр. През 1936 г. с Наредба-закон за вътрешната търговия държавата регламентира начините за откриване или преместване на търговските заведения, числеността на търговците и пр. Посредством Дирекция "Храноизнос", БЗКБ и акционерните дружества "Българска търговия" и "Българска промишленост" държавата се намесва на вътрешния пазар и диктува цените на хранителните продукти, на промишлените и селскостопанските стоки.

Вносът и износът се ръководят от Дирекция на външната търговия. Издаваните от нея наредби имат силата на закони. Чрез Дирекция "Храноизнос" държавата монополизира износа на зърнени храни, лен, коноп и други селскостопански произведения, а БЗКБ, в която държавното участие непрестанно нараства, финансира износа на тютюн, памук, розово масло. Делът на кооперациите в износа е около 8%. През 1939 г. над 20% от вътрешнотърговския стокооброт се формира от кооперативния сектор.

В навечерието на Втората световна война Германия заема монополно положение в българската външна търговия. Над 65% от вноса и около 68% от износа на България се осъществява с Германия на базата на сключената клирингова спогодба. Доставят се вагони, параходи, стомана, камиони, химически торове, стъкло, каучук и пр., а се изнася месо, грозде, плодове, зеленчуци, вино, птици, тютюн.

Държавният контрол в транспорта и съобщенията

Държавният сектор е най-силно развит в транспорта. През 1939 г. в Българските държавни железници (БДЖ), най-голямото държавно предприятие, работят над 20 000 души. В резултат на нарастването на превоза на стоки и увеличаване на пътническия трафик чистият доход на БДЖ (оставени от 20-те години на самоиздръжка) нараства от 717 млн. лева през 1934 г. на 1053 млн. лева през 1939 г. Разширява се и железопътната мрежа. В експлоатация влизат линиите Михайлово – Раковски (1936 г.),

Локомотив № 46.03. Произведен 1931 г. в Поздан

Стамболийски – Пещера (1937 г.), Хан Крум – Преслав (1938 г.).

В София разширява и укрепва дейността си държавното предприятие “Трамваен транспорт “. В периода от 1936 г. до 1938 г. в столицата са монтирани 10 автоматични телефонни централи, а във Варна и Стара Загора са оборудвани от „Телефункен” регионални радиостанции.

През 1936 г. се полагат основите на българското държавно корабоплаване по река Дунав. В Русе е учредено дружеството „Българско крайбрежно плаване”, наречено по-късно „Българско речно плаване”. През 1938 г. на Дирекцията за водни съобщения са отпуснати 150 млн. лева за

Трамваите в София са още от 1904 г.

ЦАРЬ БОРИСЪ III

Дунавски пътнически кораб "Цар Борис"

закупуване на параходи и шлепове. Държавата продължава да субсидира Българското търговско параходно дружество и да определя параходните линии и цените на морските превози.

През лятото на 1937 г. е открито пристанището в Царево, изградено за 20 млн. лв., отпуснати безвъзмездно от компания, получила концесия за експлоатация на странджанските гори. Поради ограничените му възможности (дълбочината му е 3,2 м) то служи за връзка с другите черноморски пристанища и износ на дървен материал за Цариград.

Кабинетите на Кьосеиванов се опитват да поставят под контрол единствения клон в транспорта останал извън държавния сектор – автомобилния. През 1939 г. в България има 5698 коли – 2503 леки автомобила, 2415 товарни и 780 автобуса, обслужвани от 7350 души. Като нов и бързо развиващ се, автомобилният транспорт се превръща в конкурент на железопътния. През 1936 г. превозените с автобуси пътници възлизат на 11% от пътувалите с БДЖ, а през 1939 г. – 41%. Въз основа на Наредба-закон от 1935 г. са създадени три органа за упражняване на държавен надзор: Отдел за автомобил-

През 1935 г. е създадена автобусна служба в София

Форд от края на 20-те на XX в.

ните съобщения, Съвет за автомобилните съобщения и Централна автомобилна комисия. Отношенията мужду властите и собсвениците на пътнически и товарни автомобили се изострят. Ползвайки се с покровителството на двореца, те успяват да осуетят част от правителствените намерения.

Регулиране на трудовите взаимоотношения

По време на управлението на Кьосеиванов се създават и институции за направляване на икономиката на базата на казионните организации и съюзи, като Висш занаятчийски и Висш търговски съвет, Висш съвет на труда и пр. Засилва се ролята в стопанския живот на търговско-индустриалните и селскостопанските камари.

През 1936 г. концепцията за регулирането на взаимоотоношенията между труда и капитала от държавата добива завършен вид. Издадени са Наредби-закони за индивидуалния и колективния трудов договор, с които казионният БРС е наложен като единствен законен представител на наемното работничество. Чрез него се решават въпросите за отпуските, за общественото осигуряване. БРС сключва колективните трудови договори, а Министерският съвет ги утвърждава. Стачките са забранени, с изключение на организираните от БРС.

Стопански постижения

През 1934 и първата половина на 1935 г. България излиза от стопанския застой. В резултат на провежданата от кабинетите на Кьосеиванов политика на активна държавна намеса в редица отрасли на икономиката са отбелязани най-високи статистически показатели за целия междувоенен период. В индустрията едрите предприятия се увеличават от 891 през 1934 г. на 2164 през 1939 г., мощностите от 208 367 к. с. на 247 307 к. с., заетата работна ръка от 36 393 д. на 92 961д., а стойността на произведената продукция от 5 345 млн. лв. на 12 666 млн. лв. През 1939 г. 113 промишлени предприятия са с работници от 100 до 200 души, а 89 с над 300 души. Съотношението между леката и тежката индустрия е 77:23 в полза на леката промишленост. Относителният дял на хранително-вкусовата индустрия в общия обем на промишлената продукция е 58%, текстилната – 19%, кожарската, каучуковата и дървообработващата – 4%, химическата – 4%, металообработващата – 3%, добивът на електроенергия – 2%, стъкларската и строителните материали – 2%. Постигнат е средногодишен ръст на промишлената продукция 6,9%, който е един от най-високите не само на Балканите, но и в Европа.

В селското стопанство площите с индустриалните култури – тютюн, памук, коноп, лен, грозде и пр. нарастват с 2,1 пъти, а със зърнени храни с 1,01 пъти в сравнение с 1929 г. Лек спад се забелязва в говедовъдството и свиневъдството. В овцевъдството и отглеждането на птици характерната за селскостопанското производство тенденция на нарастване се запазва. Поради липсата на достатъчно селскостопански машини, химически торове и препарати, модерни сортове семена и породисти животни селскостопанската производителност продължава да е нискоефективна.

Успешно се развиват железопътният, автомобилният и водният транспорт. Средногодишно се изграждат по 58 км железопътни линии. Паричното обръщение се увеличава от 3,8 милиарда лева през 1935 г. на 5,4 милиарда лева през 1939 г. Вътрешният стокооборот нараства от 14 546 млн. лв. през 1934 г. на 29 305 млн. лв. през 1939 г. През периода 1934 – 1939 г. външнотърговският баланс е постоянно активен – износът надвишава вноса с над 2,5 милиарда лева. През 1937 г. в България с лекота са преодолени признаците на обхваналата световното стопанство криза. *„Кьосеиванов остави една хубава страница в българската история”* – гласи оценката, дадена от неговите съвременици.

ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ 1939 − 1944 Г.

Превръщането на България от неутрална държава в сателит на Германия

На 1 септември 1939 г. Германия напада Полша, с което се поставя началото на Втората световна война. На 15 с. м. правителството на Кьосеиванов обявява неутралитет по отношение на развиващите се в Европа събития. На 14 февруари 1940 г. цар Борис III и обкръжението му принуждават Г. Кьосеиванов да подаде оставка. На следващия ден е съставено правителство начело с Богдан Филов. Той е професор в Софийския университет и председател на БАН, но е без политически и държавнически опит.

На 1 март 1941 г. правителството на Филов присъединява България към Тристранния пакт. С това то превръща България от неутрална държава в сателит на Третия райх. През ноември с. г. правителството включва България в Антикоминтерновския пакт, а през декември, солидаризийки се с държавите от Тристранния пакт (Германия, Италия и Япония), обявява „символична война" на Англия и САЩ. След германското нападение срещу СССР (22 юни 1941 г.) България запазва дипломатическите си отношения със съветското правителство. На българската легация в Москва е възложено да защититава интересите на Германия и на нейните сателити в Съветския съюз.

Военновременни мерки в стопанската област

През началния етап на Втората световна война (1939 – 1941 г.) стават три важни от стопанска гледна точка за България събития. Първо, на 5 януари 1940 г. в Москва българското и съветското правителство сключват договор за търговия и корабоплаване със срок на действие 3 години и спогодба за стокообмена и плащанията. На базата на този договор между двете правителства е постигнато споразумение за преработването на съветски памук в българските фабрики и връщането му във вид на прежда в СССР. След подписването на договора във Варна е разкрито съветско търговско консолство. Срещу износ на тютюн, кожи, свине, розово масло и др. Съветският съюз внася в България 5553 т. памук, с които е осигурена работа на 40 000 работници, 4579 т прокат, петролни продукти, селскостопански машини и др.

Второ, на 7 септември 1940 г. в Крайова българското и румънското правителство подписват спогодба, с която България си възвръща Южна Добруджа, област от изключително значение за българското земеделие. Трето, през април-май 1941 г., след разгрома на Югославия и Гърция,

293. Варна. Пристанището.
Warna. Der Hafen.
ΚΑΛΛΙΟΠΗ
ΟΙΝΟΥΣΣΑΙ

Пристанище Варна.

България военно завзема Беломорска Тракия и Вардарска Македония с германско одобрение. В тях е въведена българска администрация и са направени големи инвестиции.

Предприетите от правителството на Филов мерки в стопанската област са в съответствие с неговата външна политика. През 1940 г. са учредени Дирекция за гражданска мобилизация, подчинена на

Добрич – централен площад

министър-председателя и Глав-но комисарство по снабдяването и за борба със спекулата и черната борса. Създадена е и Реквизиционна комисия със задача – увеличаване на обществените запаси по пътя на принудителното изземване. През май 1940 г. влиза в сила Закон за осигуряване, снабдяване и регулиране на цените. Въпреки взетите мерки, през ноември 1940 г. в България е въведена купонна система.

София, Военният клуб

Правителството на Филов изгражда т. нар. селски земеделски задруги, превърнали се в една от най-голямата, не само в България но и на Балканите, селска професионална организация. Членуването в тях е задължително срещу минимална такса. То официално узаконява и признава за държавни организациите на търговците, на индустриалците, на занаятчиите, на работническите синдикати и техните съюзи.

Отражението на войната върху селското стопанство, индустрията, транспорта, банковото дело и търговията

По време на войната в резултат на връщането на Южна Добруджа нараства абсолютният размер на площите със зърнени храни, но не и добивите от тях. При тютюна и овощарството спадът е незначителен. Увеличава се производството на зеленчуци, грозде, картофи, дини. Това се обуславя от българския износ за Германия. Животновъдството е в упадък. Производството на месо, мляко и яйца намалява. През 1942 – 1944 г. нарядите се изпълняват 90%.

В индустрията от 16 клона 10 са зависими от внос: металообработващата – 83%, машинната – 71,5%, каучуковата – 67,5%, химическата – 51%, текстилната – 45% и т. н. В тези браншове

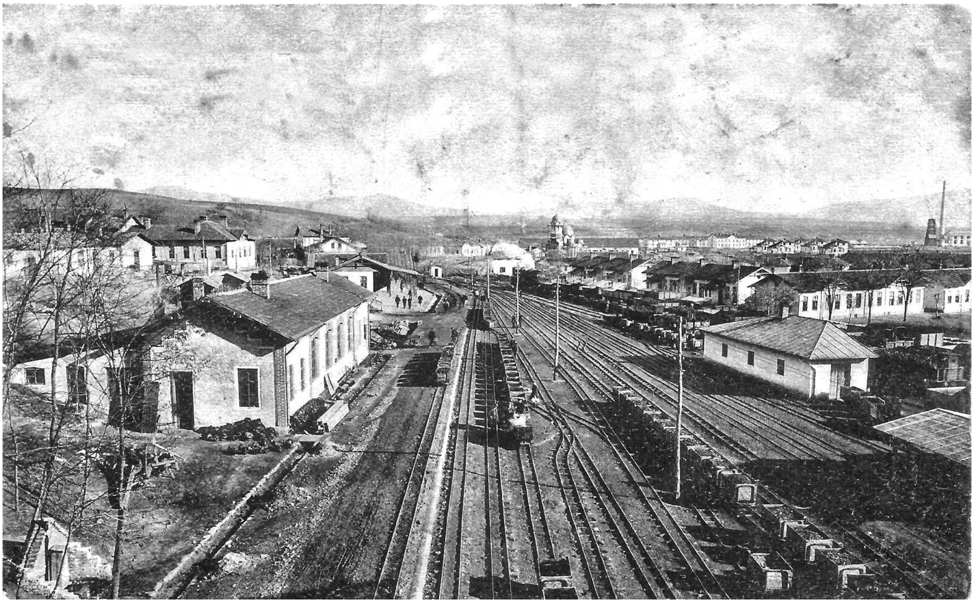

Мина Перник 1942 г.

производството се ограничава и работният ден се намалява. В същото време за задоволяване нуждите на германската военна индустрия добивът на въглища в мини Перник и Бобовдол и на руди в Родопите с пъти се увеличава. Подобно е положението и с хранителновкусовата промишленост, тъй като на нея се разчита за изхранване на немските войски.

На 1 декември 1940 г. започва да функционира като държавно учреждение Дирекцията на електрификацията на Северна България (ДЕСБ) със седалище в Плевен, а след това в София. Изработен е Общ електификационен план на България. Страната е разделена на 5 електрификационни области – Дунавска, Маришка, Централна (София и Моравско), Македония със Солун и Беломорска Тракия. Предвижда се електоконсумацията в страната да нарастне от 300 млн. kWh през 1940 г. на 3050 млн. kWh през 1960 г. и да бъдат електрифицирани 800 км жп линии. На 8 май 1944 г. ДЕСБ е трансфомирана в Главна дирекция за електрификация на България. Тя просъществува до национализирането на електрификацията на 1 януари 1948 г.

През 1939 – 1944 г. са изградени жп линиите Карнобат – Шумен в Източна Стара планина, Момчилград – Подкова в Източните Родопи и Радомир – Кулата. Заради рязкото увеличаване на превозите вагонният парк за кратък срок е амортизиран. Разстроен е и автомобилният транспорт. Поради недостиг на гуми, горива и пр. 550 товарни автомобила от общо 1252 излизат от употреба.

По време на войната деветте кораба на БТПД са потопени. На 30 май 1941 г. на пристанището в Пирея, Гърция, е взривен натоварения с немски бомби кораб „ Княгиня Мария Луиза". През септември с. г. на съветска мина в Черно море се натъква най-новият и модерен кораб „Шипка". Последни са унищожени корабите „Бургас" в Солунското пристанище и „ Цар Фердинанд" в Средиземно море (есента на 1944 г.). В ход е строителството на пристанищата Несебър и Балчик, но до 1944 г. е завършено само балчишкото пристанище.

По време на войната от Германия се доставят телетипни машини. Полага се подземен кабел между София и Русе. Изграждат се стълбовите телеграфо-телефонни линии София – Търново – Русе, София – Пловдив – Свиленград и др. През 1943 – 1944 г. голяма част от тези съоръжения са унищожени от англо-американските бомбардировки.

В областта на кредита значително нараства ролята на одържавената банка Български кредит, разполагаща с 37 клона в страната. Тя осигурява 61,5% от кредитите за частните банки. От чуждите банки разширява дейността си Кредитна банка, с основен акционер Дойче банк. Към нея е присъединен софийският клон на Пражката кредитна банка.

Промени настъпват и в Българска търговска банка. Въпреки че дългогодишните ѝ управители Г. Губиделников, братя Бурови и др. са франкофили, банката се съобразява със стопанската и политическата зависимост на България от Третия райх. Но за разлика от Кредитна банка Българска търговска банка не се обвързва само с Райха. Тя поддържа многостранни стопански връзки и по „западноевропейски" образец създава локални банки за подпомагане на селското стопанство в отделни райони – Видински, Харманлийски и др. По време на войната банковото обръщение се покачва.

Посредством Дирекция „Храноизнос" държавата поставя под контрол вътрешната търговия. Тя определя цените на стоките, начина на продажба и пр. През 1943 – 1944 г. Дирекцията изкупува реколтата на високи цени, но съобразявайки се с държавната политика на твърди цени, я продава на по-ниски и натрупва загуби в размер на 1 милиард лв.

Чрез създаването на т. нар „нов ред" в Югоизточна Европа Третият райх монополизира българската външна търговия. През 1944 г. 72,7% от вноса и 87,8% от износа са от и за Германия. На базата на клирингови спогодби Райхът осъществява нееквивалентен обмен с България и нанася огромни загуби на икономиката ѝ.

Останки от товарна станция на германската въжена линия Бориева в Родопите

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА
ПЛАЩА ПРИНОСИТЕЛЮ
500
ПЕТСТОТИНЪ
ЛЕВА
СОФИЯ 1943

Банкнота на Царство България 1943 г.

БОРИСЪ III ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТЕ
50
ЛЕВА
1940

Сребърна монета на Царство България 1940 г.

Българо-германски спогодби

Съгласно сключената през септември 1932 г. българо-германска клирингова спогодба плащанията между България и Германия се извършват по две сметки. По сметка „А" изнесените от България тютюн, зърнени храни, яйца, кожи, маслодайни семена и фуражни растения се заплащат от германска страна – 30 % във валута или с внос на суровини като памук, вълна, калай, каучук и др., които българската държава закупува със свободни дивизии и 70% с доставка на идустриални стоки – машини, електоматериали и пр. По сметка „Б" се уреждат плащанията на останалите износни артикули и разходите за легации, туристи, пътници и др. По сметка „А" Германия изнася от България суровини по курс 1 марка = 33 лв., но впоследствие марката се обезценява. В резултат на това България се оказва с активен търговски баланс и още преди войната се превръща в кредитор на Третия райх. От 85 млн. лв. през 1933 г. дългът на Германия към България нараства на 1433 млн. лв. в края на 1939 г.

На 2 октомври 1940 г. е подписана нова клирингова спогодба. С нея се урегулира търговският обмен на България със завладените от войските на Райха Белгия, Холандия, Норвегия, Полша. Създава се смесена германо-българска комисия, на която се дава правото да уговарят количествата и видовете на внасяните и изнасяните стоки. Съставена от германци и българи германофили, комисията определя в съответствие с немските интереси производството и изкупните цени на стоките и размера на българския износ за други държави. Неправомерно комисията включва в годишните уравнения по клиринга и дела на военните доставки за България.

На 1 февруари 1941 г. в Предел (Румъния) е сключена тайна спогодба „Нойбахер", с протокол към нея и още три допълнителни споразумения. С тях се уреждат въпросите за издръжката на немските войски на Балканите на клирингова основа, както и задълженията, които българската армия поема по осигуряването им. Съгласно разчетите на германското командване Дирекцията на гражданската мобилизация и стопанско-снабдителният отдел при Щаба на българската армия трябва да осигурят на немските войски 700 тона свинско и говеждо месо, 490 тона бобови варива, 1400 тона пшенично брашно, над 300 тона сирене и кашкавал, около 400 тона салами и консерви, 1 400 000 литра вино, 21 000 000 бройки цигари, 9000 тона фуражи. Във връзка с по-нататъшното снабдяването на германските части е създадена специална полудържавна организация, наречена „Централа за нарочните доставки".

На 24 април 1941 г. в София е подписана тайната спогодба „Клодиус – Попов", определяща задълженията на България спрямо Германия в новите български земи. С нея правителството на Филов поема всички разходи по германските военни съоръжения и експлоатацията на мините във Вардарска Македония. През април 1942 г. влиза в сила спогодбата „Фабрициус", третираща уреждането на имуществено-правната подялба на Югославия. Българската държава поема 8% от външните и вътрешни дългове на Югославия и от задълженията на кредитните ѝ институти. С посочените три тайни спогодби Третият райх циментира участието на България в създадената от него „европейска стопанска общност".

През 1941 – 1944 г. Германия внася в България стоки на високи цени, а изнася на ниски. В резултат на това българската икономика претърпява загуби, възлизащи на около 15 600 млн. лв. Със спогодбите „Нойбахер" и „Клориус" нанесени щети са стойност 25 400 млн. лв.

Върховното комисарство на военновременното стопанство 1943 – 1944 г.

По време на войната дейността на дирекциите „Храноизнос", за гражданката мобилизация, за външната търговия се оказва неефективна. Цените на стоките се увеличават. Продажбите на дребно намаляват. Материалното положение на населението рязко се влошава. Поради недостиг на обществените запаси снабдяването с хранителни продукти и всекидневни стоки е затруднено. През 1943 г. цар Борис III и Б. Филов спешно създават към Министерския съвет Върховно комисарство на военновременното стопанство, със задача *„да съгласува всички дейности, чрез които се изгражда, направлява и непосредствено ръководи военновременното стопанство"*. На новоучредения орган са подчинени дирекциите „Храноизнос", за външна търговия, за гражданска мобилизация, БДЖ. За върховен комисар е назначен банкерът д-р Петър Аладжов. Той извежда на преден план като най-неотложни за решаване следните въпроси: 1) Стабилизиране на селското стопанство, за да бъде осигурено изхранването на населението и армията; 2) Увеличаване производството на граждански мобилизираната индустрия, обхващаща над 200 000 работници с цел подобряване на снабдяването със стоки; 3) Предоговаряне на сключените с Германия стопански споразумения.

През пролетта на 1944 г. при преговорите за подписване на VIII поверителен протокол (така се наричат по време на войната търговските договори между България и Германия) д-р Аладжов успява да премахне т. 58 от стария VII поверителен протокол, с която се предоставят неограничени възможности за повишаване цените на германските стоки. Но това е съвършено недостатъчно. С действията си Комисарството не успява да осъществи поврат в развитието на селското стопанство, търговията, транспорта, банковото дело.

През лятото на 1944 г. правителството на Иван Багрянов разформирова Върховното комисарство на военновременното стопанство. На 5 септември 1944 г. СССР обявява война на България. Три дни по-късно червеноармейските войски преминават българската граница. На 9 септември 1944 г. в България се установява отечественофронтовска власт.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов, П. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. София, 2007.

Беров, Л. Стопанска история. София, 1994.

Богдан Филов. Дневник. София, 1990.

Икономика на България до социалистическата революция. Т. I. София, 1969.

Кацаркова, В. Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919 – 1941). София,1989.

Николов, Р. Българо-германските военно-икономически отношения 1941 – 1944 г. София, 1991.

Саздов, Д., Анд. Пантев, В. Кацарков и др. История на националното и световното стопанство. София, 2002.

СТОПАНСКА ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ (1944 – 1989 Г.)

Мина Маринова

СТОПАНСКАТА ПОЛИТИКА НА ОФ ПРАВИТЕЛСТВАТА

На 9 септември 1944 г. в България идва на власт правителство на Отечествения фронт – организирана и доминирана от БРП(к), коалиция от четири партии – БРП(к), НС "Звено", БЗНС и БРСДП. Първите две отечественофронтовски правителства са оглавени от лидера на звенарите Кимон Георгиев и управляват страната в условията на съветска окупация и под контрола на Съюзна контролна комисия. След окончателното ратифициране на мирния договор и проведените в страната избори за ВНС от есента на 1947 г., третото поред ОФ правителство е оглавено от завърналия се в страната Георги Димитров и в него очевиден превес има комунистическата партия. Съюзната контролна комисия прекратява своята дейност, а Червената армия се изтегля от страната. Това обаче не слага край на съветското присъствие. С началото на Студената война и политиката за консолидиране на Източния блок в останалата под съветско влияние България поетапно пристигат голям брой съветници, които имат решаваща роля за развитието на страната през следващите години.

В програмата на правителството на Кимон Георгиев, обявена на 17 септември 1944 г., е отделено първостепенно внимание на неговата стопанска и финансова политика. След политическата промяна на 9 септември 1944 г. правителството на Кимон Георгиев е изправено пред сериозни предизвикателства в стопанската област. В условията на растяща инфлация и огромен дефицит в държавния бюджет в страната се шири спекула и черна борса. Изпълнението на условията по примирието от октомври 1944 г. и включването на България във войната срещу Германия допълнително обременяват страната с огромни разходи. Задълбочаващата се стопанска криза изисква мобилизация на цялото население и предопределя политиката в стопанската област в първите следвоенни години.

На 17 септември 1944 г. кабинетът обявява своята програма. В нея е отделено първостепенно място на стопанската и финансовата политика. Запазването и едновременното съществуване на държавния, кооперативния и частния сектор трябва да осигурят подкрепата и усилията на всички производителни слоеве и ресурси за възстановяване на икономиката и ускоряване на стопанското развитие. Предвиждат се реформи, които целят активизиране на стопанската дейност и постигане на по-голяма социална справедливост. Частната собственост се признава, но само ако е “законна” или “трудова” и не е поставена при равни условия с държавната и кооперативната.

Примирието на България със СССР, САЩ и Великобритания е подписано на 28 октомври 1944 г. в Москва. Според предварителните договорености между победителите СССР има водеща роля в прилагането му и превес в Съюзната контролна комисия (СКК). В голяма степен прокламираните в правителствената програма принципи са модифицирани, коригирани и нарушавани съобразно изискванията от съветските представители в страната и указанията на Георги Димитров, който до есента на 1946 г. пребивава в Москва. В началото на 1945 г. Г. Димитров определя част от стопанските дейци като “саботажници” и “паразитни елементи”. Държавната подкрепа остава само за тези, които са счетени за ”патриотични търговци и индустриалци”. Обявено е, че кооперативната и държавната инициатива ще се насърчават всестранно, докато частният сектор ще бъде регламентиран. Натискът върху него се осъществява чрез държавно регулиране, регламентиране на печалбите, нормиране на цените, работнически контрол в предприятията и чрез данъчната политика – прегресивното облагане на доходите, и закона от 1947 г. за еднократен данък върху имуществата.

В същото време набира сила държавният сектор в икономиката. Той е значително разширен чрез конфискацията на имуществото на осъдените от “Народния съд”. През март 1946 г. пък е приет Закон за конфискуване на имуществата, придобити чрез спекула и по незаконен начин след януари 1935 г. В периода между 1945 и 1947 г. е установен държавен монопол върху производството и търговията с розово масло, тютюн и спирт, както и в застрахователното дело. До края на 1947 г. държавният сектор обхваща 6,1% от промишлените предприятия, 28,9% от заетите лица в промишлеността и дава 33,5% от стойността на произведената продукция.

През есента на 1944 г. българската икономика, която в голяма степен разчита на вносни суровини и машини, е в критично състояние. Страната губи основния си търговски партньор – Германия. Западните държави отказват възстановяване на търговските контакти, като поставят условието българската страна да изплати довоенните задължения на България и национализираната тяхна собственост. Това кара българското правителство да се обърне към СССР. Първата търговска спогодба с него е от март 1945 г. и води до бърза преориентация на българския стокообмен. За търговията със СССР не е нужна валута, а и там се изнасят продукти, които трудно се пласират на западния пазар. Стопанското обвързване със СССР съживява българското стопанството и допринася за укрепването на БРП(к) във властта. Нежеланието на западните държави да възстановят търговските връзки с България, прави страните от Източна Европа и СССР основни български партньори. България подписва търговски спогодби с тях и още през 1946 г. участието им в българския стокообмен надминава 80%. През лятото на 1947 г. под съветски натиск България се отказва от участие в плана Маршал за възстановяване на европейското стопанство. Това ускорява преориентацията на външната търговия.

Началото на Студената война води до драстични промени в политическата обстановка и стопанската политика в страните от Източна Европа. Съветските планове за по-продължително сътрудничество със Запада, което да даде възможност за икономическото възстановяване на СССР след войната, са провалени. Сталин предприема действия за формиране на Източния блок.

В края на септември 1947 г. в Шкларска Поремба (Полша) по инициатива на Москва се създава Коминформбюро, което обединява 9 европейски комунистически партии. Разделянето на света на два лагера и началото на Студената война вече е факт. В двуполюсния свят България няма възможност за самостоятелна политика, поради принадлежността ѝ към социалистическия "лагер". Той се оформя чрез система от двустранни съюзни договори, сключени през 1947 – 1948 г. под контрола на Москва.

Приоритет в стопанската политика на ОФ правителствата е развитието на индустрията. По промишлено производство на глава от населението, брой на заетите в индустрията и дял на промишлеността в националния доход България е изостанала от 10 до 30 пъти в сравнение с напредналите европейски страни. Страната е във фаза на "начеваща индустриализация", характерна за западноевропейската промишленост от 70 – 80-те години на XIX век. След 9 септември 1944 г. всички политически среди признават значението на индустрията, обявяват се против промишления протекционизъм, който създава "паразитна индустрия" и са за запазване на отрасловата стуктура на промишлеността и на дребната собственост. Спорове се водят за характера, насоките, начините и темпа на промишленото развитие, както и за мястото на частния сектор в него. БРП(к) още през 1945 г. се обявява за политиката на бърз стимулиран индустриален растеж, включително и в тежката промишленост, с акцент върху едрото държавно производство. До края на 1948 г. обаче БРП (к) се съобразява със състоянието на икономиката и със съюзниците си в коалицията. Затова тя декларира равнопоставеност на тежката и леката промишленост и участие на частния сектор в индустриализацията. Останалите партии от ОФ и опозицията признават необходимостта от индустриализация, но искат да я обвържат със селското стопанство и с външния пазар. Критиките към предлаганото от БРП(к) индустриално развитие се свеждат по-скоро до начините на осъществяването му: че то е ускорено, несъобразено с възможностите на страна и е за сметка на селското стопанство. В края на 1948 г. промишлената продукция значително надхвърля равнището от 1939 г. Под това равнище обаче остава производството на редица основни селскостопански продукти и хранителни стоки.

Разпокъсано, дребно, ниско продуктивно, българското селско стопанство е сред най-изостаналите в Европа. То е с нисък процент на стоковост; почти не познава селскостопанската техника; поливното земеделие обхваща около 0,8% от обработваемата площ; почти не се използват и искуствени торове. Преобладават дребните собственици, притежаващи 20 – 40 дка, а земята непрекъснато се раздробява, расте аграрната пренаселеност и скритата безработица.

През пролетта на 1946 г. е проведена аграрна реформа. На 12 март 1946 г. Народното събрание приема Закон за трудовата поземлена собственост (известен като закон за аграрната реформа), съгласно който земята над 200 дка, а в Добруджа – над 300 дка, се изземва и се включва в държавния поземлен фонд. От 3600 собственици е отнета 564 000 дка земя, т. е. 1,2% от общото количество обработваема земя. От иззетата земя 1,4 млн. дка са раздадени на близо 129 000 безимотни и малоимотни селяни, а останалата част (824 000 дка) е използвана за образуване на държавни земеделски стопанства (ДЗС). Те трябва да докажат предимствата на държавната собственост и грижа за земята. Реформата увеличава частния сектор, но не води до сериозни промени в земеползването. Премахва се почти изцяло едрото частно земевладение, но само отчасти се задоволява гладът за земя.

За преустройството на селското стопанство особено се разчита на коопериранието. В България то има традиции и до 9 септември 1944 г., но след като ОФ идва на власт, създаването на нови кооперативни земеделски стопанства се стимулира целенасочено. Този процес продължава интензивно до края на 1945 г., когато се изградени 380 ТКЗС (трудово-кооперативни земеделски стопанства). Наредба-закон от 1945 г. очертава ТКЗС като основна форма за преустройство на селското стопанство. В края на 1948 г. общият брой на ТКЗС достига 1100. Те включват 124 000 земеделски стопанства с близо 3 млн. дка земя, т. е. само 7,2% от обработваемата земя в страната. До 1948 г. кооперативните стопанства се ползват със значителна самостоятелност и запазват висок размер на рентата – до 40% от доходите.

В областта на занаятчийството най-разпространената форма на коопериране стават трудовите производително-занаятчийските кооперации (ТПЗК). Кооперации се образуват и в търговията, строителството, обслужването, риболова. Значителен е броят на кредитните кооперации.

Съществуващите 20 кооперативни съюза и централи в страната са обединени в учредения през април 1947 г. Централен кооперативен съюз (ЦКС). Чрез него кооперациите са включени в орбитата на плановата икономика. С приетия на 5 ноември 1948 г. Закон за кооперациите се осъществява ориентирането на тези стопански сдружения към “изграждането на социализма”.

От 1947 г. по съветски образец са наложени народно-стопанските планове. Първият план е двегодишен и е приет на 1 април 1947 г. със закон. Той регламентира възстановяване и развитие на народното стопанство за периода 1947 – 1948 г. Заложено е приоритетно развитие на индустрията, като е предвидено строителството на над 53 нови индустриални обекта, от които 17 са големи предприятия на тежката промишленост. Частните промишлени предприятия са задължени да изпълняват определения им производствен план. Като цяло частният сектор е пренебрегнат и поставен в трудни условия, защото е поставена под съмнение лоялността на индустриалците към новата власт. Народностопанският план предвижда високи темпове за нарастване на подукцията в индустията, енергетиката и добивните отрасли в сравнение със селското стопанство и производството на средства за потребление. Една от причините за това е липсата на чужда валута за внос на промишлени изделия. Тя не е съобазена с възможностите на страната и изпълението на плана за общото промишлено производство остава неизпълнен на 100%. Не е изпълнен и планът за селското стопанство.

През 1947 г. при строга секретност започва подготовката за национализация. Целта е да бъде съсредоточен в ръцете на държавата целият производствен и финансов потенциал. В приетата в началото на декември 1947 г. Димитровска конституция се предвижда правна възможност за подобен акт.

На 23 декември 1947 г. са национализирани 6100 индустриални и минни предприятия. Предварително са назначени директори и коменданти на тези предприятия. Собствениците им така и не дочакват предвидените за обещетение държавни лихвени облигациии. Национализацията засяга чуждестранните предприятия и ликвидира основната част от западните инвестиции в България – най-вече италиански, френски, белгийски, английски, швейцарски. Одържавената чуждестранна собственост не е изплатена и стойността ѝ се прибавя към общата сума на българския външен дълг. Държавният сектор получава решителен превес и докато през 1947 г. държавните и кооперативните предприятия дават около 47% от промишлената продукция, то през 1948 г. този дял вече е 91,7%.

На 26 декември 1947 г. Великото народно събрание приема и Закон за национализиране на банките в България, който влиза в сила от следващия ден. От съществуващите дотогава 31 банки в страната остават да действат само две държавни банки – Българска народна банка и Българска инвестиционна банка.

С приетия през март 1948 г. Закон за стопанисването и използването на горите всички гори и горски имоти стават собственост на държавата, а през април същата година влиза в сила Законът за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост. Частините хотели, болници, клиники, магазини, складове и др., както и значителна част от жилищата и вилите на заможните български граждани преминават в ръцете на държавата. През 1948 г. одържавяването обхваща и незасегнатите от национализацията дребни частни предприятия.

До 1948 г. е ликвидиран частният сектор и във вътрешната и външната търговия. Това става по пътя на създаване на държавни и кооперативни организации в градовете и селата, а във външната търговия – чрез преобразуване на съществуващите вносно-износни централи в държавни предприятия.

УСКОРЕНО РАЗВИТИЕ ПО СЪВЕТСКИ ОБРАЗЕЦ

През юни 1948 г. конфликтът между Сталин и стремящия се към все по-голяма самостоятелност Йосип Брос Тито довежда до изключването на Югославската комунистическа партия от Коминформбюро. Отречени се националните пътища към социализма и започва уеднаквяване на политическите системи в страните от Източна Европа с модела, по който през 30-те години е изграден социализмът в СССР.

След 1948 г. властта в страната става монопол на комунистическата партия. Нейните партийни организации се срастват с държавните стурктури и ги подчиняват. Георги Димитров, освен че е министър-председател на четвъртото ОФ правителство, през 1948 г. е избран и за генерален секретар на ЦК на БРП (к), и за председател на Националния съвет на ОФ. Съвместяването на тези постове от една личност демонстрира сливането на партията с държавата. За подпредседатели на МС са избрани Тр. Костов – БРП (к), В. Коларов – БРП (к), К. Георгиев – НС "Звено", Г. Трайков – БЗНС) и Г. Попов – БРСДП. В края на 1947 г. е изграден единен младежки съюз (Съюз на народната младеж), а в началото на 1948 г. ОФ се преустройва в единна обществено-политическа организация. Тези две масови организации придобиват казионен характер и се превръщат в преки изпълнители на решенията и разпорежданията на комунистическата партия. Казионен характер придобиват и профсъюзните организации.

През 1948 г. е сложен и край на легалната опозиция. Некомунистическите ОФ партии декларират, че подкрепят курса към "изграждане на социализма" по съветски образец. БРСДП се влива в БРП (к). БЗНС признава ръководната роля на БРП (к). Така си осигурява постоянни места в управлението, но обществената му тежест силно намалява. В началото на 1949 г. преустановяват своето съмостоятелно съществуване НС "Звено" и Българската радикална партия.

На 2 юли 1949 г. умира Георги Димитров. Министър-председателският пост е поет от 74-годишният и вече болен Васил Коларов. Той умира на 23 януари 1950 г., а от 3 февруари 1950 г. правителството е оглавено от Вълко Червенков, който държи в ръцете си и ръководството на партията и ОФ. Червенков е доверен и предан съюзник на Сталин и властва в страната до 1956 г. При неговото управление се прави всичко възможно за осъществяване на бърза и всеобхватна съветизация на България. Под управлението му БКП налага идеологията си на цялото общество; прониква и се слива с държавните структури; ликвидира разделението на властите; води масирана пропаганда на своите идеи, която създава култ към нейния лидер; използва политическо насилие и административната принуда.

През 1949 г. България става съучредителка на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ), който обвързва икономиките на СССР и източноевропейските страни. С началото на Корейската война (юни 1950 г.) студеното противопоставяне между Изтока и Запада заплашва да прекрачи границата на горещата война. За Източния блок тази външна промяна води до рязко повишаване на темповете на милитаризацията и индустриализацията и е крайно изпитание за икономиките им.

На проведения през декември 1948 г. Пети конгрес на комунистическата партия са взети определящи за по-нататъшното развитие на страната решения. На този конгрес БРП (к) е преименувана в БКП. За икономиката на България водеща става поставената от Георги Димитров задача *“за 10 – 15 години да постигнем това, което други народи са направили за столетия”*. Тръгва се по пътя на форсирана индустриализация и коопериране на селското стопанство. Започва въвеждането на единна централно контролирана и планирана система на управление на народното стопанство.

По съветски образец започва изграждането на централизирана система от държавни органи, които да осъществят плановото начало в икономиката. Целият държавен апарат е мобилизиран и впрегнат в реализирането на партийно-държавната политика в стопанската област. От края на 40-те години планирането става с петгодишни стопански планове (петилетки).

Първият петгодишен план (1949 – 1953) е насочен към форсираната индустриализация за сметка на селското стопанство. Залага се на максимално развитие на енергетика, металургия, машиностроене и тежка химия. За осъществяването на амбициозните задачи на първия петгодишен план България разчита на СИВ.

Обявената още на Петия конгрес на БКП (декември 1948 г.) линия на коопериране на селското стопанство предвижда за пет години то да обхване 60% от селяните. Това политическо решение се реализира силово и до края на 1951 г. в ТКЗС се вкарват 52% от селяните и 60,5% от обработваемата земя.

През втората петилетка (1953 – 1957) благодарение на “продоволствения курс” положението в селото се подобрява. До март 1956 г. в ТКЗС са вече 80% от селските стопанства, включително и в планинските и полупланинските райони, с което завършва кооперирането на българското село.

Пътят за догонване на развитите европейски държави чрез ускоряване на модернизацията са тези, по които се върви в СССР през 30-те години: форсирана индустриализация и колективизация на селското стопанство. При индустриализацията на България през 1949 – 1956 г. се копира опитът от индустриализацията в СССР от годините на първите две съветски “петилетки” (1929 – 1937).

През 1948 г. Съветското икономическо присъствие става определящо за стопанското развите на България. Само през тази година със СССР са сключени над 28 стопански договора, по силата на които в България идват съветски съветници. Опитите на някои партийни и стопански дейци за известна самостоятелност в икономическата област бързо са пресечени. През 1949 г. се провежда съдебният процес срещу Трайчо Костов, обвинен в антисъветизъм, титовизъм и шпионаж, включително и поради отказа му да даде пълнен достъп на съветските “съветници” до информация за търговските преговори със Запада. Тарйчо Костов е осъден на смърт, а по т. нар. "трайчокостовска линия" в следващите години се провеждат над 250 процеса срещу министри, помощник-министри, видни индустриалци и висши функционери от стопанския апарат и др. с обвинение за участие в заговор срещу властта. В стопанските министерства се провеждат непрекъснати кадрови промени.

Учреденият през 1949 г. Съвет за икономическа взаимопомощ изисква от източноевропейските страни да ограничат стокообмена си със Запада и да прекратят вноса на западни капитали и технологии. От 1950 г. поради войната в Корея Западът установява ембарго върху търговията с източноевропейските страни и тя на практика е преустановена. През 1950 – 1951 г. стокообменът на България със западноевропейските държави намалява близо три пъти в сравнение с 1949 г., когато е най-висок – 17%. Това става допълнителен стимул за ускорен темп на индустриализацията и за още по-плътно интегриране на България в СИВ. През периода 1949 – 1953 г. страните от СИВ заемат средно 88% от стокообмена на България.

Политиката на ускорена индустриализация на страната води до структурно преустройство на икономиката на промишлена основа, с предимство на тежката индустрия. Приоритетно се развиват производството на електроенергия и на каменни въглища, машиностроенето, електрическата, корабостроителната, рудодобивната, химическата и целулозната промишленост, черната и цветната металургия. В края на 1952 г. общата промишлена продукция се увеличава 2,1 пъти в сравнение с 1948 г., а петгодишният план (1949 – 1953) за промишленото производство е изпълнен за 3 години и 10 месеца. Бързото развитието на металургията, машиностроенето и енергетиката трябва да модернизират страната, да осигурят независимостта ѝ и да дадат тласък на селското стопанство. Селото, от своя страна, трябва да снабдява промишлеността със суровини и храни. Постигането на тези максималистични цели става възможно най-вече поради тясното обвързване със СССР, откъдето идват кредити, машини, суровини и където е осигурен пазар за българската продукция. Друга алтернатива страната практически няма. В резултат на ускорената индустриализация промишлената продукция нараства, изгражда се сериозна енергийна база, увеличава се добивът на въглища и руди. Това съдейства за модернизиране на обществото, но с цената на голямо финансово напрежение и ниска ефективност на инвестираните от държавата средства. Пренебрегването на леката индустрия и на селското стопанство създава постоянен дефицит от стоки за широко потребление. Намаляват доходите на работещите. Безработицата се увеличава, тъй като промишлеността не може да поеме работната ръка, която се освобождава при кооперирането на селото. Високата социална цена и ниската ефективност определят негативните последствия от форсираната индустриализация.

Втората главна цел пред държавата и обществото, заявена през декември 1948 г. от конгреса на БКП, е масовото коопериране на селското стопанство. То започва през есента на 1948 г. и в края на 1949 г. е кооперирана 11,5% от обработваемата земя. В новосъздадените ТКЗС отново преобладават дребните селяни и те, въпреки държавната помощ, нямат големи стопански възможности – дават не повече от 3 – 4% от стоковата селскостопанска продукция. Недоволството сред селяните нараства и за да се намали социалното напрежение, през втората половина на 1949 г. по указание на Сталин процесът на колективизацията е спрян. Посегателството срещу частния сектор е ограничено, но реколтата е твърде слаба и това затруднява изхранването на населението.

През пролетта на 1950 г. процесът на коопериране е възобновен. От 14,6% в началото на годината кооперираната земя нараства на 51,1% в края на същата година. Общият брой на ТКЗС достига 2501, а в тях са обхванати около половината от селските стопани. Въпреки широко прокламирания принцип за доброволност при влизане в ТКЗС, процесът на масово коопериране е съпътстван с физически насилия и психологически натиск върху селяните. Повсеместни са случаите на изземване на най-добрите и близки до селата земи, които се включват в блоковете на ТКЗС, а на частните стопани се предоставят крайно неравностойни "заменки". Кооперирането е най-масово в зърнодобивните райони на страната. През юни 1950 г. по съветски образец е въведена нова система на задължителни държавни доставки на зърно, която се налага със заплахи, глоби, изпращане в лагери и насилие. По селата са формирани бойни групи от агитатори, въоръжени партийни и ОФ функционери и милиционери. По подобие на “военния комунизъм” в Русия почти цялата стокова продукция на селските стопани се иззема на твърди и ниски цени. Задължителното изкупуване обхваща зърнените храни, млякото и млечните произведения, месото, яйцата, вълната, фуражите и други продукти от първа необходимост, събирани въз основа на притежаваната земя и броя на животните. Нарядите често надхвърлят цялата произведена продукция. Селяните продават на държавата своите продукти на безценица, а в същото време са принудени да купуват индустриални стоки на високи цени.

От средата на август до края на септември 1950 г. селяните от основните зърнодобивни райони (най-вече Добруджа) започват масово да влизат в ТКЗС, за да избегнат насилието и да се спасят от огромните доставки и данъци. В ТКЗС за по-малко от два месеца са приети над 250 000 домакинства. Кооперирана е 40% от обработваемата земята. Държавата кредитира ТКЗС, освобождава ги от всички преки данъци (с изключение на общинските) за срок от три години от датата на основаването им, опрощава данъчните задължения на влезлите в тях селяни. ТКЗС изплащат и висока рента за внесената земя в кооперативните стопанства. През 1950 г. тя е 27,6% от дохода за разпределение, но през следващите години постепенно се намалява.

По-имотните селяни, наречени по съветски маниер “кулаци”, са подложени на тежък произвол в края на 1950 и началото на 1951 г. Административният натиск за влизане в ТКЗС и насилията обхващат и селяните в редица полупланински и планински райони. Разтревожен от засилването на социалното напрежение, отново се намесва Сталин. Той обявява, че в България борбата с кулаците не трябва да приема толкова остри форми, и предупреждава да не се копира буквално съветския опит. ЦК на БКП публично осъжда насилията и прехвърля вината за тях върху местните партийни организации, а Вълко Червенков сменя курса и спира кооперирането. Разрешено е недоволните от ТКЗС да ги напуснат. За два-три месеца подават молби за напускане на ТКЗС над 50 000 стопани, а в 70 – 80 села избухват селски въстания. Кооперирането е прекратено на равнище 52% от селските домакинства и 60% от обработваемата земя.

Усилията за предсрочно изпълнение на петгодишния план през 1952 и 1953 г. довеждат до тежка криза селското стопанство. Селските стопани са натоварени с непосилни задачи, а ТКЗС трябва да се преориентират към отглеждане на зеленчуци и индустриални култури, за да отговорят на изискванията на износа. Паричната реформа от 1952 г. е ново изпитание за селското население. Силно са намалени изкупните цени на селскостопанската продукция, което снижава доходите на частниците и на кооператорите. До 1952 г. селскостопанската продукция остава под равнището на 1939 г. Селяните започват масово да напускат селата и да отиват в градовете. Там те търсят препитание в промишлеността, мините, строителството, транспорта и др. Между 1949 и 1952 г. променят местожителството си 490 564 души, като в градовете се заселват 130 966 от тях (главно млади хора). Селското население намалява от 5 294 200 души през 1946 г. на 5 057 600 през 1956 г. За сметка на работниците и служещите, които от 791 431 души (19,3% от всички социални групи) през 1948 г. нарастват на 1 421 804 (33,9%) през 1956 г.

Огромното икономическо усилие рязко снижава жизненото равнище, намалява потреблението на населението, а инвестициите в селското стопанство са намалени толкова драстично за сметка на тежката промишленост, че се налага отново да се въведат купони за храни и други стоки.

Смъртта на Сталин на 5 март 1953 г. носи очакване за реални промени. "Българският Сталин", Вълко Червенков, засилва мерките за сигурност поради опасността от дестабилизация, която е естествена за всяка промяна в една тоталитарна система. Израз на натрупаното недоволство е обявената през май 1953 г. стачка на тютюневите работници от Пловдив. Стачката е срещу тежките условия на труд.

След смъртта на Сталин от Москва обявяват "нов курс". Съветското ръководство стимулира източноевропейските сателити да преразгледат икономическата си политика. На Шестия конгрес на БКП (18 февруари – 3 март 1954 г.) е изоставена линията на бърза индустриализация и икономиката се насочва към "максимално развитие на производството на средства за потребление", т. е. за известно пропорционално развитие на леката и тежката промишленост. Решенията са в духа на общата за Източния блок посока на "нов курс" – намаляване темповете на индустриализация и грижа за снабдяването на населението. От август 1953 г. започва намаляване на цените на стоките за широко потребление.

Насоките на Шестия конгрес за новия петгодишен план (1953 – 1957 г.) са напълно различни от онова, което Държавната планова комисия е предвиждала в началото на 1953 г. Вместо предвижданото приоритетно развитие на тежката промишленост и поддържането на висока норма на натрупване, новите насоки изискват стимулиране на леката промишленост, селското стопанство (на селяните са обещани с 40% по-високи доходи) и грижа за жизненото равнище. Тези решения са напълно в духа на предложения от Москва нов “продоволствен курс" и показват за пореден път пълната зависимост на икономиката от политиката.

В резултат на политиката на ускорена индустриализация и модернизация в страната е изградена солидна енергийна база. През 1957 г. новопостроените ТЕЦ и ВЕЦ дават десет пъти повече електроенергия от 1939 г. Отчетен е огромен ръст на промишлената продукция (32 пъти повече през 1956 г. в сравнение с 1939 г.). Расте добивът на желязна, оловно-цинкова руда. Изграждат се заводи на черната (завод “Ленин” в Перник) и цветната металургия (Оловно-цинковия завод край Кърджали и Медодобивния край Пирдоп). Развиват се химическата индустрия и производството на строителни материали.

Индустриализацията по съветски образец се осъществява с голямото финансово напрежение, инвестирането главно в отраслите на тежката промишленост (47,7%) за сметка на селското стопанство (10 – 11%). Изграждането на промишлени гиганти е обвързано с помощта, пазарите, техниката и технологиите, ползвани в СССР и страните от СИВ. В много случаи те са на ниско равнище и откъсват България от световните научно-технически постижения.

На пленум на ЦК на БКП от 25 – 26 септември 1953 г. сериозно се обсъжда развитието на селското стопанство, което трябва да осигури изхранването на населението и суровина за подценяваната до момента лека и преработвателна промишленост. Отслабването на натиска след 1951г. дава възможност на частните стопани да увеличат производството и доходите си, докато нерешените проблеми на слабите все още ТКЗС се отразяват върху доходите на кооператорите, които остават по-ниски. По думите на Вълко Червенков се създава опасност за “компрометиране кооперативното движение в България”. През 1955 г. се предприемат специални мерки за стабилизиране на ТКЗС. Стига се до известно оживление в развитието на селското стопанство: нараства общата продукция на зърнено-хлебните култури, осигурява се по-високо заплащане на труда на кооператорите, подобрява се снабдяването с нова техника. Тази тенденция се запазва и през 1956 г. Това обаче не означава, че са решени основните пробеми в българското селско стопанство. Много от ТКЗС се намират в тежко икономическо състояние – не разполагат със средства за реално заплащане на труда на селяните кооператори и за инвестиции. Най-силно е изоставането в животновъдството. В страната се чувства остър недостиг на вълна, месо, мазнини, мляко и млечни произведения. Броят на овцете, козите и конете пада под равнището на 1939 г.

На Двадесетия конгрес на КПСС през 1956 г. Никита Хрушчов предизвиква своеобразна криза в целия комунистическия свят, като сваля ореола от образа на Сталин и осъжда култа към неговата личност. Това му помага да се утвърди на власт и да хвърли вината за неудачите в дотогавашната политика върху сталиновото управление.

Тодор Живков, който от 1954 г. заема поста първи секретар на БКП и се ползва с покровителството на Хрушчов, получава възможност да се утвърди за сметка на елиминирането на силните политически фигури от сталинския период. Това става на свикания през април 1956 г. пленум на ЦК на БКП (прословутия Априлски пленум).

Икономическите решения от 1956 г. следват новия курс. В политиката на Живков на преден план излизат социалните обещания за подобряване на условията за живот и труд. Държавни пенсии започват да получават и селяните кооператори. Селското стопанство е стимулирано и с повишените изкупни цени. Повишени са заплатите (първо най-ниските), увеличени са минималните пенсии, месечните детски добавки, стипендии и помощи. Намалени са цените на дребно, с два часа е съкратен съботният работен ден. Нарушени са някои от идеологическите постановки на “марксизма-ленинизма”: заплащането е обвързано с резултатите от труда, за да бъдат заинтересовани работниците; умерените различия в заплащането се запазват като стимул за по-добра работа и за изкачване по социалната стълбица.

Пренастройването на българската икономика от ускорена, но недовършена индустриализация към потребителски курс създава нови проблеми – безработица и диспропорции между различните отрасли. Те карат Живков по време на сесията на СИВ, проведена през май 1956 г., да постави пред съюзниците въпроса за продължаване на българската индустриализация. Той им предлага България да разшири металургичното си производдство и да започне да произвежда изкуствени торове за цялата общност.

Така нареченото “априлско разведряване” не продължава дълго. След вълненията през юни и октомври 1956 г. в Полша и след революцията през октовври - ноември в Унгария българското политическо ръководство слага край на либерализацията и възстановява строгия ред. Режимът отново прибягва към репресиите. Възстановен е и лагерът в Белене.

От края на февруари 1956 г. започва повсеместна колективизация в равнинните райони и само за месец в ТКЗС са принудени да влязат 280

000 домакинства. През 1957 г. колективизацията в селското стопанство обхваща и планинските райони. Към средата на 1958 г. 92 % от земята е включена в ТКЗС, а до края на годината процесът на насилствена колективизация в българското село е завършен. Така България става първата страна в Източна Европа осъществила колективизация на селското стопанство.

Започва етап на организационно укрепване на кооперативните стопанства, на промени в системата на разпределяне на доходите, както и в отношенията между кооператори и държава. Премахнати са задължителните държавни доставки и се преминава към планово-договорно изкупуване на селскостопанската продукция от съответните държавни и централнокооперативни организации. Повишават се изкупните цени и се предоставят известни облекчения за планинските райони. Със значителната финансова подкрепа на държавата се подобрява техническата съоръженост на селското стопанство, увеличава се използването на химически торове и се осъществява широко хидромелиоративно строителство. Всичко това дава възможност за стимулиране на производството.

Колективизацията на земеделието и индустриализацията на икономиката са исторически процеси с огромни последици за развитието на обществото. Само за две-три десетилетия България се превръща от предимно земеделска в промишлено-земеделска държава, в която градското население е мнозинство. Промените засягат както поминъка, така и всекидневния живот на голямата част от българите.

УСИЛИЯТА ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РЕФОРМИ ПРИ ЗАПАЗВАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА СИСТЕМАТА

Управлението на Тодор Живков след 1956 г. до края на тоталитарния режим е съпътствано от чести реформи в икономическата област. Те идват в отговор на възникващите стопански и финансови проблеми, характерни не само за България, а и за целия социалистически лагер. Провеждането и резултатите от реформите са ограничени от политически и идеологически постановки и са зависими от съветския контрол.

През втората половина на 50-те години се възстановява курсът на преимуществено развитие на тежката промишленост – и по-специално на енергетиката, машиностроенето, химическото прозводство, рудодобива и металургията. На конгрес на БКП през юни 1958 г. е приет трети петгодишен план (1958 – 1962 г.) и скоро след това е обявено, че на България ѝ предстои рязко ускорение, наречено по китайски маниер “скок напред”. През ноември 1958 г. държавното ръководство обявява, че петилетката ще бъде изпълнена за три, вместо за пет години. Създадено е “движение за комунистически труд”, при което съзнателният труд и моралните стимули трябва да преодолеят иикономическите проблеми. За да се осъществи амбициозната програма, се предвижда мобилизация на населението – използване на работната ръка на село през неактивните зимни месеци и задължението на гражданите (мъжете до 50 години, жените до 45 години) и учащите се да полагат допълнителен труд в производството по 30 – 40 дни годишно. Отправят се призиви за пестене и за замяна на внасяните отвън суровини с местни, за пълно оползотворяване на производствените мощности, за подобрена организация на труда. Направени са планове за изграждането на мощни напоителни системи, за комплексна механизация в животновъдството и зърнопроизводството, за увеличаване на площите за интензивни култури. Вдъхновението за новото ускорение и конкретните мерки за осъществяването му са почерпани от китайския пример. Под ръководството на Мао Дзедун комунистически Китай е мобилизиран в осъществяването на т. нар. “голям скок”. В Източна Европа и СССР българският ентусиазъм за осъществяване на “икономическия скок” и пропагандирането на китайския пример са посрещнати с изненада. Изразени са критики и съмнения относно възможността на България да осъществи такова внезапно рязко ускорение в развитието си.

Както всяка идея за ускорение, така и тази от края на 50-те и началото на 60-те години залага на тежката промишленост. Нова административна реформа съкращава броят на чиновниците. Целта е да се спестят средства и да се осигури работна ръка за производството. Създадени са научноизследователски институти, които да подпомогнат реализацията на амбициозните планове. Търси се и се прилага чуждестранен технически опит. През този период с помощ от Съветския съюз са построени истински промишлени “гиганти” (Кремиковци, Атомната централа в Козлодуй).

По отношение на селското стопанство се налага курсът за бързо завършване на кооперирането. След две години в ТКЗС вече са включени около 92% от подлежащата на коопериране земя. В края на 1958 г. в България е извършено уедряване на ТКЗС, с което започва нов етеп в развитието на селското стопанство. Пред селското стопанство е поставена задачата “да достигне по продукция на единица площ и на глава от населението европейските страни с интензивно селскостопанско производство”. Пристъпва се към т. нар. втора концентрация на производството в селското стопанство. Направено е уедряване на ТКЗС, с цел да бъде улеснено внедряването на механизация в селското стопанство и да се постигне по-голяма специализация на селскостопанското производство, но на практика то усложнява организацията на труда в ТКЗС, увеличава бюрократичния апарат и отчуждава още повече селяните кооператори от земята. В края на 1958 и началото на 1959 г. от 3457 ТКЗС са формирани 957 ТКЗС и 49 ДЗС.

Извършва се и фактическото одържавяване на земята, след като в началото на 60-те години окончателно е премахната поземлената рента. С това е скъсана последната връзка на селянина със собствеността му върху земята. Частичен положителен ефект имат опитите за механизиране на селското стопанство и за повишаване на квалификацията на кооператорите.

Големите демографски преобразования, последвали ускорената индустриализация, променят облика както на градовете, така и на селата. Притокът от селото към града е осъществен от по-инициативните, мобилните и младите селяни, предимно българи. На мястото на отишлите в градовете българи се заселват турци, които идват от по-неплодородните земи. Така в Североизточна България и в Родопите много села стават предимно турски.

Икономическото развитие на страните от Източна Европа навлиза в нов етап през 60-те години на XX век. Изчерпването на възможностите за екстензивно развитие провокира търсенето на възможности за интензивен растеж. Търсят се пътища за модернизиране на икономиката чрез прилагане на постиженията на науката и техниката и стимулиране на производителността на труда.

В началото на 60-те години прекомерният централизъм при планирането се очертава като сериозен проблем за българската икономика. Стопанската дейност се оценява по отчетите за плановите доставки, а не по пазарната реализация на готовия продукт и по икономическата ефективност на производството. Неизпълнимите цели, прекомерната централизация и господството на плана създават стопански проблеми, които на свой ред предизвикват търсене на нови решения. Още през 1963 г. разчетите показват, че поставените икономически задачи са неизпълними без търсене на допълнителни източници на суровини и средства и на нова организация на стопанството. През същата година в 50 текстилни предприятия е започнат експеримент. В тях заплатите и фондовете се обвързват с очакваните печалби и с банковия кредит, а не с държавния. За кратко време продукцията на тези предприятия нараства двукратно.

Опитите за решаване на проблемите в икономиката довеждат до първата мащабна реформена акция, обхванала годините 1964 – 1968 г. Заедно с другите страни от Източния блок и българското политическо ръководство подготвя реформа в икономиката, наречена "нова система за планиране и ръководство на народното стопанство". Новата система за планиране допуска някои принципи на пазарната икономика: закона за стойността, самоиздръжката на предприятията, отговорността им за пласиране на продукцията и разпределяне на печалбата, материалното стимулиране. Тя цели подобряване на планирането, укрепване на стопанската сметка, повишаване ролята на финансово-кредитната система, усъвършенстване на системата на цените и ценообразуватнето и т. н. Тези постановки са обсъждани и експериментирани в продължение на 2 – 3 години, след което са утвърдени с постановление на ЦК на БКП и Министерския съвет на НРБ през декември 1965 г. С новата система се прави опит да се регулира производството с икономически средства – стойността и стоково-паричните отношения, и най-вече да се потърсят нови възможности за ускорено икономическо развитие. На мястото на заплахите, наказанията, заповедите, използвани дотогава, идват материалната заинтересованост и отговорност, стопанската сметка и самоиздръжката, по-голямата икономичека самостоятелност и инициативност, обвързването на работната запалата с резултата от труда. Предприятията получават самостоятелност да купуват, продават, преустройват и дават под наем основните си средства, но при условие, че получените суми се използват само за производството, а не за потребление.

До утвърждаването на "новата система" през есента на 1966 г. по новите принципи вече работят 43 % от предприятията, чиято продукция нараства с 16,6% – докато необхванатите от експеримента са с ръст от 11,5%. До 1967 г. новата система обхваща вече 2/3 от предприятията, но въпреки обнадеждаващите успехи, в края на 60-те години действието на тази система постепенно се преустановявя. Причината е, че тя компрометира основен принцип на системата – плановият. Страхът идва от политическите последици на икономическите реформи. Те водят след себе си стремеж към демократизиране на обществото. Не без значение за промяната е и появилата се корупция.

Форсираното развитие на индустриалния сектор поглъща огромни средства. Към него се насочват огромни капиталовложения. През 1970 г. те достигат сумата от 1 млрд. 606 млн. лв. (по тогавашни цени), което означава, че близо ½ от фонда за натрупване отива за разширяване на промишленото производство. Броят на заетите в него работници и служители се увеличава повече от два пъти. Най-много средства се насочват в енергетиката, черната металургия, машиностроенето и химическата промишленост. Нарастването на основните производствени фондове в тях е от 6,2 до 19,2 пъти (за черната металургия). За сравнение за отраслите, произвеждащи средства за потребление, това увеличение е 3,8 пъти.

Големите капиталовложения, прехвърлянето на материални и трудови ресурси към промишлената сфера дават възможност да се запазят за периода 1957 – 1970 г. високи темпове на нарастване на производството – средногодишният прираст на промишлената продукция за третата и четвъртата петилетка е 13%, а за петата (1966 – 1970 г.) е 10,9 %. Продукцията на машиностроенето се увеличава повече от 11 пъти, на химическата промишленост и металургията – 13 пъти, на отраслите от леката промишленост – от 2,4 до 4,8 пъти. По темпове на растеж България е на първо място сред социалистическите страни в Източна Европа (в отделни години е изпреварвана само от Румъния).

Изграждат се мощни промишлени предприятия – химическите комбинати в Димитровград и Бургас, азотнотоdo торовият завод в Стара Загора, и започва строителството на металургичния комбинат в Кремиковци и на ред други големи предприятия.

През периода 1959 – 1970 г. се отделят значителни средства и за селско стопанство. Подобрява се машинният му парк. Изграждането над 2000 помпени станции и микроязовири, както и на няколко големи напоителни системи дава възможност да се увеличат поливните площи до 21% от обработваемата земя. Нарастват площите на индустриалните култури. Подобрява се сортовият състав на земеделските култури. Постиганато е увеличение на средните добиви, които догонват резултатите на напредналите страни. Значителни успехи отбелязва лозарството, като новите сортове грозде повишават качеството, а оттам и експортните възможности на българското винопроизводство. В подем е и животновъдството.

Икономическият напредък е свързан с пълна заетост, постоянни цени и стабилност на доходите, което обяснява и липсата на масово недоволство и дисидентски движения, каквито се появяват в другите социалистически страни. Авторитетни международни сравнения сочат България като една от успешните европейски икономики.

Ускореното превръщане на България в индустриална държава е постигнато с цената на огромната концентрация на ресурси, ограничаване на потреблението, свърхнапрежение на цялото стопанство. Без съмнение своята роля изиграва и мобилизацията, ентусиазмът и жертвоготовността на населението, което успява да постигне режима за реализирането на целите си в стопанската област. Високите постижения се дължат в голяма степен и на обвързването на България със системата на СИВ, както и на възможностите за реализация на голямата част от продукцията на българската индустрия на обширния и непретенциозен съветски пазар.

В средата на десетилетието постепенно започват да се очертават тревожни тенденции – по-високата в сравнение с другите социалистически страни капиталоемкост на промишлената продукция, сравнително ниската производителност на труда и бързото изчерпване на факторите за екстензивен растеж.

През 1966 г. изчерпването на възможностите за екстензивно развитие карат икономистите да търсят методи и средства за интензификация на производството, която те свързват с неговата концентрация. Започва изграждането на Държавни стопански обединения (ДСО), чийто брой в края на 70-те години достига 64. Създаването на ДСО трябва да осигури по-ефективно планиране, съчетано с по-голяма самостоятелност на предприятията. Концентрацията стига до там, че предприятията с над 1000 работника обхващат 47% от трудовата сила. Нерешен проблем си остава качеството на произвежданите стоки, а от там и недостатъчната им конкурентност. Когато у нас започва концентрацията в развитите страни, тя вече е заменена с нейната противоположност – децентрализация.

На Десетия конгрес на БКП през 1971 г. за главна икономическа задача е провъзгласено изграждането на “развито социалистическо общество” чрез ускорена индустриализация на страната, последователно внедряване на нови промишлени технологии във всички стопански отрасли, бързо разгръщане на научно-техническата революция в икономическата сфера. В средата на 70-те години като стратегически за страната отрасли се очертават електрониката, електронно-изчислителната и комуникационната техника, кибернетизацията, производството на нестандартно оборудване за енергетиката, металургията, химическата, минната и хранително-вкусовата промишленост, подемно-транспортното машиностроене (електрокари, автокари, електротелфери), корабостроенето, металообработването.

Промените в българското село през 70-те години, както и в промишлеността, вървят по посока на концентрация. Осъществена е нова трансформация на българското село със създаването на аграрно-промишлените комплекси (АПК), които да осигурят индустриализацията на селското стопанство. В края на 1971 г. на мястото на около хилядата ТКЗС са създадени 161 АПК. Правят се опити за промишлени методи в производството на бройлери и в животновъдството. Аграрно-промишлените комплекси (АПК) са уникален по своето естество български експеримент. България трябва да стане водеща в развитието на селското стопанство сред останалите страни в Източна Европа. Експериментът започва през 1968 г., а окончателното решение за трансформацията е взето през април 1970 г. В средата на 70-те години вече са създадени 167 аграрно-промишлени и промишлено-аграрни комплекса с участието на 535 обединени ТКЗС, 144 ДЗС и 265 специализирани предприятия. АПК и ПАК разполагат средно с около 274 000 дка земя и 6500 работници. Това означава, че 95 % от обработваемата земя е обхваната от тях. Първите опити за прилагане на промишлени методи се правят в производството на бройлери и в животновъдството. Изграден е Национален аграрно-промишлен съюз (НАПС), чийто учредителен конгрес се провежда през март 1979 г. Огромните мащаби на комплексите водят до организационен хаос и тежък бюрократичен апарат. С времето става ясно, че такива уедрени обединения в селското стопанство трудно се управляват от лица, които не са пряко зависими от техните стопански резултати. За сравнение, когато средният размер на една ферма в Германия е 150 дка, в България едно АПК трябва да се справя със стопанисването на средно 136 000 декара земя. Големите комплекси отново започват да се разделят и към края на 1979 г. броят им вече е 338.

Все по-голяма роля започват да играят т. нар. лични или помощни стопанства, в които селяните и част от градските жители произвеждат селскостопанска продукция за собствена употреба или за пазара. Производството от личните стопанства осигурява прехраната на градовете и съдейства за повишаване на доходите на селото. Към края на 70-те години в тези стопанства, които обхващат едва 13% от обработваемата земя, се произвеждат 41,3% от плодовете и зеленчуците и дори 13% от зърното. Производителната сила на частните стопанства се използва в такива трудоемки дейности като отглеждането на зеленчуци, мляко и яйца, овощарство, животновъдство. В началото на 80-те години стимулирането на частната инициатива достига и до услугите в градовете, където се откриват частни ресторанти, лекарски кабинети и др.

От средата на 70-те години световната икономика навлиза в нов етап. Първият нефтен шок, последван от втори, и особено рацесията от 1980 – 1982 г. слагат край на продължителния период на стабилен икономически растеж, евтини суровини, стабилни цени и валутни курсове. Развитите западни икономики за кратко време успяват да се преструктурират, насочвайки се към високотехнологични производства с ниска енергопоглъщаемост. На социалистическите икономически системи им липсва достатъчна гъвкавост да реагират на промените. Българската икономика не успява да премине към интензивно развитие, а възможностите на екстензивния път са изчерпани. Възприетият модел на социалистическа индустриализация довежда страната до задънена улица. При влошените външнотърговски условия (през 1977 – 1981 г. съотношението между цените на българския внос и износ се влошава два пъти) България трябва да отделя големи средства за внос на суровини и горива. При наложеното от кризисната ситуация съкращение на инвестиции са хвърлени огромни средства в няколко високотехнологични отрасъла – електроника, химия, машиностроене. Те поглъщат голяма част от все по-скъпия внос и инвестиции, без да са в състояние да се наложат на международния пазар и да осигурят възвращаемост на вложените в тях средства. България закупува съветски петрол на многократно по-ниски от световните цени, но енергийната криза принуждава СССР да наложи повишаване на цената на нефта в рамките на СИВ. Повишаването на цените допълнително затруднява реализацията и на българската машиностроителна продукция – тя става по-скъпа и неконкурентноспособна. В края на 70-те години нашата страна, заедно с всички останали държави от Източния блок, започва да трупа доларови дългове към Запада. Трудностите продължават въпреки опитите на българското правителство да преодолее нарастващото задлъжняване към Запада със съветска помощ.

През март 1979 г. започва обсъждането на нов реформаторски проект – “нов икономически механизъм” (НИМ). Този път се предвижда прилагането му да започне от селското стопанство и търговията, а едва след това да се включи промишлеността. НИМ залага на стопанската сметка за всички производителни звена до бригадата (в която има от 30 до 50 работници). От 1982 г. започва създаването на неголеми (до 200 работници) предприятия в леката промишленост. Целта е по-бързо да се осъществи прилагането на новите технологии, да се повиши производителността на труда и качеството на стоките. Тази реформа приближава България към пазарните принципи, защото обвързва заплащането с производителността на труда и с печалбата. Тя предвижда и изборност на ръководството на бригадите, които трябва да станат "главните органи на самоуправлението". НИМ предвижда промяна и в такъв основен постулат на социализма, като този за държавната собственост върху средствата за производство. Очаква се работниците да се превърнат в стопани на предприятията и да поемат отговорност за дейността им, без при това да разчитат на държавни средства.

Настъпват промени и в разпоредбите за външните икономически връзки. Постановление от 1980 г. насърчава създаването на смесени предприятия с български и чужди капитали. Освен стимулирането на българското производство и улесняването на износа, системата на смесените предприятия дава възможност за достъп до модерни технологии в областта на електрониката и роботостроенето, недостъпни за Съветския съюз. Близките българо-съветски икономически отношения дават възможност на съветските специалисти да получат достъп до тях.

Ударите на световната криза са забавени поради ориентирането на българския износ към пазарите на СИВ и специфичното ценообразуване в рамките на съвета. В началото на 80-те години България все още поддържа високи темпове на растеж на производството и търговията за разлика от други страни в Източна Европа и на Балканите. Когато все пак трусовете в световната икономика достигат българското стопанство, държавата се опитва да ги тушира чрез форсиране на износа и чрез ограничаване на вноса, а не чрез ефективно преструктуриране. Резултатите са: спадащи темпове на растеж, принудително ограничаване на инвестициите, което довежда до остаряване на фондовете и до намалена конкурентноспособност.

Многобройните реформени акции и експерименти в българската икономика имат обща посока – либерализация на икономиката и постепенното навлизане на пазарните принципи. Тяхната история показва колко безплодни са усилията за либерализация само в икономиката, когато те не са съпроводени със съответните политически промени. Тодор Живков се опитва да оправдае българските реформи и да ги представи като експеримент, който може да послужи и на Съветския съюз. Една от причините за непоследователността на реформите е пълната зависимост на българското ръководство от Съветския съюз, както и това, че българските стоки се реализират предимно на огромния и непретенциозен съветски пазар.

Новият икономически механизъм, бригадният принцип, продоволственото самозадоволяване, съвместните предприятия с чужд капитал, либерализирането на частната инициатива в търговията и услугите са все елементи на реформаторската политика. Качеството на българските стоки обаче е такова, че дори и когато са изработени по западни лицензи, те не успяват да се утвърдят на световния пазар. На проблема с качеството е посветена национална партийна конференция през март 1984 г., но адмнистративно-политическият подход за решаването на този проблем не помага особено.

КРИЗАТА ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ. БЪЛГАРСКОТО “ПРЕУСТРОЙСТВО” И СЪВЕТСКАТА “ПЕРЕСТРОЙКА”

България посреща 80-те години с тревожно нараснал външен дълг. От минималните 700 млн. долара през 1979 г. той достига 4,4 милиарда. Ликвидирането на дълга е формулирано като важна икономическа задача. До 1983 г. той е намален до 2,5 млрд. долара, а в края на 1984 г. на практика е ликвидиран, тъй като се връща на първоначалната си стойност от 700 млн. Цената на тази акция обаче е висока, защото води до ограничаване на активните икономически контакти със Запада. При това доларите не са спечелени от стоките, произведени от българската промишленост, а благодарение на евтиния съветски петрол, който България преработва и реекспортира на световния пазар (през 1981 – 1983 г. българските печалби от това перо възлизат на 2,2 млрд. долара). В същото време ограниченията в съветските енергийни доставки през краткото управление на Юрий Андропов в СССР и продължителната суша задълбочават енергийните проблеми на България. В големите градове е въведен енергиен режим. Това изчерпва в голяма степен доверието към системата, която след 40 години социализъм не може да осигури нормални битови условия на населението.

Енергийните липси в средата на 80-те години се съчетават с влошеното състояние на селското стопанство. През 1985 г. България преживява една от най-суровите зими, следва я най-тежката за XX в. суша през лятото. Климатът допълнително влошава снабдяването, но проблемите в селото се дължат и на свръхцентрализацията с АПК. Изходът от кризата в снабдяването се търси в стимулирането на дребното частно производство в селските и крайградските вилни райони, но големите опашки за някои от най-употребяваните хранителни или потребителски продукти показват икономическото изчерпване на режима. Това личи и от темповете на развитие на брутния вътрешен продукт (БВП), който през 60-те и 70-те години расте с по 6,4 и 5%, докато през 80-те години вече се колебае около 3%.

Същевременно концентрацията в промишлеността под формата на т. нар. обединения (ДСО) асоциации и комплекси води до превръщането на всяко от тях в отраслово обединение монопол в национален мащаб или в съответните райони. През 1987 г. В България само 8,2% от общия персонал в промишлеността е в предприятия със състав до 200 души (в Германия този процент е 29, в Англия 30, в Италия 65). Свръхцентрализацията на производството е израз на стремежа на номенклатурния апарат да запази възможностите за неограничено преразпределение на доходите на първичните стопански единици и за централизираното им управление. Гигантските размери на производствените структури постепенно парализират тяхното управление.

Това до голяма степен предопределя нарастващата безстопанственост, разхищенията и ниската трудова активност. По признание на един от представителите на висшата номенклатура от 1982 г. разхищенията в българката икономика в края на 70-те и в началото на 80-те години възлизат на крупната сума от 500 – 600 млн. лв годишно (по тогавашни цени).

Тревога пораждат и демографските данни, според които българското общество застарява, а раждаемостта намалява (с изключение на ромското население и на компактното турско население по селата). Трайната тенденция за намаляване на раждаемостта кара даржавата още от края на 60-те години да започне да я стимулира, но през 80-те акцентът ѝ пада върху наказателните мерки – допълнителни данъци върху несемейните и бездетните, увеличаване цената на абортите и на таксите за разводите. Демографски характер има и част от мотивацията за смяната на имената на българските турци през 1984 – 1985 г. – опасенията са, че по-високата раждаемост увеличава застрашително относителния им дял в обществото.

В първата половина на 80-те години българите осъзнават, че страната изпада във всеобхватна криза. Тя не е първата изживяна от България след Втората световна война, много от предходните са били болезнени, но никога не са съчетавали така тотално най-различни аспекти. На пазара липсват търсени стоки, докато магазините и складовете са пълни със застояла продукция. Не се подобрява качеството на стоките, а в ценовата политика настъпват неуредици. Безуспешни са и опитите за планомерно внедряване на научно-техническия прогрес с помощта на създадения Комитет за наука и технически прогрес. Проблемът за прибирането на реколтата на одържавеното земеделие налага провеждането на ежегодни кампании, в които "доброволно" се включват ученици, студенти, държавни служители, военнослужещи. С постепенното отваряне на България към останалия свят, с проникването на западните медии, с нарастналите културни контакти, с облекчения режим за пътуване немалко българи вече имат възможност сами да направят сравнение. Гасне вярата в предмствата и възможностите на системата, която очевидно не издържа конкуренцията със западния свят.

През март 1985 г. Комунистическата партия на Съветския съюз (КПСС) е оглавена от Михаил Горбачов. Той идва на власт с обещание за реформи, които ще върнат водещите позиции на социализма. С промяната на ръководството в Москва българо-съветските отношения преживяват сътресения и в политическо, и в икономическо отношение. Разклатени са позициите на Тодор Живков и превилегированото положение на България в борбата за съветски доставки на суровини.

Горбачов гледа с подозрение и неприязън несъгласуваните с Москва инициативи на Живков – сближаването на България с Федерална република Германия (на фона на обтегнатите отношения между СССР и ФРГ заради разполагането на американските ракети на нейна тиритория) и инициативата на Живков за създаване на безядрена зона на Балканите.

Още в началото на управлението си Михаил Горбачов обяснява нежеланието и невъзможността на Съвесткия съюз да продължава да носи тежестите на икономическите проблеми на целия Източен блок. Прекратени са ежегодните субсидии за българското селско стопанство, които България получава, съгласно договореност между Тодор Живков и Леонид Брежнев от 1973 г.

Новият съветски ръководител работи за въвеждането на пазарни механизми в отношенията между държавите от СИВ и прекратяване на практиката, според която в Източна Европа получават съветски суровини, а връщат задълженията си в готова продукция, независимо от качеството ѝ.

Повратен момент, от който всъщност може да се говори за завой в съветската “перестройка”, става Януарският пленум на ЦК на КПСС от 1987 г., който взема решения за демократизация, за кадровата политика и слага началото на “гласността”. За Горбачов Живков е типичен представител на “стария режим”, който трябва да си отиде от властта, за да може България да последва курса на съветската “перестройка”.

В опит да запази властта си Живков търси по-близки връзки със Запада и предлага своя мащабна реформена програма – “Юлската концепция” от 1987 г. Тя предвижда политически реформи в обществото, подготовка за ограничен политически и икономически плурализъм и за нова конституция. Инициативите в тази реформена акция са твърде смели и надминават всичко, предложено до момента в Съветския съюз. През август 1987 г. с приети от Народното събрание закони са закрити министерства, 28-те окръга са прегрупирани в 9 области, преустроено е местното самоуправление, учредена е специална комисия за подготовка на нова конституция, отменени са манифестациите, свалени са портретите на партийни вождове от обществените сгради и учреждения. “Юлската концепция” изглежда като поредния български опит за “голям скок”, но тя е и последният отчаян опит на Живков да задържи властта си.

Тежката икономическа криза в България продължава да се задълбочава. За това недвусмислено говорят статистическите данни. През периода 1985 – 1989 г. за електрониката са изразходвани 719 млн. долара, като срещу тези вложения са спечелени за станата едва 166 млн. долара, а в т. нар. “индустрия за човека” са вложени близо 800 млн. долара (получени от външни заеми) при възвращаемост само 240 млн. долара. Големият количествен ръст в развитието на промишлеността е осъществен при недопустимо ниска продуктивност. През 1988 г. тя поглъща над 78% от материално-производствените разходи и над 88% от производствено потребяемия внос в националното стопанство. Неефективни и губещи предприятия на тежката промишленост поглъщат огромни средства. Комбинатът в Кремиковци работи с ежегодни дотации от държавния бюджет от 200 – 300 млн. лв. В другия гигант на българската индустрия (ЗТМ – Радомир) през втората половина на 70-те години са вложени 1,617 млрд. лв. инвестиции, а държавната му дотация е повече от 40 млн. лв. годишно.

Само за седем години (1980 – 1987) основните отрасли, ориентирани към потреблението – текстилната и трикотожната, стъкларската и порцеланово-фаянсовата, хранително-вкусовата индустрия, намаляват с 3,5 пункта относителния си дял в основните промишлени фондове. Това създава сериозни смущения в потреблението на населението, бързорастящи стокови дефицити, засилващ се инфлационен натиск върху пазара. Забавените темпове на разтеж на българската индустрия и поскъпването на машините и съоръженията на международния пазар се отразяват и върху техническото равнище на производството. В промишлеността около 30% от наличните машини и инвентар са с изтекъл амортизационен срок. Още по-тежко е състоянието в потребителския сектор.

През периода 1975 – 1985 г. продукцията на селското стопанство намалява в растениевъдството средногодишно с 2,1%, докато материалните разходи нарстват с 6,4%. Постоянно намалява делът на селското стопанство в износа: 1972 г. – 10,61%, 1976 г. – 6,03%, 1980 г. – 4,87%, 1988 г. – 2,73%. Плачевно е състоянието на машинния инвентар – 54% от тракторния парк и 60% от машините и съоръженията към 1989 г. са с изтекъл срок на годност.

Тежката криза кара Живков да признае, че социализмът е загубил състезанието с капитализма и да пристъпи към решителни действия. Приетият през януари 1989 г. Указ 56 предвижда преструктуриране на стопанството според принципите на пазарната икономика, навлизането на нови форми на частна стопанска дейност и либерализация в икономическата сфера. През лятото на 1989 г. започват събития, които през есента довеждат първо до отстраняването на Живков от властта, а после и до окончателното рухване на социализма от съветски тип в България.

Приложеният в България опит за догонващо развитие и модернизация по съветски образец има резултати, които все още пораждат противоречиви мнения и полярни оценки. Независимо от всички проблеми, крайности, увлечения и трудности от 1944 до 1989 г. в България е изградена значителна индустриална база. В сравнение с 1939 г. тя произвежда многократно повече текстилни изделия, цигари, хартия, метали, каменни въглища и други промишлени стоки. През годините развитие получават енергетиката, машиностроенето, металургията, електрониката, химическата промишленост. По производство на електрокари и мотокари България е на едно от първите места в света. Добър международен пазар има и продукцията на военната промишленост.

В селското стопанство е отбелязано чувствително увеличение на животинските и растителните продукти. Така например през 1989 г. са произведени 2,7 пъти повече зърнени храни, 3,6 пъти повече мляко и 4,6 пъти повече месо в сравнение с 1939 г.

През разглеждания период в България се изгражда икономика, в която обективните икономически закони са пренебрегнати и заменени от строгите директиви на централното планиране. Степента на концентрация не отговаря нито на мащабите, нито на изискванията за икономическа ефективност.

През 1990 г. общата стойност на нанесените под различна форма щети на националната икономика (загуби от незавършено строителство, от създадени задгранични фирми, от неправомерно изплатени възнаграждения и премии, от широката гама привилегии на висшата номенклатура и т. н.) възлиза на 131 млрд. лв и 8 млрд. долара, което се равнява на общия размер на създадените производствени и непроизводствени фондове.

Политиката в областта на селското стопанство променя живота на милиони хора (до края на Втората световна война 75% от българите живеят на село и се прехранват със земеделие). Унищожението на частната земеделска собсвеност предизвиква масова миграция на селското населени, която за периода 1946 – 1989 г. достига 2 382 000 души, или близо 1/3 от цялото население. Тези хора са изтръгнати от естествената им среда, цели райони са обезлюдени, изоставени са хиляди декари обработваема земя. Това налага нови разходи на държавата. С редица постановления са направени опити за “възраждане” на икономиката в т. нар. селища от четвърти и пети функционален тип. Броят на градовете от около 100 до 1939 г., се увеличава на 220 през 80-те години на XX век. Много разраснали се села са обявени за градове.

Реформаторските усилия не могат да преодолеят основните недостатъци на централно планираната икономика. Не успяват и опитите да се пренесат печеливши на запад производства чрез закупуване на лицензи. В края на 70-те години се поражда и непрекъснато се задълбочава криза в българската икономика, която се дължи преди всичко на ниската продуктивност и на огромната външна и вътрешна задлъжнялост. Цената на форсираната модернизация по съветски образец има и своите дълбоки социални и екологични измерения.

Напрупаните проблеми, свързани със структурата и механизмите на управление на икономиката, господството на държавната собственост, ниското техническо равнище на голяма част от производството, неуреденият вътрешен и външен пазар за продукцията, деформациите във финансовата сфера и т. н., предопределят последвалия труден и мъчителен преход към пазарна икономика след 1989 г.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939 – 2002. София, Парадигма, 2002.

Кацаркова, В. Производството. – В: България. XX век. София, 1999.

Маринова, М. Индустриалната политика на първото правителство на Вълко Червенков в българската историография след 1989 година. – В: Пловдивски университет "Паисий Хилендарски". Научни трудове, т. 38, кн. 1. Пловдив, 2000.

Марчева, И. Индустриалната политика в България (1944 – 1958). – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2. София, 1993, с. 117.

Марчева, Н. Предизвикателствата на модернизацията в България след Втората световна война. – Ново време, 1995, кн. 1, с. 47.

Мигев, В. Из аграрната история на България (9.09.1944 – 1958). – В: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. София, 1992, 239-241

Мигев, В. Колективизацията на българското село (1948 – 1958). София, 1995.

Мигев, В. Проблеми в аграрното развитие на България (1944 – 1960). София, 1998.

Никова, Г. Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945 – 1960). – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2. София, 1993, с. 132.

Никова, Г. Съветското икономическо проникване в България след Втората световна война. – Исторически преглед, 1996, кн. 2.

Николов, Н. Новата система за управление на народното стопанство през 1960-1980-те години. – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 3. София, 1981, 447-456.

Стопанска история на България 681 – 1981. София, 1981.

Февруари 1946 г.
Георги Димитров и Кимон Георгиев

18 март 1948 г., Москва. Част от участниците в подписването на Договора за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ между България и СССР

Бригадирско движение ,
1950 г.

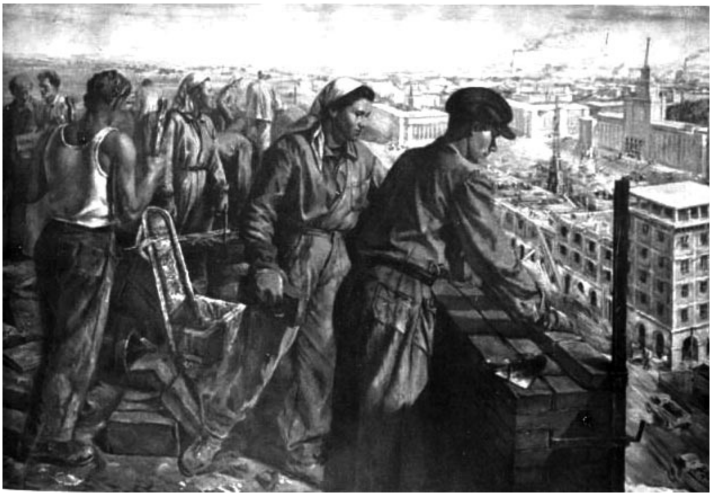

“Ние изграждаме града, градът изгражда нас!” Димитровград е построен от 50 000 бригадири, които пристигат от 963 български градове и села. Част от тях остават да живеят в новия град.

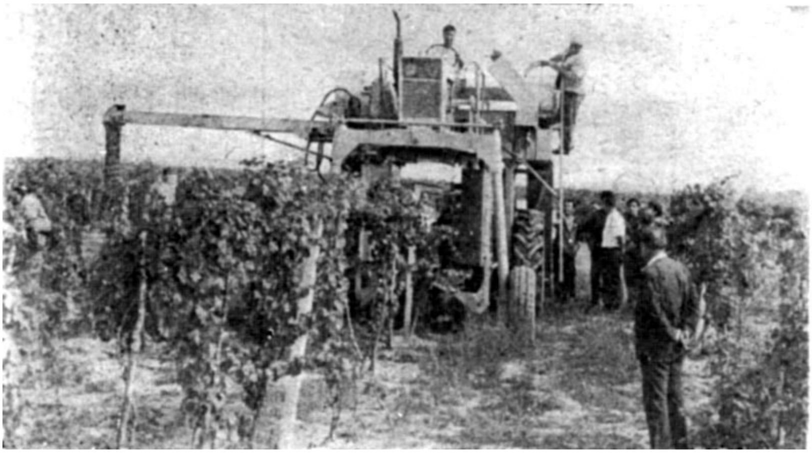

За първи път е изпробван гроздокомбайн в лозята на с. Старосел, АПК-Хисар, 1973 г.

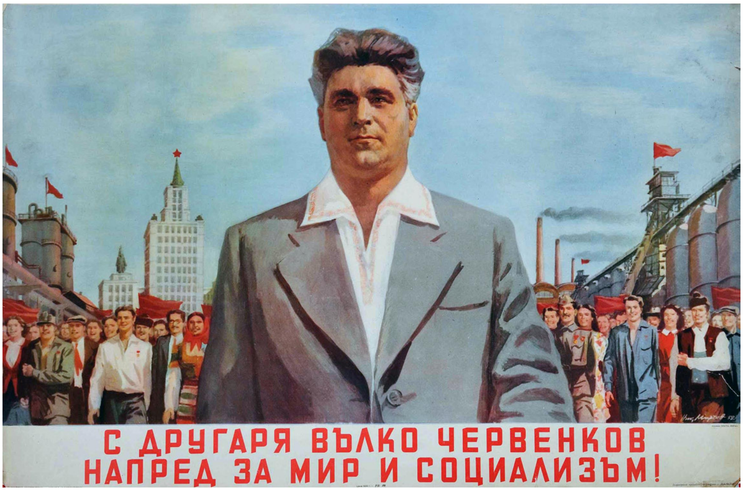
С ДРУГАРЯ ВЪЛКО ЧЕРВЕНКОВ
НАПРЕД ЗА МИР И СОЦИАЛИЗЪМ!

Пропаганден плакат.

Прибиране на реколтата в ТКЗС, с. Калояново, Пловдивско, 1962 г.

Телеугоителен комплекс, открит край с. Тръстеник, Плевенско, 1974 г.

ТКЗС- с. Богдан, Пловдивско

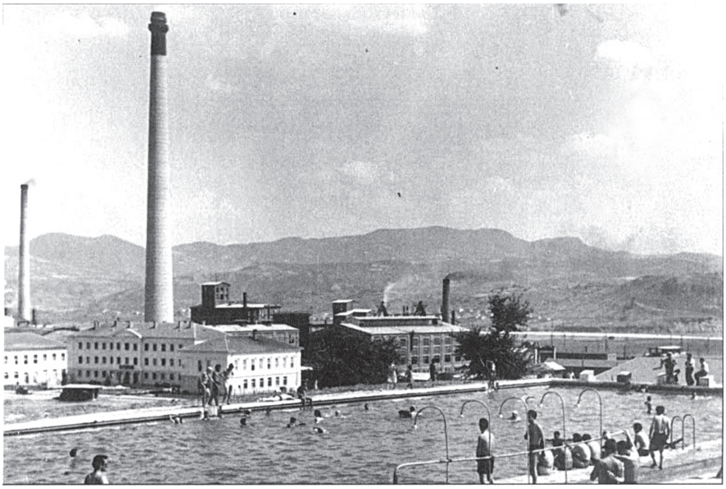

Оловно-цинковият завод с плувния басейн за работниците, Кърджали, открит през 1955 г.

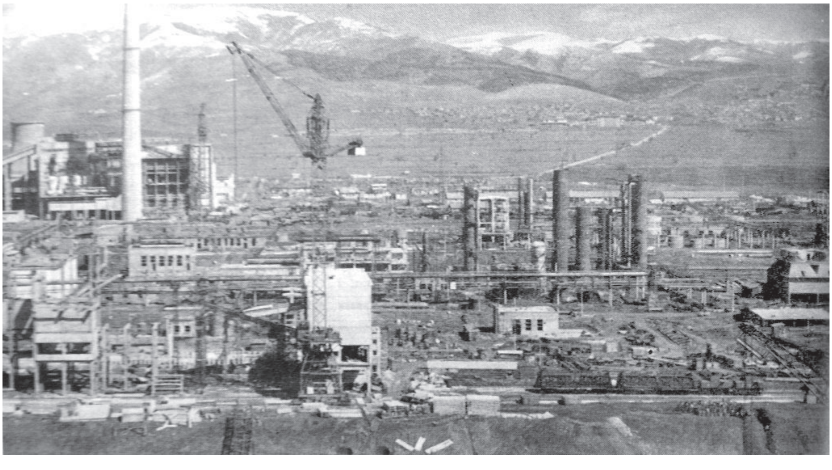

Завод „Кремиковци“.

През 1963 г. Тодор Живков открива първите мощности на „Кремиковци“

Строителството на най-големия хидроенергиен комплекс в България, каскадата Белмекен-Сестримо-Чаира, открит през 1975 г.

ИЗОТ ЗАВОД ЗА ИЗЧИСЛИТЕЛНА ТЕХНИКА

Завод за изчислителна техника, създаден през 1967 г.

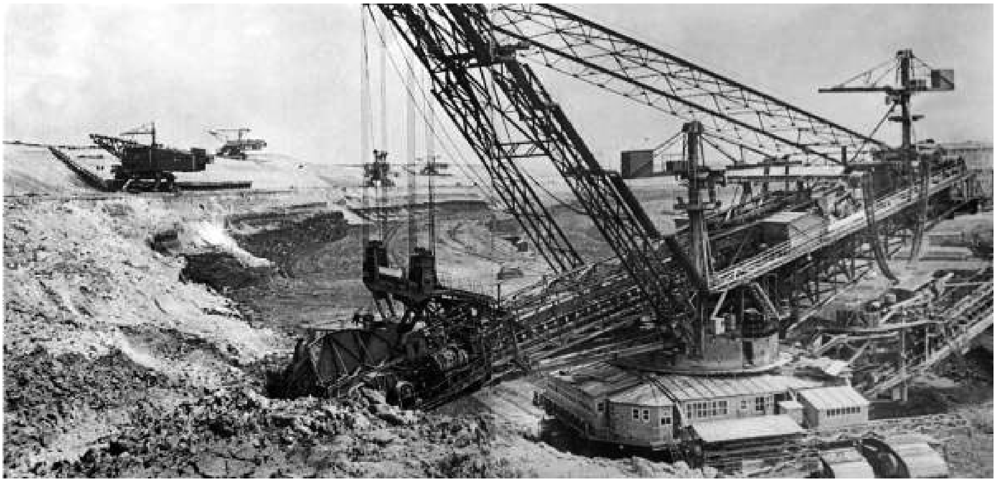

Ескаватор за добив на въглища в ТЕЦ „Марица-Изток“.

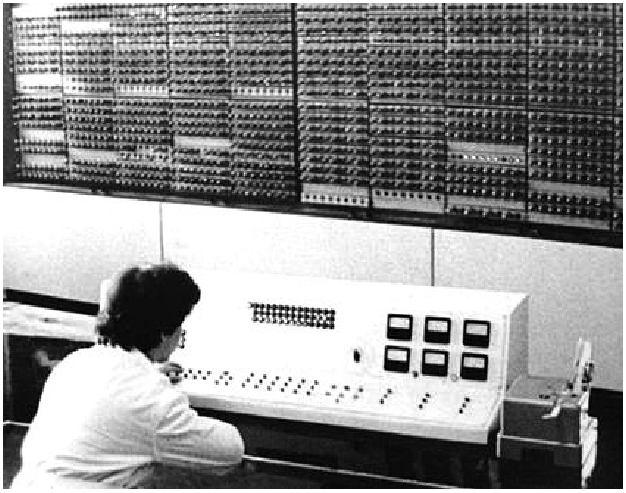

Български компютър „Витоша“, 1970.

Леонид Брежнев и Тодор Живков

Тодор Живков и Михаил Горбачов